

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Murádin Jenő Sárdi István festőművész (1843–1901)	135
Molnár Dávid Valentin Radecke	155
Mándity Zorán Adalékok Körmöczi János emlékkönyvéhez.	192
Ferenczi Enikő – Czire Szabolcs Meghalás és halál – bibliai beszédmodok	202
Jakabházi Béla Botond A lelkészek és a helper-szindróma	225

MŰHELY

Farkas Emőd Pohárköszöntő a Berde-serleggel	243
--	-----

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Lőrinczi Lajos Isten országa (Lk 17, 21)	246
Lakatos Sándor Pünkösd: a vigasztaló és pártfogó isteni lélek ünnepe (Jn 14,15–19)	251

Tőkés-Bencze Zsuzsanna	
Az asztal (Mt 26, 26)	257
Jakabházi Béla Botond	
A tökéletes szeretet evangéliuma (Mt 5,48)	259
Szabó Előd	
Vég és kezdet (Lk 19,5–9a)	263

KÖNYVSZEMLE

Sascha Salatowsky: <i>Die Philosophie der Sozinianer. Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung.</i> Stuttgart-Bad Cannstatt, 2015, Fromman-Holzboog (Quaestiones. Themen und Gestalten der Philosophie 18) (Molnár Dávid)	266
Kivonatok	270

TANULMÁNYOK

Murádin Jenő¹

Sárdi István festőművész (1843–1901)

Külhoni akadémiákra járt, magas képzettségű festője volt Kolozsvárnak a 19. század utolsó harmadában Sárdi István. S bár nevét minden magyar vonatkozású lexikonban föllelhetjük, azon kívül, hogy emblematisztikus festményét Kolozsvár főterének egykori reneszánsz házairól jószerint valamennyi várostörténeti albumban megtalálhatjuk, Kelemen Lajossal szólva: „*kitűnő képességei*” mellett „*a teljesen elfelejtett emberek közé tartozik*”.²

Pályaképének föltárása tekinthető művészettörténeti jóvátételnek is, de egyben a korszak erdélyi művészsorsai allegóriájának – remények, lehetőségek és behatároló korlátok példázatának.

Sárdi István, a torockói unitárius pap fia a Székelykő alatti alpesi szépségű faluban született, és elemi iskoláit is itt végezte. A népművészetében, építészetében és földrajzi-táji különlegességében annyira megragadó néprajzi sziget számos festőt, rajzolókat vonzott ide. Terepbejárásaik során különösen a szecesszióra alapozó gödöllői művésztelep alkotói keresték föl gyakran. Ugyanakkor hívatásos festő alig-alig került ki Torockó és a szomszédos Torockószentgyörgy ma-

¹ Murádin Jenő 1937-ben született Harasztoson, Kolozs megyében. Művészettörténész, szerkesztő, egyetemi docens, a romániai magyar képzőművészet legavatottabb ismerője. 2005-óta a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Felsőfokú tanulmányokat a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen folytatott, 1963-ban szerzett történelem-filozófia szakos középiskolai tanári diplomát. 1991-től a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolán oktatott és kutatott docensi beosztásban. Több száz művészeti és kritikai írásában behatóan foglalkozott a kortárs művészettel. Számos munkája önálló kötetben és művészeti illusztrációkkal került a szakmai közönség és az érdeklődő olvasók kezébe.

² Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. köt., Bukarest, 1982, Kriterion Könyvkiadó. 330.

gyar közösségéből. Közülük Sárdi, ismereteink szerint, éppen az első, aki ezt a pályát választotta.³

A Sárdi család a festő születésekor már több mint száz éve az erdélyi unitárius egyház szolgálatában állott. Volt közöttük pap, levita (lelkészi teendőket is végző tanító), jó hangú kántor. A festő apja, a torockószentgyörgyi születésű Sárdi Sámuel (1773–1854) több eklézsiában szolgált, majd 1837-ben kezdte meg sok évig tartó lelkészi működését Torockón. Kétszer nősült, első felesége halála után Péter Borbárát vette el, akitől négy gyermeke született, közöttük István a későbbi festő. A két házasságból hat gyermek nevelkedett igencsak szerény anyagi körülmények között a torockói parókián.⁴

Sárdi István születésének dátumáról, az évszámot illetően, több helyütt eltérő adatokat találunk (1844, 1846?),⁵ csak a hónap és a nap (február 26.) tekinthető hitelesnek. Az Erdélyi Unitárius Egyház anyakönyve szerint 1843. március 1-jén keresztelték meg. Hét évvel azután, hogy apja Torockó köztisztviselőben álló és kiváló szónoki képességével kitűnt papja lett.⁶

Magától értetődő volt, hogy a jövődöbéli festő gimnáziumi tanulmányait a nagy múltú kolozsvári unitárius kollégiumban végezze. Eminens tanuló volt. Szorgalmára erkölcsi érzéke is kötelezte, hiszen a család nagy áldozattal nem csak őt, hanem fiú testvéreit is magasabb képzéshez igyekezett juttatni. Különösen kiváló rajz tehetségével tűnt ki. Ez annyira nyilvánvalóvá lett, hogy még diákéveiben, némi juttatás ellenében, megbízást kapott az alacsonyabb osztályokban a rajz tanításra, pontosabban kinevezett rajz tanár hiányában helyettesítésre.⁷ Miután 1863-ban érettségizett, ez az állása pár évre hivatalossá vált.

Pályaválasztásában ekkor még bizonytalan. Művészpályára, mely leginkább vonzotta, még nem látott távlatokat nyitó lehetőséget. Kenyeret biztosító státus a papság lett volna, követve felmenőinek példáját. Papjelöltnek jelentkezett, teológiai tanulmányokat végzett. Ugyanakkor művészi ambícióit tartotta ébren házi tanítóként végzett sikeres rajz oktatása. Mintegy két éven át tanította rajzra gróf Forgách Kálmánt és Pákei Lajost. Különösen a nála tíz évvel fiatalabb Pákei Lajos – Kolozsvár későbbi főmérnöke és legjelentősebb historikus építésze – vette nagy hasznát ezeknek a rendszeres magánóráknak. Pákei korai finom rajzai, majd ké-

³ Murádin Jenő: *Az első torockói képíró*. Korunk, 1979/12.

⁴ Péterfi Dénes: *Sárdi József*. Keresztény Magvető, 1889/985., 372–374.

⁵ Művészeti lexikonok (Thieme – Becker; Éber – Gombosi) 1846-ra teszik születése dátumát. A kolozsvári Állami tanítóképződe évkönyveiben az 1844-es évszám szerepel.

⁶ Románia Országos Levéltárának Gyulafehérvári fiókja – a Torockói Unitárius Egyház keresztelési, esketési és temetési anyakönyve, 1772–1949. 318, 379.

⁷ A kolozsvári Unitárius Gimnázium Jegyzőkönyve, 1860/253.

sei építészeti fölmérései mutatják a vonal kifejező erejére és a perspektíva törvényeiben való elmélyedésre mutató jártasságát.

A Pákei család Híd utcai házában szinte családtagnak tekintették Sárdi Istvánt. Id. Pákei Lajos, az erdélyi főkormányzók titkára széles körű műveltséggel bíró és művészetkedvelő ember volt, akinek hagyatékában saját rajzai és vízfestményei is megmaradtak. Fiában is ezt a korán jelentkező érdeklődést bátorítva hívta meg magántanítónak Sárdit. Az építész Pákei Lajosról írt tanulmányában Kelemen Lajos különösen fontosnak érezte ezt a momentumot. *„A fogékony lelkű gyermeknek otthona, a művészi becsű családi képek, az ízléses régi bútorok és házi emlékek kétségtelenül kedvező tárgyi környezetet alkottak örökölt hajlamai fejlődéséhez. De minden támogatást megkapott szüleitől is. Édesatyja Sárdi Istvánt, a későbbi jeles rajzoló- és festőművészt járatta házához fia rajzoktatójának, s mire Pákei Lajos VI. osztályos diák lett, már őt alkalmazták az unitárius kollégium elemi osztályai rajztanítójának.”*⁸

Rajzoktató és növendék közös témára is talált. Mindketten megfestették a régi unitárius kollégium egykori díszkapuját, bár talán nem feltétlenül egy időben.⁹

Tanulmányok, itthon és külföldön

Sárdi pályakezdésekor Magyarországon még nem volt hivatalos fóruma a művészeti oktatásnak. Egy-egy jelentős mestertől, vagy, mint Barabás Miklós esetében, vándorfestőtől lehetett a művészet mesterségbeli titkait ellesni. Sárdi István a Kolozsváron működő Vastagh György festőművészből találta meg akadémiai tanulmányai előtti mesterét és példaképét.

Id. Vastagh György (1834–1922) bécsi akadémiai képzettségű festőként 1858 körül telepedett le Kolozsváron, ahol bő másfél évtizedig dolgozott. Gróf Mikó Imre ajánlásával a város keresett portréfestője lett. Kolozsvári leányt vett feleségül, Schell Jozefát, akitől két gyermeke, a későbbi festő, Vastagh Géza (1866) és a szobrász, ifj. Vastagh György (1868) született. Múterme a Bel-Közép utcai régi postaházban, majd a Híd utcában volt. Sárdi, mint Kelemen Lajos írta, az 1860-as években járt hozzá, miután Vastagh a tanítványává fogadta. Ennél többet azonban nem tudunk. Csak jóval későbbi találkozásuk eseményei erősítik

⁸ Kelemen Lajos: *Pákei Lajos*. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. köt. Bukarest, 1982, Kriterion Könyvkiadó, 309–312.

⁹ Kelemen Lajos: *Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig*. In Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Id. h. 105–164 [155].

meg egykori kapcsolatuk emlékeikben megőrzött tartósságát. Vastagh ugyanis bécsi és pesti tartózkodása után is gyakran visszatért Erdélybe, portrérendeléseket vállalt, és témákat keresett romantikus fogantatású népi életképeihez.

Az 1882-es év nyarán Vastagh György két-három hetes erdélyi tanulmányútra jött, és Kolozsváron nyomban egykori tanítványát, Sárdit kereste meg. A külföldi tanulmányai után magabiztosan dolgozó Sárdival egy monostori cigányleányról készítettek színvázlatokat.¹⁰ Röviddel ezután Vastagh, Sárdival és Demjén László kolozsvári könyvkereskedővel Radna vidékére utazott cigány és román típusokat rajzolni.¹¹

Mindezt évekkel megelőzte az a hároméves németországi akadémiai képzés, amelynek Sárdi István szerencsés ösztöndíjas résztvevője lehetett. A történetek háttérét abban kereshetjük, hogy Pesten a kormány megbízásából Keleti Gusztáv, a festő és műkritikus, a művészeti élet szervező egyénisége, hozzákezdett a Mintarajz-tanoda és Rajztanárképző (a főiskola elődje) létrehozásához. *„Rajztanárokat akart nevelni, de előbb – Lyka Károly fordulatot fogalmazásában – szüksége volt olyan festőkre, akik a nevelőket fogják nevelni. Kiválasztott tehát egynehányat közülük, ezeket tisztességes ösztöndíjjal külföldre küldte tanulni: Nürnbergbe és Münchenbe.”*¹² Így került Sárdi István több pályatársával együtt 1870-ben a nürnbergi Kunstschuléba, majd a harmadik évben kötelezően a müncheni akadémia-ára.

A nürnbergi tanulóévekről az ugyancsak erdélyi származású Kacziány Ödön számolt be egyik írásában, megjegyezve, hogy Sárdi *„nagy pontossággal”* látogatta az előadásokat. *„Együtt éltek ez idő tájt a híres Kreling¹³ direktor (szobrász és festő, Kaulbach veje) jogara alatt Nürnbergben Greguss János (a Mintarajz-tanoda tanára később), Irinyi Sándor (szegedi, később pécsi tanár), Kohányi Antal (budai tanár) és Sárdi István (a kolozsvári tanítóképezde tanára, Erdélyben jó nevű arc-képfestő)”*¹⁴

A festő életében a következő év olyan fordulatot hozott, amely elkísérő emléke lett egész pályáján.

Talán Paál László példáját követve, 1871-ben Düsseldorfba ment, és Munkácsy közvetlen környezetébe került. A vele egyidős, de a *Siralomház* és a *Tépés-*

¹⁰ Vastagh György. Magyar Polgár, 1882/153., 4.

¹¹ Vastagh György. Ellenzék, 1882/155., 3.

¹² Lyka Károly: *Magyar művészet Münchenben 1867–1896*. Művelt Nép Könyvkiadó, 1951. 37.

¹³ August von Kreling (1819–1876) német festő, szobrász és művészpédagógus, 1853 óta a nürnbergi Kunstschule tanára.

¹⁴ Kacziány Ödön: *Gyulay László*. Művészet, 1911/6., 261–265.

csinálók című festményeivel már komoly nemzetközi sikert aratott Munkácsy nagyon megkedvelte az ambiciózus erdélyi fiatalembert. Mint az unitáriusok nagy múltú folyóiratában, a Keresztény Magvetőben olvasható, „közöttük a legmelegebb barátság fejlődött ki”.¹⁵ Munkácsy a saját műtermében adott helyet neki, és alighanem képei másolásával valamelyes keresethez is juttatta. Amikor pedig 1871 őszén Párizsba költözött, a *Siralomház* egyik szignált vázlatát, névre szóló ajánlással, és a festőállványát ajándékozta Sárdinak. Ezt az összecsukható festőállványt Sárdi magával hozta Kolozsvárra, és családja csak nagy anyagi szorultságában vált meg fájó szívvel tőle. Amint arról egy, a két világháború közötti riport beszámolt, az állvány sokáig megvolt. Sárdi családjától egy Jakner Andor (1873–1943) nevű festő és fényképész vásárolta meg, és Kossuth Lajos utcai kis fotóműhelyében dolgozott rajta. A történet hitelességét erősíti, hogy Jakner nem csak az állvány eredetéről, de az akkor már három évtizede elhunyt Sárdi Istvánról is minden fontosabb adatot tudott.¹⁶

Jellemző Munkácsy habitusára, hogy festőbarátja sorsáról később is érdeklődött. Mikor megtudta, hogy Sárdi kolozsvári tanítóképezdei rajztanár lett, lehangoltan jegyezte meg: „*Ott el fog szürkülni*”.¹⁷

A rajztanári elszigeteltségben működő festőt lelkesítették Munkácsy világraszóló sikerei. Az 1882-es év elején Pestre utazott, hogy megtekintse egykori pártfogójának ünnepi fogadtatással szervezett kiállítását.

A kötelező záróév a müncheni akadémián Sárdi festészetének első ismert és kiérlelt eredményeit hozta meg. Erről e tanulmányban még szó lesz. Sárdi 1872. november 1-jén iratkozott be a bajor királyi akadémia¹⁸ festészeti osztályára, és az 1873-as év jó részét is ott töltötte. Vezető tanára, mint több más magyar növendéknek, a müncheni akadémián 1866-tól működő Wagner Sándor lett. A nürnbergi Kunstschulével szemben, ahol főleg az iparművészetre és szakrajzra fektették a hangsúlyt, ez az iskola a rajz- és kompozíciós készséget fejlesztette, a művészi látás mibenlétére oktatta a növendékeket.

¹⁵ Sárdi István. Keresztény Magvető, 1901/2., 118.

¹⁶ Munkácsy Mihály festőállványa egy kolozsvári arcképrajzolónál. Erdélyi Szemle, 1930/11., 13–14.

¹⁷ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. köt. Bukarest, 1982 Kriterion Könyvkiadó 330.

¹⁸ Lyka K.: id. h.; Somogyi Miklós: *Magyarok a müncheni akadémián 1824–1890*. Művészet, 1912. XI. évf. 5. sz. 178–188.

Tanári katedrán

Külföldről hazatérve, mint akadémiai képzettségű festőt, miniszteri rendelettel nevezték ki a Kolozsvári Állami Tanítóképezde rajztanárává. Ideiglenes tanári kinevezése 1874. március 12-én kelt, s véglegesítését 1881. április 8-án iktatták.¹⁹ Pár év után, előbb szintén ideiglenesen, majd 1884-től véglegesítve az Állami Tanítónőképző Intézetnek is tanára lett.²⁰

Évek során át egyházával sem szakadt meg bensőséges kapcsolata. Unitárius egyházi tanácsossá választották.

A tanári pálya megélhetését biztosította. Erre a biztonságra igencsak szüksége volt, miután családot alapítva Balogh Irmával kötött házasságából Olga nevű leánya is megszületett.

A rá jellemző lelkiismeretességgel a tanári katedrát, még ha sok idejét elrabolta is, a festészet mellett hivatásának fogta föl. Diákjai kedvelték, és ő igyekezett a rátermettebbeknek állandó biztatást nyújtani.

Elemző írásával világította meg a rajzoktatás helyzetét abból az alkalomból, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston utasítására 1875-ben országos rajzkiállítás és a rajztanárok számára vitafórumot szerveztek Budapesten. A kolozsvári Magyar Polgár című lapban Sárdi három folytatásban megjelent írásának lényegbe vágó következtetése szerint a rajztanulás *a műértelem kifejlődésének* leghatásosabb útja. Ez vezethet oda, hogy ha tárlataink lesznek vidéken is, befogadásuk „*a valóságos szellemi szükséglet magaslatára*” emelkedik majd.²¹

Pár évvel később *A közízlés nevelése* címmel tartott felolvasást a Kolozs megyei tanítótestület 1882. október 30-i közgyűlésén. Előadását ugyancsak háromrészes írásban, a Kolozsvári Közlöny hasábjain tette közzé. A minden vonalon elburjánzó giccses termékek ellen emelt szót, és a helyzet javulását ezúttal is a rajzoktatásban és művészi nevelésben látta. Hiányolta a megfelelő iskolai rajztermeket, sürgette felszerelésük korszerűsítését. Különösen érdekes, ahogyan az ízléses formaalkotást és díszítést a gyáripari termelésen is számon kérte. Mintha csak a formatervezés, a dizájn alapelvét fogalmazta volna meg, meglepően ko-

¹⁹ Értesítvény – M. kir. Állami Tanítóképezde. 1880/81., 22.

²⁰ A Kolozsvári M. kir. Áll. Tanítónőképző-Intézet huszonöt éves fennállásának története, 1870–1895. 33.

²¹ Sárdi István: *Középtanodai és képzőművészeti rajzoktatásunk*. III. rész. Magyar Polgár, 1875/207., 2.

rán. Fontos lenne az – hangsúlyozta – hogy „az ipar a művészet tüze mellett művészeti iparrá váljék”.²²

Sárdi István feledhetetlen érdeme, hogy legtehetségesebb növendékének, a magyar művészet későbbi kiváló alkotójának, a festő Nagy Istvánnak rátermettségét fölismerte, és ambícióit bátorította. Nagy István 1888 őszén kezdte meg tanulmányait a kolozsvári tanítóképzőben, és Sárdi az I. és III. évben tanította osztályának a szépírást és rajzot. Betegeskedése miatt azonban az 1889–90-es tanévben hosszabb szabadságra ment, és Nagy István képezésének esztendejében (1891–92) már teljesen kimaradt. De tehetséges diákja a tőle tanultaknak igencsak hasznát vette. Olyan technikai készségre tett szert, hogy társainak rajzfeladatait is olykor szívesen átvállalta. Egyik osztálytársa, Beszterczey György emlékezett erre. „Minden szabadidejét a zongora vagy a rajztábla mellett töltötte. [...] Nekem mind a 4 évben összes szabadkézi rajzaimat Nagy Pista barátom rajzolta, kölcsönös vizontszolgáltatás fejében.”²³

A fiútanító-képző Lázár utcai régi kopott épülete nagy háromholdas kertben állott, amely akár tájképezésre is csábíthatott. Ezerkötetes könyvtárukban folyóiratokat is járattak, köztük a rengeteg képet közlő Vasárnapi Újságot. Ide küldött be korai rajzaiból Nagy István, hogy az azokra fölfigyelő, a korábban Sárdit is támogató Keleti Gusztáv akadémiai tanulmányokra biztassa.²⁴ Sárdi tanítványa volt, és egyben Nagy István osztálytársa, Orosz Endre, a későbbi jeles helytörténész és régész, az Erdélyi Néprajzi Múzeum őre.

Közélet, kiállítások

Sárdira a kor művészeti megmozdulásait illetően minden közügyben számítani lehetett. Míg egészségi állapota engedte, kivette részét a gyarapodó kolozsvári művészközösség törekvéseiből. A legelsőik egyike volt, aki az 1870-es évek elejétől a Budapesttől távol élő alkotók közös kiállításainak szervezését ösztönözte, létezésük legfontosabb életjelét látva bennük.

Erdélyi városokban a század utolsó negyedében kezdett éledezni a vidéki városok kis alkotói közösségének igénye a nagyobb nyilvánosságra, közös bemutatkozásokra. Jellemző az a fölvetés, amelyre 1880-ban egy kolozsvári lapban bukkanhatunk rá. „Miért ne rendezhetnének az erdélyrészi festők egy kiállítást?

²² Sárdi István: *A közízlés nevelése*. III. rész, Kolozsvári Közlöny, 1882/206., 1–2.

²³ Beszterczey György polgári iskolai tanár levele özv. Nagy Istvánnéhoz, 1939. március 27. A Magyar Nemzeti Galéria Adattára, 9435/58.

²⁴ Murádin Jenő: *Nagy István*. Bukarest, 1984, Kriterion Könyvkiadó, 23–26.

*Csak Melka, Kőváry, Sárdi képeiből szép kis szobát lehetne megtölteni. Hátha Vastagh is küldene képeket!*²⁵

Ezután még három évig várni kellett, míg a Kolozsváron szervezett első nyilvános kiállításra sor kerülhetett. Ez olyan formán jött létre, hogy a helyi festőközösség tagjai meghívottakként csatlakozhattak az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat kezdeményezéséhez. Az erdélyi viszonyokat jól ismerő gróf Zichy Jenő a Képzőművészeti Társulat negyven tagjának közel 250 alkotásából szervezte meg a kolozsvári tárlatot, s ehhez társították a kolozsváriak, Melka Vince, Kőváry Endre és Sárdi István munkáit. A kiállítás a Római Katolikus Lyceum termeiben 1883. február 8-án nyílt meg. A pesti kiállításrendezők végig látogatták a kolozsvári műtermeket, és az említett három festő maga is tevékenyen részt vett a tárlat installációjában.²⁶ Sárdi már nem volt egészen ismeretlen a nagyrészt pesti műcsarnoki festőket összefogó Képzőművészeti Társulat tagjai előtt. *Olvasó nő* című festményével 1876-ban jelen volt a társulat Szegeden szervezett kiállításán.

A tárlat katalógusa szerint Sárdi tíz olajfestményével jelentkezett, köztük Münchenből hazahozott munkáival is. Ezek között voltak portrék (Deák Ferenc, Sámi László képmásai), kompozíciós témák (*Pihenés vadászat után, Csikós, Vasárnap reggel, Téli estvén*) és egy női akt-tanulmány.²⁷

A Deák Ferenc-képmás, bizonyosan közületi megrendelésre 1878-ban készült, és már akkor az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonából került a kiállításra. A 164×112 cm-es nagyméretű álló térdkép az egyetlen, amely az 1883-as kiállításról, az ott bemutatott Sárdi-festményekből ma is múzeumi gyűjteményben maradt meg.²⁸ A zöldes háttérben megjelenített tipikus 19. századi alakú férfi fejét kissé jobbra fordítva tekint a jövőbe, jobb kezében a császárhoz intézett folyamodványát tartja.

Kolozsváron, a Bánffy-palotában berendezett képtárba került idős férfi-portréja, (1884) feltehetően id. Szilágyi Ferencnek (1762–1828), a kolozsvári Református Kollégium egykori neves klasszika-filológiai professzorának állított em-

²⁵ Bayard: *Egy kolozsvári műteremben*. Ellenzék, 1880/13., 1–2.

²⁶ Murádin Jenő: *Kolozsvár képzőművészete*, Sepsiszentgyörgy, 2011, ARTprinter Könyvkiadó, 60–62.

²⁷ Képkiallítási kalauz, 1883.

²⁸ *Deák Ferenc képmása*. Olaj, vászon, 164×112 cm, j.j.l. Sárdi 1878. Kolozsvári Művészeti Múzeum, ltsz. MAD 368.

léket. Az őszes körszakállal, bajuszosan, sötét ruhában, fehér ingmellel megfestett férfi portréja erősen sérült állapotban maradt meg.²⁹

Sámi László (1817–1881), az 1848-as forradalmi idők harcosa, a kolozsvári Református Kollégium történelemtanára arcképeinek megörökítésére Sárdi kapott megrendelést. Az 1882-ben elkészült festmény már csak a megnyitó után került a kiállításra.³⁰

Mint képzett festő, a tanítóképző tanára többször kapott megrendelést a nagyszámú képpel illusztrált pesti Vasárnapi Újság szerkesztőitől, kolozsvári eseményeket és helyszíneket megörökítő rajzokra. Ezek a képek, a cinkográfia föltalálása előtt, fametszetes áttételben jelentek meg. Ez a módszer valóban éles kontúrú reprodukciókat eredményezett, de az áttétel folyamán a kép sokat veszített rajzi frissességéből, árnyalt hamvasságából. Ilyen korai képe volt Sárdi Istvánnak *Kolozsvári temetőből* című műve, nyomban müncheni tanulmányai után, 1875-ből. A Pollák Zsigmond fametszetes kliséjében megjelent kép előterében gr. Kendeffy Ádám oroszlános síremléke látszik, a gr. Mikó- és gr. Bethlen Domokos-kripta között.³¹ A *kolozsmonostori Magyar királyi tanintézet* című Sárdi-rajz 1880-ból táji háttérrel és egy gereblyét vivő földműves alakjával valamivel oldottabb áttételű,³² de mindkettőn inkább csak a hibátlan rajzi megoldás utal a képzett alkotóra.

Még körülményesebben követhető Sárdi Kolozsvár nagy égését megörökítő festményének átváltozása. A drámai hatású képen – melynek eredetije elveszett – hatalmas lángnyelvek törnek az égig, míg az előtérben leégett háztetők kéményei meredeznek. Mivel a festményt nehezebb lett volna Pestre szállítani, Tauffer Gyula kolozsvári fényképész készített róla felvételt, s ezt tette át fametszetű dúcra Pollák Zsigmond a Vasárnapi Újság számára. A fényképről azután levelezőlap nagyságú másolatokat készítettek és terjesztették.

A tűz az északi városfalhoz tapadó Hosszú-Szappany utcában 1876. április 22-én tört ki. Az erős szélben a lángok tizenegy utcát emésztettek el, s a pusztulás más városrészekre is kiterjedt. Sárdi az unitárius templom tornyából rajzolta az égő város látványát, amelyet azután a fentebb említett képen örökített meg.³³

²⁹ Férfiportré, olaj, vászon, 117×83 cm, j.b.l. Sárdi I. 1884. Kolozsvári Művészeti Múzeum, ltsz. MAD 232.

³⁰ *A kéпкиállítás*. Magyar Polgár, 1883/45., 4.

³¹ Vasárnapi Újság, 1875/44. 692. j.j.l. Sárdi 875.

³² Vasárnapi Újság, 1881/11., 164. j.j.l. Sárdi 1880.

³³ *A kolozsvári tűzvész*. Vasárnapi Újság, 1876/21., 327. (Sárdi István illusztrációjával.)

Ez a borzasztó látvány, az égő házak és földönfutóvá lett emberek képe nyomasztó emlékként maradt meg benne. Ezt igazolhatja, hogy a Torockót 1887. május elsején pusztító tűzvész után a károsultak megsegítésére *Torockói menyecske* című képét ajánlotta föl. A festményt az EMKE által szervezett képsorsoláson vásárolták meg, és a bevételt a tűzkárt szenvedett torockói iskolának juttatták el.³⁴ A tüzet, amely 56 házas telket pusztított el és négy emberéletet követelt, az unitárius parókia udvarán játszó gyermekek okozták.³⁵ Az a táji környezet és szülőhely semmisült meg, ahol a festő gyermekkorát töltötte.

Sárdi számos portrémegrendeléshez jutott. Erre volt az akkori társadalomban a legnagyobb igény. Ezek a művek közületi vagy ritkábban családi megbízásból készültek. 1876-ban a kegyeleti emlékezés okán rendelték meg tőle az az év szeptember 16-án elhunyt gróf Mikó Imre portréját. 1877-ben az unitárius egyház számára festette meg a két évvel korábban elhunyt Kriza János püspök arcképét. 1885-ben a Kossuth-kultusz jegyében készült el a turini remete portréjával. Ezt a Kossuth-képet egy üzlet kirakatában (mint ez akkoriban szokásos volt) ki is állította.³⁶ Valamivel korábban készülhetett el báró Jósika Lajos, Torda vármegye főispánja és az erdélyi sportélet nagy támogatójának arcképével. Ez a megrendelés alighanem összefüggött azzal a megbízatásával (1882), hogy Torda – Aranyos vármegye címerét megfesse. Egy közelebről keltezhetetlen rajzon megörökítette báró Kemény Simon képmását.³⁷ 1887-ben Kiss Sándor, a kolozsvári Kereskedelmi Akadémia neves igazgatója állt modellt a festőnek egy, valószínűleg a családnak szánt portré elkészítéséhez.

Akadtt azután egészen különleges megbízatása is. Az emigrációból hazatért gróf Teleki Sándor kezébe került egy kis füzet, melybe az Olmützben raboskodó Tóth Ágoston 48-as ezredes emlékezetből berajzolta Bem József altábornagy képét. A kisméretű színes rajz annyira megtetszett Telekinek, hogy Sárdival kilencszeresére fölnagyíttatta, *“arcvonásai hűségére ömaga ügyelvén fel”*.³⁸ Végakarata szerint Teleki ezt a képet a kolozsvári 48-as Erekllye Múzeumra hagyta. Sárdi a

³⁴ Pákéi Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910*. Kolozsvár, 1910. 337.

³⁵ *A torockói tűzvészről*. *Ellenzék*, 1887/101., 2–3.

³⁶ *Sárdi István*. *Ellenzék*, 1885/82., 3.

³⁷ A br. Kemény Simonról készült portrét a Pásztortűz folyóirat 1926/7. száma reprodukálta.

³⁸ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49*. Kolozsvár, 1896.

képet azután fára is átrajzolta, amelyet Bálint Benedek metszett át nyomtatásra alkalmas klisére.³⁹ A fametszetes kép az eredeti füzet tulajdonosa,

Nagy Sándor, volt 48-as tüzér hadnagy, később hídvégi református lelkész 1896-ban kiadott könyvének (Háromszék önvédelmi harcza 1848–49) címlapjára került, és megjelent a kolozsvári Történelmi Lapokban is (1897. 1. sz.).

A polgárosodó Kolozsvár jószerint minden társadalmi-művészeti kezdeményezésében ott találjuk Sárdi István nevét.

Már Münchenből való hazatérte után részt vállalt, a szervezők fölkérésére, a kolozsvári „*Ipari és ipartörténelmi kiállítás*” rangosabbá tételében. Az 1877-es év végén szervezett mintavásár-szerű rendezvényen a fényképészet (Veress Ferenc), a művészi kerámia és porcelánfestés (Br. Bánffy Ádám, Fischer Vilmos), a könyvnyomtatás (Beer Lipót) legújabb eredményeit mutatták be, néhány festménnyel is élénkítve a berendezett termeket. Sárdi *Alvó vadász* című festményét és Kőváry Endre néhány képét állították ki.⁴⁰

A kolozsvári Mátyás-szobor fölállításának hosszas előkészületei idején megválasztották a szoborbizottság tagjának. Egy írásában azzal élesztgette a lankadó akaratot, hogy beszámolt a kezdeményezés előzményének számító müncheni Schwanthaler-szobormintáról. Mint müncheni diák – mesélte – a neves szobrászdinasztiáról elnevezett Schwanthaler utcában lakott. Egy napon betért a Schwanthaler Múzeumba, ahol meglepődve találkozhatott a pesti Mátyás-szoborbizottság megrendelésére még az 1840-es években elkészült kismintával.⁴¹

Bár Sárdinak önálló kiállítása nem volt – ebben a korai korszakban ez különben is ritkaságnak számított –, az alkalmat nem mulasztotta el, hogy közösen szervezett tárlatokon részt vegyen, és megvalósulásukat maga is segítse.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat második kolozsvári kiállítása 1890 tavaszán úgy jött létre, hogy helyi kérelemre, dr. Concha Győző egyetemi tanár szorgalmazására, Kolozsvárra irányították a kormány által a Múcsarnok téli tárlatáról megvásárolt műveket. Ehhez csatlakozott a kolozsvári művészközösség néhány tagja, Sárdi István, Kőváry Endre, Peielle Róbert, Gráf Jakab. Az 1890. április 1-jén megnyílt kiállítást, mely a Széchenyi téri tornacsarnokban

³⁹ *Szentkatolnai Bálint Benedek*. (Szerk. Borcsa János), Kézdivásárhely, 1998 Ambrózia, 12.

⁴⁰ Justus: *Kolozsvári ipar- és ipartörténelmi kiállítás*. Kelet, 1877. dec. 20. 291. sz. 1213.; *A műipar és történelmi osztályból*. Kelet, 1878/62. sz. 3.

⁴¹ Sárdi István: *Hunyadi Mátyás szobra*. Magyar Polgár, 1882/175. sz. 5.

mintegy két hétig tartott nyitva, Telepy Károly, a Képzőművészeti Társulat műtárosa rendezte, Sárdi és Kőváry példás segítségével.⁴²

Ez a forgatókönyv – budapesti művészek és a helyi közösség együttes fellépése – ismétlődött meg a Nemzeti Szalon 1895. május 19. – június 3. közötti kolozsvári tárlatán. A kiállítást Kacziány Ödön és Vastagh György szervezte az Unió utcai Vigadó, a Redut termeiben. Őket segítette, különösen a kiállításra alkalmatlan termek falfelületeinek átformálásában, Sándor József (1853–1945) az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) alelnök-főtitkára, az erdélyi kultúrmozgalmak mindenese. Sándor József baráti kapcsolatban állott Sárdival, tíz évvel korábban az EMKE megalakulása (1885) tömegjelenetének képi ábrázolásával bízta meg. A nagybeteg festőtől, aki személyesen már évek óta nem lehetett jelen kiállításokon, pártfogója a tárlaton bemutatott *Esti tájkép* című festményt vásárolta meg.⁴³

Föllelhető művek, szétszóródott hagyaték

Betegsége miatt Sárdi már a nyolcvanas évek vége felé mind kevesebbet dolgozott. Festményei és rajzai döntően nagy részéről csak címbeli említésekből tudunk. Monografikus bemutatása ezért szűkül le szükségképpen erre a vázlatos pályarajzra.

A festő első ismert képe egy ülő férfi akt, amelyet minden bizonnyal még müncheni tanulóévei idején festett és hozott haza.⁴⁴ A kolozsvári Művészeti Múzeum dokumentációs alapjába került kép a növendékek számára beállított modellt ábrázol, a kéz- és láb-rövidülések szándékosan nehéz, tehát próbára tevő pózában.

Keltezett, aláírt, már kiérlelt munka az *Alvó kislány*. Ez is a fentebb említett közgyűjteményben, a kolozsvári képtárban kapott helyet.⁴⁵ Oldott festőiségével immár biztos kezű festőre utal, ugyanakkor arra is példa, hogy az alkotó hogyan távolodott el a historizmus müncheni akadémiai sémáitól. Tíz év körüli kislányt örökített meg a képen, ahogyan fehér támlájú díványon egy csendes órában elszunnyadt. Fejét balra hajtja, alig éreztetett mosollyal mintha álmodna. A háttér

⁴² *Kéпкиállítás Kolozsvárt*. Ellenzék, 1890/74. sz. 3.

⁴³ *A festészeti kiállítást...* Erdélyi Híradó, 1895/118., 4.

⁴⁴ Kolozsvári Művészeti Múzeum, ltsz. FD.336. – A festmény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Beszerzési Naplója szerint (BN. I/7580) a régész Roska Márton ajándékként 1908-ban került az EME képtárába.

⁴⁵ *Alvó kislány*, olaj, vászon, 45×36 cm, j.b.l. Sárdi /München, j.l. Laczinak Stefi 1873. Kolozsvári Művészeti Múzeum, ltsz. MA. 4875.

hideg kék színével a kislány nyakában kéesszürke kendő világosabb színe felel, sötétbarna haját világosabb tincsek élénkítik. A festmény keletkezésének helyét és idejét felirata jelzi: München, 1873.

A festő számára München nem csak az akadémiát, a művészképzés alapos tudást biztosító fórumát jelentette. A bajor főváros mozgalmas művészeti élete a messzebbre mutató tájékozódás lehetőségét, szemhatárának tágulását is biztosította. A Glaspalast 1869-es nemzetközi kiállítása, amelyen barbizoni mesterek, de Manet és Courbet műveiből is láthattak, igencsak fölkaparta a szenvedélyeket. Az akadémizmus langyos biztonsága helyett jó néhányan ebben az új szellemű festészetben látták a jövő útját. Wilhelm Leibl, az akadémista Piloty legtehetségesebb növendéke kilépett a Piloty-iskolából. Ugyanígy érzett Szinyei Merse Pál is. A táj és természet művészi megjelenítése került előtérbe a narratív történelmi témák helyett. Igencsak fontos tájékozódási mérföldkő, hogy Szinyei 1872–73-ban festette meg élete fő művét, a *Majálist*. És pontosan ez az az idő, amikor Sárdi István utolsó ösztöndíjas évét töltötte Münchenben.

A történetek élesen rögzítődtek a festő emlékezetében. Sárdi 1879-ben még egyszer ellátogatott Münchenbe, ahonnan a Glaspalast egy újabb, nagyobb szabású kiállításáról tudósította az egyik kolozsvári lapot. Ebben írta le a nagyon is árulkodó mondatot: „*A németeket tisztetem, de a franciák előtt hódolok.*”⁴⁶

Az a műteremből kilépő természetlátás, amit Courbet olyan lelkesen hirdetett Münchenben, nyomot hagyott a magyar növendékek soraiban, s majd látványosabban a Hollósy-körben.

Sárdinak kínálva kínálkozott a szülőföld páratlan természeti szépsége. Hazalátogatásai során újra meg újra megcsodálta a Székelykő megunthatatlan színeváltozásait, a reggeli napkeltétől a délutáni hosszú árnyékokig.

Tájképtémákat kínált az erdőkön áthaladó szurdoki szoros s az Ordaskő és Tilalmas szintén erdős oldala a Székelykővel szemben.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratára örzi Sárdi vázlatkönyveinek egy részét. Ezek is eligazítanak témáiról, érdeklődése köréről. Kimunkált rajz, önállóan tekinthető mű azonban kevés akad e füzetekben. Ritka kivételnek számít *A szilágynagyfalui malom* című ceruzarajza 1877 nyaráról keltezve.⁴⁷ A magas nyárfák és fűzek előterében áll a zsindefedelő malom épülete hatalmas vízikerekekével. A hibátlan rajz mutatja Sárdi tehetségét és ábrázoló erejét.

⁴⁶ Sárdi István: *A müncheni művészeti kiállítás*. Kelet, 1879/199., 795.

⁴⁷ Ceruzarajz, 150×230 mm, j.j.l. Szilágy-Nagyfalu 877 aug. 4. Sárdi István vázlatkönyvéből a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratában, ltsz. MS. 2678.

Sárdi azon vázlatkönyvei, melyekbe lényegesen kidolgozottabb rajzai kerültek be, ma már föllelhetetlenek. Pedig ezek a füzetek, szám szerint három darab, helyet kaptak egy átgondoltan összeállított, rangos kiállításon. 1941 őszén Felvinczi Takács Zoltán, a kolozsvári egyetem művészettörténeti tanszékének vezetője szervezte meg a nagyszabású *Erdélyi művészeti kiállítást*, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár termeiben, amelynek képzőművészeti anyagában ezek a vázlatkönyvek is helyet kaptak.⁴⁸ Úgy tűnik, éppen ezek a füzetek kerültek át valamilyen módon a Piarista Főgimnázium (ma Báthory István Líceum) rajzszeretébe, amelynek tetőzete az 1980-as években beomlott, nagy pusztulást okozva a szerző értékes rajzgyűjteményében. Ekkor tűntek el a vázlatfüzetek. Ezekről végül is csak annyit tudunk, amennyit E. Szabó Ilona, a kolozsvári képtár muzeológusa eltűnésük előtt feljegyzett róluk. Eszerint a festő portrékat, városképeket, épületekről, kastélyokról, templomokról készített vázlatokat, temetőrészleteket és népművészeti vonatkozású rajzokat (például *Kalotaszegi pártás leány*) rögzített bennük, és képmásolatok készítésére is használta.⁴⁹

Még nagyobb veszteség, amit a hagyaték tárgyi emlékeinek eltűnése okozott. Sárdi halála után egy évtizeddel, 1911-ben a régész Roska Márton (az 1940-es évek elején az Erdélyi Nemzeti Múzeum igazgatója) az akkor már az ő tulajdonába került hagyatékából 56 darabot a múzeum képtárának ajándékozott. A múzeum Beszerzési Naplójában ez a tétel a BN.II/6187 – II/6243 iktatószámok alatt szerepel. Többségben vízfestményeket és ceruzarajzokat tartalmaz Torockóról, Torockószentgyörgyről, Járászurdokról.⁵⁰ A következő, 1912-es évben még egy beszerzést találunk a nyilvántartásokban. A múzeum Sárdi *Tanulmányfej* című olajfestményét vásárolta meg a festő leányától, Sárdi Olgától. (BN II/8771)

Az EME képtárának évtizedes hanyattatásai során e művek szintén eltűntek. A leggondosabb nyomozás során is csak jelentéktelen rajzokat, inkább tanítási ábrákat sikerült a mai Erdélyi Történelmi Múzeum kevés számú képzőművészeti anyagában föllelni.

⁴⁸ *Erdélyi művészeti kiállítás, 1941*. Katalógus, Felvinczi Takács Zoltán előszavával, 40. old.

⁴⁹ *A festő rokona, Búzás Pál adatgyűjtése*. Művelődés, 2009/4., 8–10.

⁵⁰ Murádin Jenő: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület képtára*. In *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Kolozsvár, 2009, EME, 307.

A szülőfaluról, Torockóról a festőnek egy rajza került reprodukálásra, tehát közvetve hozzáférhetővé vált. A *Torockó látképe Borév felől* című, 1877-ben készült ceruzarajz a *Jókai Erdélyben* című, 1925-ös kiadványt illusztrálja.⁵¹

Torockó népművészete, színes népviselete, fehér falú házsorainak ritmikus rendje már pályája kezdetétől témát kínált számára. Ez még akkor is nyilvánvaló, ha ilyen jellegű festményeinek és rajzainak többnyire csak címét ismerjük. Mikor Ligeti Antal festőművész külföldi utazásairól hazatérve 1885 nyarán végiglátogatta a kolozsvári alkotókat, éppen Sárdi volt az, aki Torockó táji szépségeit különösen figyelmébe ajánlotta. Ligeti így indult tovább tájképezni a torockói völgybe, majd tovább Abrudbánya felé.⁵²

Sárdi figyelme kiterjedt a másik néprajzi szigetre, Kalotaszegre is. 1884 augusztusában ifj. Vastagh Gézával Bánffyhunyadra és környékére látogattak. Mindössze egy héttel azután, hogy Telepy Károly és Bruck Lajos kereste föl e vidéket, akiket a szakirodalom úgy tart számon, mint a kalotaszegi festői témákat korán és programszerűen megörökítő alkotókat.⁵³

A festő kedvet érzett néhány kompozíciós téma földolgozására. Egyik ilyen képe, pontosabban már említett rajza, az Erdélyi Közművelődési Egyesület, az EMKE megrendelésére készült.

Kolozsvár ünnepi eseménye volt 1885. augusztus 31-e, az EMKE alakuló közgyűlése. Az egyesület, amelynek fáradhatatlanul lobogó szelleme Sándor József volt, aki a kezdetekkor alapszabályzatát is megfogalmazta, azt a célt tűzte maga elé, hogy az erdélyi magyarság szórványosodásának útját állják, kulturális és népjóléti fölemelkedését minden eszközzel segítsék. Ez a nemes cél lelkesítette azt az impozáns tömeget, amely az alakuló ülésre Kolozsvárra érkezett. „*Oly nagy az érkező vendégek száma – olvasható az EMKE évfordulós emlékkönyvében –, hogy Kolozsvár összes bérkocsija és magánfogata nem elég a vasúttól az érkezők beszállítására.*”⁵⁴ Sárdi rajza éppen ezt a lelkes pillanatot örökítette meg. A tollrajzon a városfőtér keleti oldalát, a Szent Mihály plébániatemplom és a Bánffy-palota közötti teret tölti meg a városháza felé haladó tömeg. Már alig fér be egy-két kocsis a pályaudvar felől érkezve, mert a sokaság minden helyet betölt. Zászlók lengenek, a vendégeket üdvözlő kolozsváriak kalapja emelkedik a ma-

⁵¹ Tabéry Géza – Incze Ernő: *Jókai Erdélyben*. Nagyvárad, 1925. Újraközölve: Murádin Katalin – Murádin Jenő: *A Székelykő alatt. – Torockó és környéke a képzőművészetben*. Kolozsvár, 2012, Exit Kiadó, 28.

⁵² *Ligeti Antal*. Magyar Polgár, 1885/137., 2.

⁵³ *Kalotaszeg*... Magyar Polgár, 1884/190., 4.

⁵⁴ Pákéi Sándor József: i. m. 92.

gasba. Az utóbb érkezők alakja, arca még természetűen rajzolódik ki, majd minden eggyé sűrűsödik, a tömeget érzékeltetve. A kép színes alapnyomásban bekerült a fentebb idézett 1910-es emlékkönyvbe, és eredetije is megmaradt a kolozsvári Egyetemi Könyvtár metszetgyűjteményében.⁵⁵

Valamivel korábban, 1883-ban nagyméretű oltárkép megfestésére vállalkozott. A Bihar megyei (ma Hajdú-Bihar) nagyközség, Hosszúpályi római katolikus temploma számára festett egy Mária-képet (Maria immaculata), Zichy Ernőné fölkérésére. A gróf Zichy család a nyírségi falu egykori kegysura volt, nemes vonalú udvarházuk ma is áll a helységben. Talán ez a megbízás adott ösztönzést Sárdinak, hogy egyik írásában az egyházi festészetről értekezzen.⁵⁶

Essék szó itt végezetül Sárdi István legismertebb képéről, a *Reneszánsz házak Kolozsvár főterén* című festményéről. Első pillantásra a festmény fantázia-képnek tűnik, de a valóságban mégsem az. Kolozsvár régi városképéhez, az északi házsor arculatához századokon át meghatározó módon illettek hozzá ezek a nyitott padlásterű egyemeletes épületek. Két egymás mellett álló, egymáshoz nagyon hasonlító reneszánszkori építményről van szó, a Rósás-házról és szomszédjáról. Jósika Miklós 1836-ban megjelent *Abafi* című romantikus regényében a Rósás-háznak még pontos képét vetítette elénk. „A lak emeletes volt, egészen új, szerfölött magas födele vörösre festve, s elül hegyes, toronyforma csúcsba végződött, s annyira kinyúlt, hogy a legnagyobb záporban ázás veszélye nélkül lehete a ház előtt mulatni.”⁵⁷ A nyitott padlás raktárnak szolgált, ahova az árukat csigával lehetett fölvtatni. A történeti hagyomány szerint a padlások valamikor színpadul is szolgáltak, nyitott terükben tartotta Felvinczi György az 1690-es évek elején színielőadásait, amelyeket a közönség a piacról nézett. Ezt Kelemen Lajos is följegyezte, megemlítve, hogy e házaknak, „még az 1870-es évek elején is” ilyen kinézete volt.⁵⁸

Sárdi István is láthatta tehát még ifjú korában a két ereszes házat, amelyeket azután két fázisban tüntettek el a későbbi építkezések. A festőt a nosztalgia is vezette, hogy megörökítse a városnak ezt a történelmi képét.

⁵⁵ Sárdi István: *A küldöttek bevonulása az EMKE alakuló közgyűlésére*. Tollrajz, 163×244 mm, j.b.l. Sárdi 1885. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár metszetgyűjteményében, ltsz. XVII/99/a

⁵⁶ Sárdi István: *Keresztény egyházi festészet*. Erdélyi Híradó, 1888/119., 5.

⁵⁷ Jósika Miklós: *Abafi*. Bukarest, 1958, Ifjúsági Könyvkiadó, 52.

⁵⁸ Kelemen Lajos: *Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig*. In Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. köt. Bukarest, 1982, Kriterion Könyvkiadó, 133.

A házak esetében Sárdi az ábrázolás pontosságára törekedett. A reneszánsz faragású ablak- és ajtókeretek berajzolására, de még a cégtáblákra is gondja volt. Így jelenik meg képén – a korabeli reklámokban is gyakran emlegetett Karvázy József „*csákigorbói nádméz raktára*” és Gáll János üzlete vagy műhelye. Ezt az építészeti rendet oldotta föl egy késő biedermeieres-romantikus jelenet, a kolozsvári utcaképek jellegzetes kútjai egyikénél vizet merő asszonyok csoportképpel és egy, a főtér sarkán lendületesen beforduló postakocsival. Ezzel a festői-ségében is kiemelkedő, dokumentum értékű képével Sárdi is csatlakozott azokhoz a kolozsvári festőkhöz (Melka Vince, Gráf Jakab), akik előszeretettel választották témáikat a város történeti-építészeti emlékei sorából.

A festmény még Sárdi életében került az EME képtára tulajdonába.⁵⁹ Ma az Erdélyi Történelmi Múzeum birtokában van, mint várostörténeti szempontból fontos művet nem adták át az 1952-ben újraalakult kolozsvári képtárnak.

A derékba tört pálya

Élete delén, alig több, mint negyvenöt évesen kötötte ágyhoz egyre súlyosbodó betegsége Sárdi Istvánt. Gerincvelő-sorvadás, a tabes dorsalis hatalmasodott el rajta. Ugyanaz, az akkor még gyógyíthatatlan neuroszifilitikus kór végzett vele, mint Munkácsyval. Iskolai értesítők tanúsítása szerint 1889 novemberétől három hónapi betegszabadságra ment, 1891–92-ben teljes évet hiányzott. A következő tanévtől nyugdíjazták. Ágyba fekvő betegként élte le utolsó tíz évét, miközben látása lassan elhomályosult, majd szeme világát teljesen elvesztette. Csak derűs természete tartotta életben, családja számára is kevesebb teherként. Utolsó napjaira a Karolina kórházba kellett szállítani. Ott hunyt el 1901. április 8-án. A Házsongárdi temetőben, rokonai sírjában nyugszik, de neve a síron nincs feltüntetve.⁶⁰ A kolozsvári lapok és az unitárius egyház folyóiratának halotti jelentése mellett a budapesti Műcsarnok folyóirat méltatta röviden *Egy magyar művész halála* címmel az elhunytat.⁶¹ Az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság ülésén Pákei Lajos tett javaslatot arra, hogy társadalmi összefogással, gyűjtéssel teremtsenek alapot Sárdi István sírjának egyszerű sírkövel való megjelölésére.⁶² Erre azonban nem került sor.

⁵⁹ A Beszerzési Naplók *Négy ház Kolozsvár főterén* címmel tüntették föl. Olaj, vászon 51×58 cm, az Erdélyi Történelmi Múzeum birtokában.

⁶⁰ Nyugvóhelye az I.b. parcella 119. számú sírja.

⁶¹ Keresztény Magvető, 1901/2., 118.; Műcsarnok, 1901/15., 206.

⁶² *Képtárlat Kolozsvárt*. Újság, 1901/158. .2.

A család, amely addig is nehéz körülmények között élt a városperemi Kül-Monostor utca 46. szám alatti házukban, a festő hosszas betegsége miatt egyre nyomasztóbb szükségét szenvedett. El kellett adniuk a képeket, rajzokat és, fájó szívvel, a két Munkácsy-relikviát is. Az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság 1900-ban 100 koronás támogatásban részesítette a nyomorgó művészt. Az elhunyt festőre való emlékezés jegyében válogatták be egy munkáját, *Tanulmány* címmel az Erdélyrészi Szépművészeti Társaságnak a kolozsvári Mátyás-szobor fölavatásakor, 1902 októberében szervezett bemutakozó tárlatára.⁶³ Amikor pedig dr. Pósta Béla kitartó munkálkodása nyomán 1913-ban megnyílt az Erdélyi Nemzeti Múzeum képtára, a látogatók mindjárt az első teremben Sárdi István festményeivel találkozhattak. Deák Ferenc és id. Szilágyi Ferenc portréi kaptak helyet a Bástyá utcai múzeum emeleti teremsorában berendezett képtárban.⁶⁴

Évtizedekig azután kevés szó esett Sárdi Istvánról. Pákei Lajos, majd az erdélyi reneszánszszal foglalkozó Balogh Jolán⁶⁵ és Csabai István írt róla méltatólag. Utóbbi, éppúgy, mint a Kolozsvár múltjával foglalkozó helytörténészek, a reneszánsz házakat megörökítő festménye nyomán említették.⁶⁶ A festőnek ezt az ikonikus jellegű művét számos kiadvány reprodukálta, képeslap is készült róla.

A festő leszármazottja, Buzás Pál zenetanár tett elsőként kísérletet arra, hogy a pályakép főbb vonulatait legalább egy összegező tanulmányban fölrajzolja.⁶⁷ Írásához kitartó szorgalommal gyűjtötte egybe a föllelhető levéltári és képtári adatokat, a korabeli sajtó említéseit. Szembesülnie kellett azonban a leküzdhetetlen nehézségekkel is. A művek, a hagyaték követhetetlen szétszóródásával és nemkülönben a családi iratok megsemmisülésével. Ez utóbbiak a neves fényképész, Sárdi Elemér (1907–1981) műtermében, illetve lakása pincéjében voltak, de hányattatásuk miatt elpusztultak. Az mindenképpen Buzás Pál érdeme, hogy Sárdi István művészi-szellemi hagyatékát illetően adósságunkra figyelmeztetett.

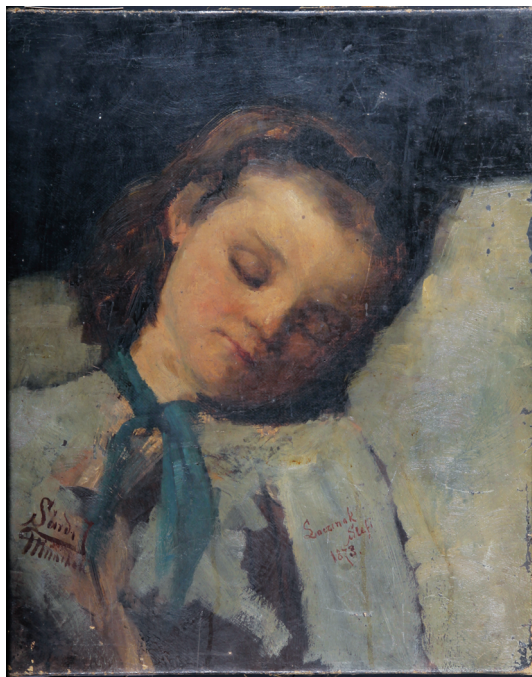
⁶³ *Erdélyrészi Szépművészeti Társaság, 1902. évi múkiállítás Kolozsvárott.* Katalógus.

⁶⁴ Útmutató az Erdélyi Nemzeti Múzeum képtárában, Kolozsvár, 1913.

⁶⁵ Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei.* Budapest, 1935. 23–24.

⁶⁶ Csabai István: *Egy tér életrajza.* Szépművészet, 1942. 109–110.

⁶⁷ Buzás Pál: *Az éltében-holtában balsorsú képzőművész.* Művelődés, 2009/4., 8–10.

Alvó kislány.
Olajfestmény, München 1873

Reneszánsz
házak
Kolozsvár
főterén.
*Olajfestmény
az 1870-es
évekből*

Kolozsvár égése 1876-ban.
Reprodukálva Tauffer Gyula fényképén

Bem József. *Bálint Benedek fametszetes áttételében*

E.M.K.E. diszbevonulása
 Az EMKE küldötteinek kolozsvári bevonulása
 1885. augusztus 31-én

Molnár Dávid¹

Valentin Radecke²

Annyit általában tudunk a rejtélyes Valentin Radeckéről (?–1632), hogy ő volt az erdélyi unitárius egyház egyetlen idegen nemzetiségű püspöke, akinek halála után az egyház úgy határozott, hogy idegen származását soha többé nem kell megválasztani szuperintendensnek.³ Fel is merül a kérdés, hogy eleve miért tették meg őt püspöknek, hiszen még magyarul se tudott szinte semmit.⁴ Hogy ezt megválaszolhassuk, utalnom kell Szamosközy István történeti maradványai közül arra, amelyből megtudjuk, hogy 1603-ban Kolozsvár népe a papok jelenlétében (?) megölt egy szegény jezsuitát, egy másik főpáter fejét pedig nagy gonoszul megvagták.⁵ Az eset miatt a főpásztor Göcs Pálnak is menekülnie kellett Kolozsvárról. Lengyelországban szoros barátságot kötött az őt felkaroló Radeckével, akit Erdélybe való hazatérte után a kolozsvári német unitárius eklézsiának ajánlott.⁶ Ez igen jelentős fordulat volt, amelyet nem magyarázhatok egyszerűen Göcs hálájával, ugyanis Dávid Ferenc perében Fausto Sozzini személyében a lengyel antitrinitáriusok is asszisztáltak, ez pedig sokáig nem kedvezett azoknak,

¹ Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története. E tárgyban megjelent jelentősebb publikációi: *Református–unitárius templomviták (1615–1648)*; *Franconius Daniel gyűjteménye: Szövegkiadás; Valentinus Radecius: Apologia (1618)* stb.

² A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

³ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. köt. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, kiad. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, térképeket készítette Elekes Tibor. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.). 197.

⁴ Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó: i. m. 393.

⁵ Szilágyi Sándor kiad.: *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608*. IV. köt. Budapest, 1880, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala (Magyar Történelmi Emlékek). 179.

⁶ Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó: i. m. 178.

akik a lengyel unitáriusok felé akartak nyitni. Radecke Erdélybe hozatalánál még meglepőbb, hogy milyen sokra tudta vinni Kolozsváron. A kezdet kezdetén ugyanis még csak abban játszott fontos szerepet, hogy a Habsburg uralom egy esztendejében a jezsuiták kezére adott és a Bocskai István fejedelemsége alatt visszakapott intézmények életre keljenek. Nem sokkal ezután azonban a kolozsvári szász gyülekezet prédikátorává, majd az erdélyi unitáriusok püspökévé választották. Ezzel pedig egy teljesen új korszak kezdődött, amelyről lehetőségeinkhez képest is keveset tudunk. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában az 1615 és 1626 közötti időszakból ránk maradt archiváliákat, amelyek mindegyike egy-egy Radeckének írt levél, ez idáig nem tárták fel a kutatók. Ezek alapján terjedelmesebb tanulmányom második részében Radecke püspökké választásától (1615) plébánossá választásáig (1622) tekintem át a jelentős életpályát.

2. rész

Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)

Radecke és a református támadás (1615–1620)

Dolgozatom első részében Radecke püspökké választását Bethlen Gábor ismeretlen konfirmacionálisa alapján egy évvel korábbra datáltam, mint a szakirodalom. Ebben az oklevélben a fejedelem, aki előtt Radecke „*kedves vala az ő deákságáért*”,⁷ nem 1616. augusztus 30-a körül, hanem már 1615. december 20-án megerősítette tisztségében az új szuperintendenst.⁸ A megerősítő okirat keltezéséből arra következtethetünk, hogy az előző püspök, Toroczkai Máté 1615. novemberénél később nem halhatott meg.⁹ Márpedig ha Toroczkai november végén, december elején már biztos halott volt, akkor a fejedelem öccse, Bethlen István nem épp a legegyszerűbb módon időzítve, pontosan a haláleset utáni fe-

⁷ Bálint József (bev. és az időrendi áttekintést összeállította) – Pataki József (a forrásokat vál. és jegyz.): *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. Bukarest, 1990, Kriterion, 154.

⁸ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt.) RegA II/10.

⁹ Általában az elhunyt püspök temetésére összehívott papok választanak püspököt, és legalább egy hónap még, mire a fejedelem megerősíti a jelöltet. Ez alapján Toroczkai nem halhatott meg 1615. november elejénél később.

jetlenségben kérte fel a „zöldfülű”¹⁰ unitárius iskolaigazgatót, Csanádi Pált, hogy értelmezze a *Biblia* egy igen kényes pontját.¹¹ Éppen ezért úgy vélem, aki Bethlen István unitáriusokkal szembeni szimpátiáját azon a címen hangsúlyozza, hogy munkáját Csanádi az ő nevének feltüntetésével írta meg, felszínesen ítél.¹² Bethlen felkérése ugyanis tökéletesen illik azok közé a céltudatos intézkedések közé, amelyeket eredetileg a kolozsvári reformátusok érdekében hoztak, ám megszállították az unitáriusok (köztük Radecke és Csanádi) munkakedvét is. Az új püspök is igen serényen látott munkához. Szentmártoni Bodó Bálintnak, a tordai iskola igazgatójának lakodalma után¹³ annyi feladatot rótt az első általa összehívott zsinatra, hogy a kitűzött krisztológiai téma megvitatása – ami már önmagában is a református-unitárius ellentétek kiéleződésére utalt („*Vajon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek, földnek teremtője-e?*”¹⁴) – nem is kerülhetett sorra.¹⁵

¹⁰ Ha társát nem gyilkolták volna meg, bizonyára még iskolaigazgatói hivatalát sem vihette volna egyedül. Vö. Pap Balázs: *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról. Csanádi Pál: Pöröly*. Keresztény Magvető 108. évf. (2002) 197.

¹¹ Mivel Csanádi a hasonló terjedelmű *Pörölyt* két hét alatt „*kommendálta*”, magyarázata megírására november végén, december elején kérhették fel, hiszen a kézíraton lévő dátum december 28-a. Vö. Pap: i. m. 199. Itt jegyezném meg azt is, hogy Túri Tamás már korábban utalt arra, hogy Bethlen István nem lehetett egy toleránsabb egyházpolitika letéteményese. Vö. Túri Tamás: *Bethlen István és Csanádi Pál*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 25.

¹² Csanádi érveit Enyedi György *Explicationes* című munkájának vonatkozó fejezetéből merítette, amiből egyből kitűnhetett a reformátusok számára, hogy tényleges ellenfelük a későbbiekben Enyedi lesz. Vö. Túri Tamás: *Bethlen István és Csanádi Pál*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013) 25. E tanulmányában Túri Tamás arra következtetett, hogy Bethlen István nem lehetett egy toleránsabb egyházpolitika letéteményese. Szerinte Csanádi *Magyarázatának* címében inkább taktikai megfontolásból szerepelhet Bethlen István neve az unitárius református dogmatikai harcok közepette.

¹³ Szentmártoni Bodó Bálintnak van egy latin levele a Kolozs Megyei Levéltárban 1616. február 14-ről Radeckéhez intézve, melyben jelentvén, hogy másnap, február 15-én veszi feleségül Sarctoris Gáspár Anna leányát, lakodalomba hívja a püspököt. Kolozs Megyei Levéltár 556 Unitárius egyháztörténeti iratok/Colectia istoria unitarienilor 1616–1869. Vö. Benczédi Gergely: *A tordai unitárius algymnasium igazgatói 1576–1888*. Keresztény Magvető 24. évf. (1889). 14.

¹⁴ Kénosi Tőzsér: i. m. 486.

¹⁵ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In Jankovics József et al. (szerk.): „*Nem súlyed az emberiség*”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, 2007, MTA Irodalomtudományi Intézet, 433. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf. Utolsó letöltés: 2014. november 20. Megegyezik ezzel Keserű Bálint véleménye: Bálint Keserű: Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtliche

Elhalasztását talán annak kell betudnunk, hogy egy hónappal a Székelykeresztúron tartott zsinat előtt, 1616. szeptember 2-án Bükfalvi Nagy Imre¹⁶ levélben közölte püspökével,¹⁷ hogy a háromszéki unitáriusok ellenfeleik önkényuralmára és erőszakos „*exakciókra*” panaszkodnak.¹⁸ Egybevág ezzel az a Bod Péter által idézett dokumentum is, amelyből kiderül, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül Márkosfalvi Jakab, az árkosi unitárius egyház papja (1614) már Keserűi Dajka János keménykezű fellépése előtt sem lehetett pástora a saját, egyértelműen unitárius többségű gyülekezetének.¹⁹ Hogy emiatt üresedett-e meg az eklézsia, azt nem tudom, azt viszont igen, hogy Bükfalvi Nagy „*panaszosan nyögő testvérei iránti együttérzésből*” váltotta korábbi lakóhelyét Árkosra.²⁰ Úgy vélem, a háromszéki gyülekezetek problémája jóval

relevante Werke aus der Zeit 1597–1636). In Balázs Mihály, Keserű Gizella (edited by): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries*. Budapest, 2000, Balassi („Studia Humanitatis”, Publications of the Centre for Renaissance Research 11). 111.

¹⁶ Bükfalvi Nagyról lásd: Balázs Mihály: Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dési komplánációig. In Balázs Mihály: *Felekezetieség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, Balassi (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8.), 55–57.

¹⁷ Bükfalvi Nagy szeptember 2-a előtt két levelet is kapott Radeckétől (egyrészt egy Balázsfalvára, másrészt egy Árkosra írottat). Az egyikben a püspök „*az isteni igazság tiszta tanúságtételével*” az árkosi egyházat védte, a másikban pedig részint panaszkodott Bükfalvi Nagy íróvesszejének hanyagságára, részint arra sarkallta őt, hogy teljesítse az igaz barát és becsületes testvér kötelességét. Bükfalvi Nagy szabadkozott, hogy amikor még Balázsfalván élt, nem sokkal Radecke levelének megérkezése után odajött Lascovius Miklós, akivel tizenkét teljes napig az Árkosra való utazás előkészítésébe „*süppedt*”, s ezekben a napokban egy levélhordó sem ajánlkozott, ezért nem tudott felelni püspöke levelére. Radecke Árkosra kapott levelét Bükfalvi Nagy egyébként megmutatta egy bizonyos Benkő Jánosnak, aki elfoglaltsága miatt nem írhatott a püspöknek. Radeckét Bükfalvi Nagy arra kérte, hogy a nevében üdvözlje Broser Pétert, Csanádi Pált, Szentmarjai Mártont és Lisznyai Gyárfást, Radecke feleségét és „*lelkesekeit*”, azaz, gyermekeit. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. MUEKvGyLt. Lengyel Unitárius Egyház Levéltára (LUEL.) 86. Benkő Jánosról: Demény Lajos bev., jegyz.: *Székely Oklevéltár*. IV. köt. Kolozsvár, 1998, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 410. Demény Lajos bev., jegyz.: *Székely Oklevéltár*. V. köt. Kolozsvár, 1999, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 68.

¹⁸ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

¹⁹ Molnár Lehel: *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt*. Keresztény Magvető 119. évf. (2012). 248.

²⁰ Nem akarom kétségbe vonni Bükfalvi Nagy elhivatottságát, mégsem tudom figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy kolozsi adóssága is szerepet játszhatott Háromszékre való áttelepedésében. Erre most nem fogok részletesen kitérni, mindössze annyit jegyeznek meg, hogy Bükfalvi Nagy még 1619-ben is arra kérte Radeckét, hogy kolozsi

égetőbb volt az unitárius zsinat számára, mint annak megvitatása, hogy Jézus teremtet-e a földet.

Bükfalvi Nagy egyébként nem teljesen ismeretlen az irodalomtörténészek előtt. Egy latin nyelvű epigramma az ő szerzeményeként szerepel a Toroczka Máté összeállította kátéban, s Balázs Mihály épp ez alapján datálja vissza az 1632-ben megjelentetett katekizmust a 16. század utolsó évtizedeire.²¹ Bükfalvi Nagyról a Dávid Ferenc elleni per időszakából van utoljára „adatunk”²²

De mit is tudunk valójában Bükfalvi Nagy Imréről? Kénosi Tőzsérnél egyszer Dávid Ferenc egyik meghittjeként szerepel,²³ máskor Biandratának titkos megbízottjaként.²⁴ Egyszer pap,²⁵ másszor kétségkívül a hátszegi és a dévai egyházkör esperese.²⁶ Egyszer semmi biztos tudása nincs Kénosi Tőzsérnek arról, hogy ez a Bükfalvi Imre prédikátor vagy iskolai tanár volt-e,²⁷ máskor biztosan állítja, hogy a kolozsvári iskola tanára volt.²⁸ A zavaros életrajzi adatok magyarázata az lehet, hogy Kénosi Tőzsér egy Imre nevű papot és egy bizonyos Imre esperest pusztán keresztnévük alapján azonosított Bükfalvi Naggyal. Néhány azonos névvel aláírt, ismeretlen levél szerencsére szolgált néhány új adalékot. Ezekből értesülhetünk arról, hogy Bükfalvi Nagy 1616 előtt (nem tudni, mennyi ideig) Balázsfalván szolgált.²⁹ Itt Péchi Simonnak is volt birtoka, ami azért fontos, mert Bükfalvi Nagy 1619-ben úgy járulhatott a szombatos kancellár elé, hogy már korábról ismerte őt.³⁰ Szorosabb szálak fűzték a kolozsvári unitárius eklézsia prédikátoraihoz és az óvári iskola igazgatójához is.³¹ „Igen kellemes kö-

ügyében kegyeskedjen őt állhatatosan támogatni (Vö. LUEL. 88.). Talán ezzel függött össze az is, hogy 1620-ban Bükfalvi Nagy elhatározta, Kolozsvárra megy püspökéhez (Vö. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. január 23. LUEL. 87.).

²¹ Balázs: i. m. 55.

²² Uo. 55.

²³ Kénosi Tőzsér János-Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. köt. Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Unitárius Egyház (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.). 390.

²⁴ Uo. 281.

²⁵ Uo. 281.

²⁶ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 289.

²⁷ Kénosi Tőzsér: I. köt. i. m. 390.

²⁸ Uo. 556.

²⁹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

³⁰ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

³¹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86. Erről lásd a 16. lábjegyzetet.

zösségeket és cimboraságtok befészkelte magát a lelkembe” – írja.³² Szinte bizonyos tehát, hogy együtt lakhatott velük vagy legalábbis meglehetősen közel hozzájuk, amit alátámasztani látszik az is, hogy Kolozson közben adósságokba verte magát.³³ Talán ez is közrejátszott abban, hogy lakóhelyét 1616-ban Balázsfalváról Árkosra váltotta.³⁴

Az, hogy épp ezt az egyházközséget szemelte ki, nem lehet véletlen, tudniillik Árkos „geopolitikai” szempontból nagy fontosságú lehetett. Körülötte területnek el ugyanis azok a háromszéki gyülekezetek, amelyek egyértelműen unitárius többségűek voltak. Okfejtésemet azzal támasztom alá, hogy Bükfalvi Nagy célzott szeptember 2-i levelében egy bizonyos tervre,³⁵ amely egy másik, későbbi levele alapján³⁶ aligha lehetett más, mint hogy az unitárius többségű egyházközségeket „ki akarták szakítani” a háromszéki reformátusok és unitáriusok sajátos szimbiózisából. Ezt ekkor még bizonyára csak úgy képzeltek el, hogy egyre inkább unitárius fennhatóság alá helyezik saját eklézsiákat. A levél ennek módját nem fejt ki, de rekonstruálható, hogyan akarták ezt kivitelezni. Először is meg kellett erősíteniük az unitárius híveket hitükben, azután pedig valahogy el kellett érniük, hogy az unitárius felekezet csakugyan a saját püspökétől és esperesétől függjön, ne pedig a reformátusokétól – ahogy ezt Bethlen Gábor 1614-es privilégiumlevelének elméletileg szavatolnia is kellett volna.³⁷ Hipotézisemet alátámasztani látszik a levél több helye is. Például az, amelyből kitűnik, hogy Radecke egy ma már lappangó levelében „az isteni igazság tiszta tanúságtételével” védte az árkosi egyházat, vagy az, ahol Bükfalvi Nagy értesíti Radeckét, hogy a hallgatók az Árkos körül fekvő községekből is „odarepülnek” hozzá, vetélytársai pedig háborognak, midőn látják, hogy az igazság útját szétterjesztve elegyengeti.³⁸ Bükfalvi Nagy egyházszerzői tevékenységét tovább árnyalja az is, hogy az új források alapján egyértelműen vele lehet azonosítani azt az árkosi papot, aki a sepsiszéki falvak és városok népének megjelentette később Keserői Dajka meszterkedését, s aki kioktatta az ittenieket, hogy a Szentírás és apostoli hitvallás értelmében mint feleljenek a református püspöknek.³⁹

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

³⁷ Molnár: i. m. 247.

³⁸ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

³⁹ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 395.

Tulajdonképp ez fel is veti a kérdést, hogy mi lehetett Háromszéken „*az igazság útja*”. Balázs Mihály állapította meg, hogy Bükfalvi Nagy epigrammája nem beszél azokról az antitrinitáriusokról, akik nem Palaeologus tanítását követték.⁴⁰ Az epigramma jelentőségét „*az igazság útjának*” tisztázásában Hevesi Andrea kutatásai is igazolják, aki megfigyelte, hogy a Bölöni-kódex szövegeinek nagy többsége adorantista, azaz nem palaeologusi, hanem sociniánus szövegváltozatot hoz.⁴¹ Vagyis imádják bennük és segítségül hívják Krisztust, ami a vers szerzője számára elképzelhetetlen volt. Márpedig ebből arra lehet következtetni, hogy talán Háromszéken is irányzatok együtteseként kell elképzelnünk az unitarizmust. El kell ismernem azonban, hogy adatok híján csak találgatni tudok. Az is lehet, hogy a Bölöni-kódex másolója „atipikus” háromszéki unitárius volt. Amíg új forrásokot nem tárnak fel, minden attól függ, hogy hány Bükfalvi Nagy létezett, s ha esetleg kettő, akkor a Dávid-kortárs Bükfalvi szerezte-e az epigrammát, vagy az, aki a leveleket írta, s aki 1620 körül veszik el szemeink elől.⁴² Mindennek azért van jelentősége, mert (az egyik) Bükfalvi Nagy tudományban sokkal nagyobbaknak nevezte az ittenieket,⁴³ akik kétségkívül nem siettek volna oda hozzá az Árkos körül fekvő falvakból, ha nem tudták volna elfogadni álláspontját. Márpedig ha ez az álláspont azonos volt az epigramma szerzőjének nézetével, akkor minden bizonnyal a nonadorantizmusnak kellett jelentenie a vezető áramlatot Háromszéken, s erre vonatkozott Keserői Dajka vádja is, amikor blaszfémiával gyanúsította meg három évvel később Bükfalvi Nagyot. Roppant izgalmas azonban Hevesi Andreának az a feltevése is, amely szerint a háromszéki nem nonadorantista unitarizmus a reformátusok és az unitáriusok sajátos szimbiózisára vezethető vissza.⁴⁴

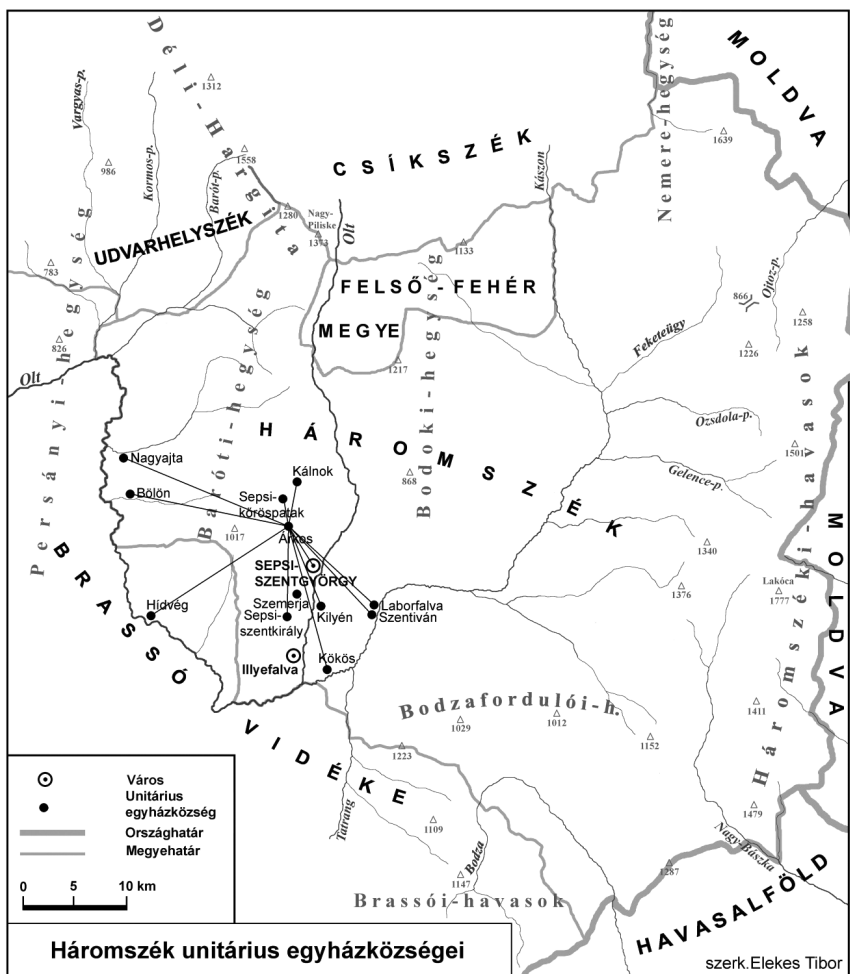
⁴⁰ Balázs: i. m. 57.

⁴¹ Hevesi Andrea: Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*. Közlés előtt. Köszönöm a tanárnőnek a kéziratot.

⁴² Ha nem veszne el szemeink elől 1620 körül, akkor egyértelmű lenne, hogy két Bükfalvi Nagy volt, egyelőre azonban épp emiatt nem tudok feltételezésekbe bocsátkozni.

⁴³ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1616. szeptember 2. LUEL. 86.

⁴⁴ Hevesi: i. m.

1. ábra. Árkos „geopolitikai” helyzete (Elekes Tibor térképéből készítettem)

A két felekezet egy politikai egységben belüli együttélésére izgalmas példa a bágyoni eklézsia is, amely akkor kerülhetett Radecke figyelmének középpontjába, amikor 1617. február 8-án Kövenden az ő jelenlétében vizsgálták át egyik lelkésze, Réthi János hagyatékát.⁴⁵ Járai János aranyosszéki esperes⁴⁶ Radeckéhez

⁴⁵ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 363. Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 51.

⁴⁶ Járai János az alsójárai eklézsiaiból származott és Kolozsvárt a nagyobbik iskolában volt segédtanító magyar részről. 1597-ben ment Torockóra papnak. Az 1617–1618-as

írt, eddig ismeretlen leveléből derül fény arra, hogy Bágyonban a háromságosok ugyanúgy magánháznál kezdtek összegyűlni istentiszteletre,⁴⁷ mint két évtizeddel korábban Kolozsváron.⁴⁸ Amíg azonban a civitas primáriában maguk a református fejedelmek szereztek hitsorsosaiknak vallásgyakorlati egyenjogúságot, addig Bágyonban egy Nagy Ferenc nevű nemes egymaga próbálkozott ezzel. Fel is bolygatta néhány jövevényel a gyülekezetet,⁴⁹ amely nem kerülhette el kapcsolatait az olyan településekkel, ahol reformátusok, római katolikusok és görögkeletiek laktak.⁵⁰ Kétségkívül ilyen volt a legközelebbi falu, Kercsed is, ahonnan Nagy Ferenc „*zsoldjába fogadta*” a kávinista pásztor,⁵¹ hogy prédikáljon a házában.⁵² Járai Árkosi Miklós pappal⁵³ társulva állhatatosan kérte Nagy Ferencet, hogy hagyjon fel szándékával, Nagy Ferenc azonban azt válaszolta, hogy ő senki kedvéért ezt nem teheti meg.⁵⁴ Járai ezért a nemes Thoroczkaikhoz ment, akikkel Ferencet sógorság kötötte össze, hogy kérje meg őket, lépjenek közbe sógoruknál. Nem találván otthonukban a Thoroczkaikat, a várfalvi papra, Némai Jánosra⁵⁵ bízta e feladatot.⁵⁶ Hogy Némai végrehajthatta-e a dolgot, nem derül ki Járai leveléből. Ő úgy vélte, hogy Nagy Ferenc törekvése napok alatt kitombolja magát, ugyanis az egyik hétköznap, midőn a kercsedi pásztor Ferenc házában prédikált, hallgatója, kettőt kivéve, nem volt, mert egyeseket vasárnapi prédiká-

években esperes volt. Van Radeckének egy 1618-ban kelt, hozzá intézett zsinati meghívólevele. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 338, 344, 354, 486–487.

⁴⁷ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁴⁸ Sipos Gábor: A kolozsvári református egyházköztség a 17. században. In Dáné Tibor Kálmán et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület, 92.

⁴⁹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁰ Vö. Kiss András: Az erdélyi vallásszabadság Aranyösszék mindennapjaiban a 17. század második felében. *Korunk* 3. évf. (2013). 88.

⁵¹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵² Uo.

⁵³ Árkosi Miklós 1628-ban várfalvi pap volt. Ugyanebben az évben, amikor a konzisztori széket teljes létszámra kellett kiegészíteni (ezt egyébként Radecke elnöklete alatt ülték), a tordai esperessel együtt őt hívták be. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 338, 368, 493.

⁵⁴ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁵ Némai János 1613-ban, Báthory Gábor idejében volt pap Várfalván. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 367–368.

⁵⁶ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

ciójától fogva a község megfosztott a bortól,⁵⁷ más jöttmenteket pedig ő maga közösített ki.⁵⁸ Komplikálja a szálakat, hogy Nagy Ferenc megharagudott egy bizonyos Bágyoni Miklósrá⁵⁹ is.⁶⁰ Ez a Bágyoni Miklós annyira sem tűrte el a trinitáriusokat, mint Járai, s Nagy Ferenc be is vádolta őt néhány csípős megjegyzése miatt, amelyeket a háromságosok hite és ugyanezen hit követői ellen mondott.⁶¹ Kiss András forrásai azt tanúsítják, hogy az aranyosszéki népi kreativitás a „háromságos” szóból megalkotta a háromszákos kifejezést, Bágyoni viszont mással is megsérthette Nagy Ferencet.⁶² Az egyházi fegyelem eme meglazulása miatt határozta el Járai, hogy május utolsó napján ünnepélyesen meglátogatja a bágyoni eklézsiát, és vizsgálatot rendel el Bágyoni Miklós ügyében, ha Radecke (egy mára már lappangó) leveléből meg nem érti, hogy püspöke vizitálni akar a sajátos társadalmi és vallási összetételű Aranyosszéken.⁶³ Nem tudni, hogy megtörtént-e az aranyosszéki vizitáció, azonban Radecke május 27-én a Bágyontól nem messze fekvő Tordát tűzte ki az 1617-es zsinat helyszínéül: „minden gon-

⁵⁷ „*Alios eni[m] auditores suos die Domini superiore a concione pagus quosdam mulctavit vino...*” – olvashatjuk a levélben, ezt azonban többek segítségével sem sikerült megértenem. A mulctavit jelentése lehet „büntetett” vagy „megfosztott”, ám mindkét esetben ablativus áll mellette (inopiae vagy instrumenti). Komplikálja a helyzetet, hogy a „*borral büntetni*” kifejezésen akár érthetem azt is, hogy leittatták a reformátusokat, de azt is, hogy büntetésképp bort kellett beszolgáltatniuk az unitárius többségű községnek. Végül a „*megfoszt*” kifejezés mellett döntöttem, ugyanis egy másik, korabeli archiváliából arra következtettem, hogy amíg egy községben a vallási többség nem kötött egyezséget a kisebbséggel, addig a minoritásnak elméletileg nem (feltétlen) volt szabad italt mérnie. MUEKvGyLt. RegA [114] R. 2.

⁵⁸ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁵⁹ Talán azonos vele az a Bágyoni Miklós, ki 1639. március 8-án házát, szőlőjét, s mindent, amit saját pénzén Haranglábban vásárolt volt, az odavaló templom építésére hagyta. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 387. Ez valószínűleg ugyanaz lehetett, akiről 1624-ben azt beszélték, hogy untalan kérte a köznép jelenlétében, hogy nehogy eltávozásra kényszerítsék, mert mind életkorát mind tekintélyét és társadalmi rangját tekintve előrébb való egy bizonyos Mihály úrnál. Azt is mondta, hogy ha a község meg is egyezett volna Mihály úrral arról, hogy alkalmazza, meg akarja őt nézni, hogy ki dobja ki őt Várfalváról. Meg volt győződve ugyanis, hogy nem kell Kutyalvára mennie: „*Kutyák tépjék szét a testemet, ha én Kutyalvára megyek.*” Vö. Balászfalvi György levele Radeckéhez, Várfalva, 1624. március 19. MUEKvGyLt. RegB LVI/10.

⁶⁰ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁶¹ Uo.

⁶² Kiss: i. m. 89.

⁶³ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

dunkkal és igyekezetünkkel azon legyünk, nehogy azt [tudniillik általában az egyházat] a tévelygések tövise vagy a bűnök burjánja elnyomja”.⁶⁴

A tordai zsinat anyaga csaknem teljesen elkallódott, s feladatai egyikére csupán az utal, hogy 1618. január 28-án a kolozsvári konzisztóriumban fölvetődött az a kérdés, vajon a püspöknek van-e joga arra, hogy a zsinat által pörös ügyben hozott ítéleteket kiadja.⁶⁵ A határozat megfogalmazásából úgy tűnik, mintha egy ártatlan fél kárt szenvedett volna amiatt, hogy Radecke egy ilyen ítéletet a bűnös fél számára kiszolgáltatót.

Az 1618-as év más, súlyosabb megpróbáltatásokat is hozott az unitárius egyházra. Október 14. napján ugyanis, amikor az erdélyi országgyűlés már tíz napja Kolozsváron ülésezett, azt a vádat emelték az unitáriusok ellen, hogy azok inkább ragaszkodván a török, mint a keresztény valláshoz, akadályt gördítenek Jézus megismerésének útjába.⁶⁶ Erre Radecke (annak dacára, hogy már püspök volt!) az erdélyországi unitario-apostolica eklézsiák plébánosaként másnap már egy apológiát nyújtott be Bethlen Gábor fejedelemhez azok ellen, akik azt állították, hogy az unitárius török vallás.⁶⁷ Ezt az iratot máshol már elemeztem,⁶⁸ ezért most nem térnék ki rá részletesen, csupán annyit jegyeznek meg, hogy az *Apologia* nem érte el hatását, legalábbis nem Háromszéken, ahol a generális vizitációra érkező református püspök török hitűnek nevezte az unitáriusokat.⁶⁹

Keserűi Dajka e „*megcirkáltatásáról*” és a háromszéki helyzetről szintén az a Bükfalvi Nagy Imre adott felvilágosítást Radeckének 1619. július 1-jén, akit a dolgozat elején már bemutattam.⁷⁰ Leveléből püspöke megtudhatta, hogy a kálvinisták „*szuperattendense*” bizonyos visszaélések elhárítása ürügyén majdnem

⁶⁴ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 485.

⁶⁵ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 489. „*Határozat: Noha a pörös felek kötelessége vigyázni, s magától a zsinattól kérni a meghozott ítélet kiadását, mégis ha az a fél, amelyet ártatlannak ítélték és fölmentettek valamiképpen, vagy valamely véletlen folytán a kikérést elmulasztotta, akkor a püspöknek legyen jogában azon ártatlan fél számára a zsinati ítéletet kiadni, míg a másik fél számára azonban egyáltalán nem, mert amiképpen az ártatlan fél valami kárt szenvedhet abból, ha a kihirdetett ítéletet előmutatni semmiképpen nem tudja, azonképpen a másik fél a kiadott ítélettel visszaélhet.*” Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 56.

⁶⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. 2. köt. Budapest, 1904, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület. 70.

⁶⁷ Uo. 70.

⁶⁸ Molnár Dávid: Valentinus Radecius: *Apologia* (1618). Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 39–60.

⁶⁹ Molnár: i. m. 269.

⁷⁰ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

három hetet fordított arra, hogy Háromszéken idestova bolyongjon.⁷¹ Izgalmas kérdés, hogy milyen „visszaélések” szolgáltak ürügyül a reformátusoknak. Vajon nem az aranyosszéki vizitáció vagy Bükfalvi Nagy három éve zajló egyházszervező tevékenysége idézte-e elő Keserői Dajka keménykezű fellépését? Felettből érdekes, hogy Bükfalvi Nagy a vádaskodás és szigor ellenére tulajdonképp az unitáriusok számára előnyösnek értékelte a generális vizitációt, hiszen az szerinte következetes elkülönítést hozott létre köztük és a trinitáriusok között, ami immár alapul szolgálhatott a területi kiszakadáshoz is, vagy az ő megfogalmazásában ahhoz, hogy a lekipásztorok vagyonuk feláldozása nélkül átmehessenek az erdélyi unitárius egyházba gyülekezeteikkel együtt.⁷² Ezért is járult a kancellár elé, aki más tanácsot nem nyújthatott neki, minthogy mindezt a hallgatás oltalma alatt tüzetesen vizsgálják meg, s a legközelebb sorra kerülő országgyűlésen esdeklő irattal hívják bizonyosággul az előkelőket és a fejedelemség lakóit, hogy azok oly jogos ügyükben ne hagyják cserben az unitárius többségű gyülekezeteiket a fejedelem előtt.⁷³ Itt feltétlen érintenem kell a levélből kiolvasható adatok közül azt, amely szerint Keserői Dajka Sepsiszékekben több mint tíz olyan községet talált, ahol a lekipásztorok nyilvánvalóan és állhatatosan az unitárius hitet vallották. Ez ugyanis tökéletesen egybevág Molnár Lehel azon későbbi archiváliák alapján levont következtetésével, amely szerint a protestáns Háromszék 70–71 gyülekezetéből Keserői idejében 14 gyülekezetről lehet azt állítani, hogy unitárius volt.⁷⁴ Molnár Lehel felsorolásához még alighanem hozzá kell vennünk Papolcot, amely Bükfalvi Nagy szerint teljes következetességgel fog kitarítani.⁷⁵

Ugyanez a Bükfalvi Nagy 1620 végén már nem tudta tagadni Radecke előtt, hogy időközben őt is hatalmas aggodalom kezdte gyötörni.⁷⁶

⁷¹ Uo.

⁷² Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Vö. Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88. „*ut iam in sede saltem Sepsi ultra decem pagos cu[m] ministris, apertos et constantes n[ost]rae religionis f[rat]res diligenter examinatos et s[e]c[un]du[m] fide[m] Deo debitam quaesitos*” Vö. Molnár: i. m. 274.

⁷⁵ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

⁷⁶ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

Bükfalvi Nagy úgy látta, Keserői Dajka elérheti Bethlen Gábor fejedelemnél, hogy az összes unitáriust – nemcsak Háromszéken, hanem az egész országban – a maga püspöksége alá utaljon. Körülbelül negyven év telt el azóta, amióta a történelmi Erdély területén lakók közös egyháza szétvált, s létrejött az önálló református és az unitárius egyház. Ez nagyon kis idő, ráadásul ez az egyházszerkezeti struktúra azért (is) bomlott fel, mert az unitáriusok hatáskörét korlátozni akarták.⁷⁷ Pusztán ez alapján tehát nem is tűnhetett esélytelennek, hogy a két egyházat ismét egyesítik. A kálvinista államegyházi státus kiépítését tudatosan támogató Bethlen a protestáns egyházak egymáshoz való közelítésével egyébként is szeretett volna létrehozni egy, az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat.⁷⁸ Az unitáriusok szerencséjére viszont más tényezők is voltak (pl. Bethlen esküje, a patrónusi kör stb.), amelyek meggyőződésem szerint keresztetkék volna ezt a tervet, ha volt ilyen egyáltalán. A protestáns egyházak egységesítésétől való félelmet csak erősíthette, hogy 1618-ban példátlan módon a református püspök elnökölt az unitárius zsinaton, vagy hogy az unitáriusok helyett ő kereste fel a szombatosokat. Izgalmas kérdés ez, hiszen Radecke egyes egyházkonzolidációs törekvései (énekeskönyv, káté stb.) időben egybeesnek Keserői Dajka generális vizitációjával és annak utóregzéseivel, mint arra Radecke munkáinak bemutatásánál még kitérek. A véletlen műve ez vagy ok-okozati összefüggés van a kettő között? Tudjuk, hogy a nyugtalanság egyik oka az volt, hogy azon az alapon, amelyen Keserői Dajka Háromszéken az unitáriusokat trinitáriusnak nyilvánította, tudniillik, hogy hitet tettek az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, az egész országban beolvaszthatta volna őket a református egyházba, mivel Bethlen az ő pártjukat fogta.⁷⁹ A másik pedig az, hogy Bükfalvi Nagy 1620 végén úgy hallotta, Keserői Dajka útnak akar indulni hozzájuk.⁸⁰ Ez az aggodalom azonban nemcsak azért volt fontos, mert beigazolódhatott vagy sem, hanem azért is, mert rendkívül kontraproduktívan hathatott, hiszen ha Radecke elhárítólag akart cselekedni, akkor ezt egy olyan elhúzódozó konfesszionalizációjú egyházban, mint az unitárius, csak úgy vihetett véghez, hogy felerősítette nyitott, toleráns egyházpolitikáját, elcsitította a belső vitákat, és megpróbálta közös nevezőre hozni az unitarizmus különböző irányzatait. Ez a szabad lelkesválasztás mellett egy új szempont lehet annak megértéséhez, hogy miért maradhatott fenn az unitarizmus szinte teljes sokszínűsége a század első felében.

⁷⁷ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. *Keresztény Magvető* 115. évf. (2008). 195.

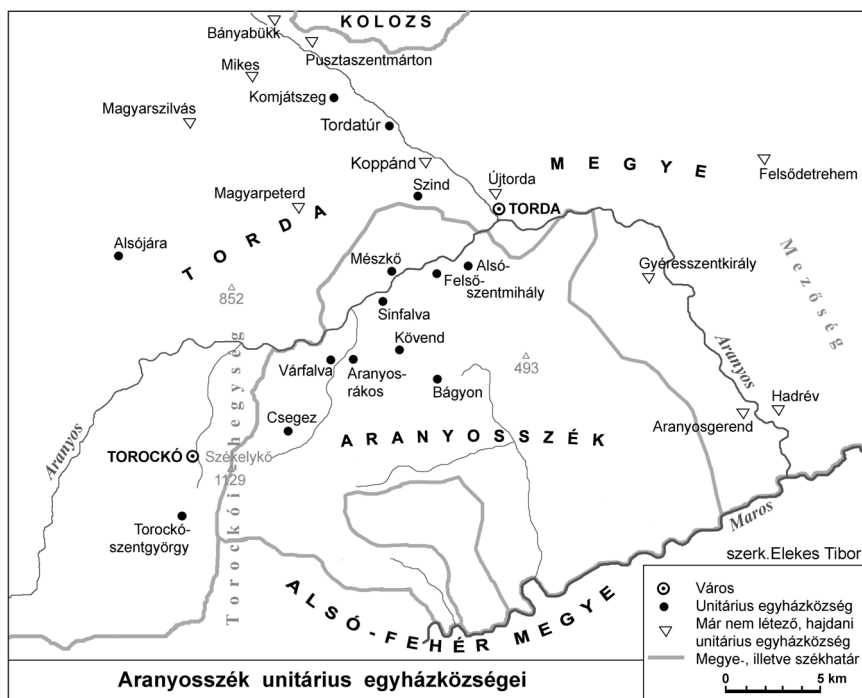
⁷⁸ Molnár: i. m. 246.

⁷⁹ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. november 10. LUEL. 85.

⁸⁰ Uo.

Radecke és a szabad lelkészválasztás (1617–1620)

Ebben az alfejezetben látni fogjuk, hogy Radeckének nemcsak a reformátusok miatt kellett türelmesnek lennie sajátjaival, hanem a lelképásztorok, főként az aranyosszékiek ide-oda helyezése miatt is, ami sok gondot okozhatott neki.⁸¹ Talán épp ezt megunva látta jónak, hogy június hó utolsó napjára Aranyosszékre hirdessen zsinatot: „*hogy úgy ne látszódjék, mintha akár az egyház javáról, akár becsületéről megfélekedtünk volna*”.⁸² Az átirányítások kérdése azért lehet fontos, mert valamennyire sejteti, hogy hogyan éltek a gyakorlatban a gyülekezetek a szabad lelkészválasztás jogaival.

3. ábra. Aranyosszék unitárius egyházközségei (készítette Elekes Tibor)

⁸¹ Például a sinfalviak már 1617-ben határozottan kérték esperesüket, hogy nekik olyan lelképásztort engedjen, aki velük együtt lakik. Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁸² A zsinaton harminckét papot szenteltek föl és elválasztottak egy fölperes nőt alperes férjétől. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 387, 489. Vö. *Consistoriumi protocollum (1606–1693)*. II. köt. 69.

Radecke figyelmét a már említett Járai János hívta fel az aranyosszéki lelkipásztorok mozgolódására, „belső migrációjára” (1619. március 19.). Levelét in medias res azzal kezdte, hogy Várfalván semmit sem ért el.⁸³ Itt ugyanis Némái János, akit ő már 1617-ben a csegezi eklézsiának ajánlott,⁸⁴ kilátásba helyezte azt, hogy a csegeziek helyett inkább az adámosiakhoz megy a velük kötött megállapodás értelmében, egyelőre mégis sok és változatos teendői akadályozzák, hogy oda menjen.⁸⁵ Talán kedvezőbb feltételeket várt a csegeziektől. A várfalviak, akiknél épp szolgált, egyébként könnyen bocsátották volna el Némait, csak egy másik lelkészt kellett volna ajánlani nekik, az egy Illir Györgyöt⁸⁶ kivéve.⁸⁷ Ezzel egyidejűleg a csegeziek, akik Némait vagy Várfalvi Tamást⁸⁸ szerették volna papjukul megnyerni,⁸⁹ az aranyosrákosiakkal együtt majdnem egyhangúlag mondták ki a templomban, hogy ők semmiképpen sem akarják Illir Györgynek a meghívást felajánlani. Illir ugyanis – bár ez Járai előtt ismeretlen – társalkodásaiban, különösen fizetése behajtásában zsémbes természetű.⁹⁰ Eközben Járaihoz érkezett Csombordi Bálint⁹¹ is, aki azt kérte tőle, hogy róla is gondoskodjon, mert Torockószentgyörgyön ugyan felajánlotta szolgálatát, mégsem volt meghívása eddig az egyháztól.⁹² Ám nemcsak ő, hanem az alsójárai egyházközség is veszedelemben forgott, a gyülekezet nagyobb és kiválóbb része ugyanis el akarta kül-

⁸³ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83. Az archiváliából arra is fény derül, hogy a levél előzményének egy olyan, ma már lappangó parancsot kell tekintenünk, amellyel Radecke szabályozni próbálta az aranyosszéki papok mozgását.

⁸⁴ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84.

⁸⁵ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁸⁶ A konzisztórium tagja, Radecke többek között vele dolgozta ki 1626-ban a *Disciplina Ecclesiasticát*. Háromszéki vagy fehérvári esperes lehetett. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 197, 391, 466, 469, 496.

⁸⁷ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁸⁸ 1629-ben a főjegyzőkönyv 3. levelén torockói (?), s mindjárt a rákövetkező 1630. év június 2-án a tordai zsinat irataiban egy másik városkabeli, székelykeresztúri papnak mondják. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 344, 460. Vö. Protocollum generale consistorium. 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 3, 5.

⁸⁹ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1617. május 27. LUEL. 84. Némait is kérték Járaitól.

⁹⁰ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁹¹ Egyházi tisztet vitt az unitáriusoknál, 1641-ben aranyosszéki pap. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 374, 513.

⁹² Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

deni a legradikálisabbak közé tartozó Hány Miklóst⁹³, és Szentmiklósi Mátét⁹⁴ akarták meghívni.⁹⁵ De Hány nehezen vagy sehogy sem akart elmenni: „*éppen a lelkipásztorok közül majdnem mindegyik úgy véli, hogy nem az Úr Jézusé, hanem saját magáé az egyháza, és amikor a végüket járják, mintha örökségük lenne, tovább ragaszkodnak hozzá*”.⁹⁶ Hány egyébként is maga volt az egyszemélyes ellenállás, nem is maradt fenn olyan forrás róla, amely nem arról szól, hogy mennyire engedetlen. Visszakanyarodva a levélre, ebből fény derül arra is, hogy Pákai Ferenc már régóta határozottan kérte Járait, hogy őt ajánlja Csegezre, amikor azonban Járai látta, hogy Némái mennyire illik a csegeziekhez, akik lekötelezték volna magukat neki, nem volt kedve ahhoz, hogy beszélni kezdjen velük Pákai meghívásáról. A csegeziek ragaszkodását egyébként mi sem támasztja alá jobban, mint az, hogy a végül hozzájuk került Némái egyik levelét még 1621-ben is Csegezről vitték Tholdalagi Jánoshoz, Doboka megye főispánjához Nagyiklódra, így biztosak lehetünk abban, hogy Radecke csak ekkor rendelte őt a Tholdalagiak birtokára, s addig Csegezen volt prédikátor.⁹⁷ Némái viszont nem ment el Nagyiklódra, s azzal mentette magát, hogy Tholdalagi nem kereste őt a maga idején, s ezért Szentmártonba⁹⁸ költözött.⁹⁹ Nem zárnam ki azt a lehetőséget sem, hogy az a Bálint pap, akit Radecke ugyanekkor Nagyiklódról egy másik helyre

⁹³ 1641-ben az ádamosi zsinaton többször is felmerült az úrvacsorát elmulasztó papok megbüntetésének kérdése, végül az a határozat született, hogy miként Hány Miklóst büntették, úgy kell eljárni minden esetben. Kovács Sándor: Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. In Gábor Csilla et al (szerk.): *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban, Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.* Kolozsvár, 2013, Egyetemi Műhely Kiadó-Bolyai Társaság, 225.

⁹⁴ Van Radeckének egy 1617-ban kelt, hozzá intézett zsinati meghívólevele. Ekkor Küküllő köri esperes, a konzisztórium tagja volt, Radecke többek között vele dolgozta ki 1626-ban a *Disciplina Ecclesiasticát*. Hogy házasságügyekben a papi szék teljes lehessen, 1627. november 7-étől Kolozsváron élt. A Hunyadi Demeter-féle jegyzőkönyv Maros kör esperesének mondja az 1626 és 1636 közötti időből. Úgy látszik, 1643-ig élt. Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 192, 197, 391, 463, 467, 486, 496.

⁹⁵ Járai János levele Radeckéhez, Torda, 1619. március 19. LUEL. 83.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Benczédi Gergely: *Tholdalagi János levele Radeckzy Bálint püspökhöz 1621. máj. 18.* Keresztény Magvető 22. évf. (1987). 388–390. Eredetije: MUEKvGyLt. RegB LVI/13. Tholdalagi János 1621. május 18-án levélben közölte Radeckével, hogy a hozzájuk rendelt prédikátor nem jött el.

⁹⁸ Köszönöm Molnár Lehelnek a helynevek azonosításában nyújtott segítségét. Szentmárton esetében több ilyen nevű hely szóba jöhet.

⁹⁹ Uo. 389.

„ordinált”, s akinek Tholdalagi megmutatta Némai választ,¹⁰⁰ Csombordi Bálint volt.

Az áthelyezések terhétől Radecke nem lélegezhetett fel sokáig, mert bár Szentmártoni Bodó János Kolozsvárt 1619. július 18-án az azon hónap 23-án Lónán¹⁰¹ tartandó lakodalmára hívta meg őt,¹⁰² fél évvel később, 1620. január 23-án egy bizonyos Dálnoki Gáspár Bükfalvi Nagy Imre által kérte, hogy kegyeskedjen gondoskodni egy alkalmas helyről, ahol az isteni szó szolgálatát elláthatja, ugyanis sokak irigységénél fogva eltávolították egyházi hivatalából.¹⁰³ Dálnokiról semmit sem tudok, a levélből csupán arra derül fény, hogy őt is ugyanúgy alaptalanul (?) blaszfémiával vádolták Tasnádi Veres Mihály református szuperintendens idején,¹⁰⁴ mint akkori védelmezőjét, Bükfalvi Nagyot 1619-ben Keserői Dajka.¹⁰⁵ Ezekben az esetekben, ha a vád bebizonyosodott, a korszak egyik legsúlyosabb büntetésével, az Ószövetségből áthagyományozódott megkövezéssel sújtották volna őket (mint 1638-ban a Krisztusnak egy kiadós kapálást felajánló Thoroczkai Jánost),¹⁰⁶ ez azonban nem következett be egyik esetben sem. Radecke alighanem át is helyezte Dálnokit, s a Küküllő megyében lévő Ádámos községbe 1620. június 28-ára zsinatot hirdetett.¹⁰⁷ Körülbelül ezzel egyidejűleg fejeződtek be Enyedi György 16. századbéli unitárius püspök *Explicationes* című könyvének nyomtatási munkálatai (1619. július), amellyel szinte párhuzamosan Radecke megkezdte saját zsengei megjelentetését.

Radecke irodalmi tevékenysége

Az Explicationes

Tóth Kálmán kutatásaiból tudjuk, hogy az *Explicationes* kinyomtatásában és a kálvinista fejedelem engedélyének utólagos megszerzésében Radecke jelentős

¹⁰⁰ Uo. 389.

¹⁰¹ A név alapján lehetne Kendilóna, Magyarlóna és Aranyoslóna is, Kovács Sándor szerint minden bizonnyal ez utóbbiról lehet szó. Megjegyzését köszönöm.

¹⁰² Szentmártoni Bodó János levele Radeckéhez, Kolozsvár, 1619. július 18. MUEKvGyLt. RegB LVI/7. Vö. Benczédi Gergely: A tordai unitárius..., i. m. 15.

¹⁰³ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1620. január 23. LUEL. 87. Bükfalvi Nagy november 10-én is átküldött egy levelet Járai Sámuel által Radeckének. Ez lappang.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Bükfalvi Nagy Imre levele Radeckéhez, Árkos, 1619. július 1. LUEL. 88. Bükfalvi Nagy Dálnokit a zsinat színe előtt oltalmazta a lécfalvi birtokon.

¹⁰⁶ Kiss: i. m. 66.

¹⁰⁷ Kénosi Tőzsér: II. köt. i. m. 490.

szerepet játszott.¹⁰⁸ Már 1614-ben kinyomtatott a könyvből néhány ívet Rakóuban,¹⁰⁹ 1619. augusztus 3-án pedig többedmagával kelt útra, hogy a kiadványt, amelynek belső egyházi cenzúráját 1617. január végén kilenc papjával maga végezte el,¹¹⁰ bemutassák a fejedelemnek.¹¹¹ Bethlen ekkor hihetőleg azt a választ adta neki, hogy végleges döntését a munka átnézetése után adja meg.¹¹² Ezzel magyarázható, hogy a püspök néhány nap múlva hazatért Fehérvárról,¹¹³ hogy aztán a kedvezőtlen döntés Kolozsváron érje utol április 27-e körül.¹¹⁴ Ennek eredményeként Radeckét május 13-án a kancellárhoz küldték, s a következő napon visszatért ugyan, de május 15-én már újból úton volt Radnót felé, bizonyára Péchihez, akinek májusi közbelépése megmentette e kiadványt,¹¹⁵ amelynek költségeire Radecke még 1622-ben is gyűjtetett Székelyföldön.¹¹⁶

Radecke énekeskönyve (1620)

Egy másik nyomtatvány, Radecke saját szerzeménye, a *Geistliche Gesänge* (GG) című énekeskönyv (RMNy 1225/1) szintén 1620-ban jelent meg. Ennek előszavában Radecke más véleményekkel szemben az egyházi ének fontosságát védelmezte a Bibliára hivatkozva.¹¹⁷ Szegedi Edit állapította meg, hogy a GG a

¹⁰⁸ Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák (Fejezet a Heltai nyomda történetéből). In Bodor András et al. (szerk.): *Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok, 1.), 596.

¹⁰⁹ Uo. 589. Mielőtt a kolozsvári vezetők a szélesebb tömegek számára is érthető magyar nyelven való új kiadás mellett döntöttek, Ötvös főbíró a Heltai-nyomda helyreállításával kapcsolatos elképzelését feltárta Radecke előtt is. Uo. 589, 591.

¹¹⁰ Uo. 593.

¹¹¹ Tóth K.: i. m. 597. Vö. Szamadaskönyvek 15/a. csomó, XI. köteg, p. 215.

¹¹² Uo. 597.

¹¹³ Uo. 597.

¹¹⁴ Uo. 598.

¹¹⁵ Uo. 598.

¹¹⁶ Úgy látszik, ez a magyar kiadás az atyafiak adakozásából begyűlt költségen jelent meg. Ezt támasztja alá az a konzisztórium-i jegyzőkönyv, melyet 1622. március 14-én vettek föl, s melynek 79. levelén a következő szavak olvashatók: „*quae ex protocollo Colosvarini consistorii numero 33. attuli.*” A főtisztelendő püspök és kolozsvári pap, „*Radécius Bálint előttünk, Johann Broser, Sammariai Márton és Lisznyai Gerzson a mondott eklézsia papjai előtt számot adott arról a pénzről, melyet Udvarhelyszék nemeseitől gyűjtöttek össze azon célból, hogy Enyedi György könyvét magyar nyelven adják ki.*” Vö. Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 79.

¹¹⁷ Borsa Gedeon et al.: *Régi magyarországi nyomtatványok*. 2. köt. Budapest, 1983, Akadémiai. 310.

püspök egyházkonszolidációs törekvéseibe illeszthető,¹¹⁸ s hogy annak két éneke erdélyi eredetű.¹¹⁹ Ezek olyan szerzőktől származnak, akik gyökeresen eltérő teológiát hirdettek. Amíg Johann Sommer az antitrinitárius mozgalom nonadorantista irányzatának olyan kezdeményezője és ideológusa volt, aki kétségbe vonta a lélek halhatatlanságát és a feltámadást is,¹²⁰ addig Georg Deidrich azt tanította, hogy csecsemőkeresztelemnél és esketésnél a „pápista” szokásokat kell divatba hozni.¹²¹ Ezen alighanem Krisztus isteni tiszteletét kell értenünk, ami egy nonadorantista számára kimerítette a bálványimádás, azaz a pápizmus fogalmát. Az egy könyvön belüli megjelenésnek azonban semmilyen eszmetörténeti izgalma nincs, ugyanis épp e két ének nem érint krisztológiai kérdéseket.

A GG-vel Szegedi Edit kivételével nem foglalkozott még érdemben a szakirodalom, az ő véleményét azonban nem tudom minden részletében osztani. Így például azon megállapítását sem, amely szerint énekeskönyvében Radecke minden hitbéli kijelentést egy olyan antitrinitarizmushoz igazított, amelyet minimális konszenzus jellemez.¹²² Szegedi Edit ezen feltevését arra vezethetjük vissza, hogy a GG-t (nem lévén kutatási területe) nem vetette össze a száz eklézsia legrégébbi graduáljával (Ms. U. 1042), s az úrvacsorai énekek vélt (valamint a keresztelelések valós)¹²³ hiányából arra következtetett, hogy Radecke adiaphorává minősítette a coena dominicát is. Hipotézise érdekében Szegedi Editnek el kellett fogadnia azt az anomáliát, hogy Radecke mindkét szertartásról úgynevezett „formát” írt,¹²⁴ s ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy szerinte a püspök 1626-ban visszaállította a szentségek használatát.

Cáfolatom kiindulópontjául egy érdekesebb szöveghelyet szemeltem ki. Eddig még ugyanis senkinek sem ötlött a szemébe, hogy amíg az énekeskönyv elő-

¹¹⁸ Szegedi Edit: *Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása*. Keresztény Magvető 117. évf. (2011). 290.

¹¹⁹ Uo. 292.

¹²⁰ Pirnát Antal: Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához. In Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.), 179–187. Sommer énekéről: Antal Pirnát: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961, Akadémiai. 50–52.

¹²¹ Kénosi Tözsér: II. köt. i. m. 190. Vö. Consistoriumi protocollum (1587–1606). I. köt. 254.

¹²² Szegedi: i. m. 295.

¹²³ Keresztelelési énekeket én sem tudtam azonosítani Radecke énekeskönyvében (erről lejjebb). A szertartást a Várfalvi-káté alapján képzelhetjük el.

¹²⁴ Tóth Gy.: i. m. 34.

szavában citált idézetből, amelyet még a modern fordításokban is manipulálnak,¹²⁵ az tűnik ki, hogy az ógyházban Krisztus *tiszteletére* is *dicsőítő* dalokat énekeltek,¹²⁶ addig kútfőjében, Tertullianus *Védőbeszédében*, amelyet Radecke a legpontosabban látszott idézni (tudniillik még a fejezetszámot is feltüntette), egy árva szó sem esik Krisztus *tiszteletéről* és az énekek *dicsőítő* voltáról.¹²⁷ Vagyis a püspök egyértelműen és bevallottan a socinianizmushoz akarta igazítani az énekeket. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy Radecke feltehetően sosem nyúlt vissza az ősforráshoz, ifjabb Plinius 96. leveléhez, amelyből Tertullianus mindezt merítette, hiszen egyébként aligha provokálta volna interpolációival a nonadortantistákat, akik bizonyára nem állták volna meg szó nélkül, ha kiszimatolják, hogy az ősforrásban az istennek hitt Krisztus *tiszteletére* zengedeztek.¹²⁸ A beszúrások jelentőségének elbagatellizálását az énekek szövegei sem engedik, elég ehhez a kezdősorok mutatóját átolvasnunk. Hogy csak a legeklatásabb példát hozzam, az egyik ének így kezdődik: *Ich ruf zu Dir, Herr Jesu...*¹²⁹ Márpedig amíg az *Isteni dicsírete*kben szinte egyetlenegy ennyire adorantista szöveget ismerek (*Az szentírásbeli jókról*¹³⁰), addig a GG valósággal hemzseg ezektől. Itt viszont szeretném a nálam jóval szakavatottabb Hevesi Andrea kutatásaihoz utalni az olvasókat,¹³¹ s inkább rátérnék arra a kérdésre (nehogy ez bizonyuljon érvelésem

¹²⁵ Amíg Tertullianus *Védőbeszédének* legújabb eredeti nyelvű kiadásban (lásd 126. lábjegyzet!) azt olvassuk, hogy „ad canendum Christo et Deo”, addig Radeckénél azt, hogy „lobgesang Gott un[d] Christo zu ehren gesungen habe[n]”. Vanyó László se az autentikusabbnak tűnő változatot, hanem „ad canendum Christo, ut Deo” verziót propagálja („hajnal előtt gyülekeznek, Krisztust Istenükként énekekkel dicsérik”) ezzel is védelmezve a Szentháromság tanát. Vö.: Tertullianus: *Művei*. szerk. Vanyó László, a fordításokat az eredeti szöveggel egybevetette Nádasdy Alfonz OSB. Budapest, 1986, Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója (Ókeresztény Írók 12.). 64.

¹²⁶ Radecius, Valentinus: *Geistliche Gesänge*. Kolozsvár, 1620, Heltai. Aiii.

¹²⁷ Souter, Alexander–Oehler, Franz –Mayor, John E. B. : *Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo–New Delhi–Mexico City, 2012, Cambridge University Press. 8.

¹²⁸ Ifjabb Plinius: *Levelek*. ford. Borzsák István et al., az utószót Szepessy Tibor írta. 1966, Magyar Helikon. 532.

¹²⁹ Radecius: i. m. 215–217.

¹³⁰ Stoll Béla–Tarnócz Márton–Varga Imre (s. a. r.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. Az unitáriusok költészete*. Budapest, 1967, Akadémiai. 63–65. „Dicsírtessél, Úristen, az magas mennyekben, / Te áldott szent Fiaddal, Krisztussal egyemben...”

¹³¹ Hevesi Andrea: *RMNy 1615. Egy unitárius ima-énekeskönyv töredéke a többi 17. századi unitárius énekeskönyv tükrében*. Keresztény Magvető 119. évf. (2013). 377–390. Hevesi Andrea: Újfalvi Imre: egy protestáns értelmiségi karrier a 16–17. század fordulóján. In Biró Annamária–Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Nagyvárad–Budapest, 2014, Partium Kiadó–Reciti. 31–40.

Achilles-sarkának), hogy miért is hiányoznak az énekeskönyvből az úrvacsorai énekek (a keresztelezésről lejjebb ejtek szót).

Radecke érintett „*formái*” közül, sajnos, csak az úrvacsorára vonatkozó maradt fenn, ebben azonban nemcsak hogy elhatárolódott azoktól, akik úgy vélekedtek, hogy e szertartás csak az apostolokra tartozik, hanem olyan eligazítást is adott a liturgiai részleteket illetően, amelyből mindenki számára nyilvánvalóvá válhat, hogy a kommunió alatt biztosan énekeltek.¹³² Miért nem leljük akkor ezeket az énekeket Radecke könyvében? A válaszom erre igen prózai: tudniillik a GG magánhasználatra szánt énekeskönyv volt. Ezeket pedig egyértelműen megkülönbözteti a gyülekezeti használatra születettektől, ha nem tartalmazznak szertartási énekeket.¹³³ Semmiképp sem akarok az úrvacsora liturgiáját illetően hipotéziseket megfogalmazni, csupán annyit állapítanék meg, hogy a graduál háromszor (karácsony, húsvét, pünkösöd) tüntet fel sub communio alatti éneket¹³⁴ (éspedig a *Hilff, Gott, dass mir gelinge...*¹³⁵ és a *Lass uns preisen*¹³⁶ (?) incipitút). Ezek közül az előbbi Radeckénél (más funkcióban) a Szegedi által nagyhetinek nevezett ünnepekörhöz van beosztva.

Ezek után azt is megállapíthatjuk, hogy a graduál alapvetően Radecke javított énekanyagát tartalmazza, amelyet Radnóthi István (ő egyike volt azoknak, akik 1608-ban megszerezték a rakóvi gyülekezettől Radeckét) és Filstich Lőrincz egyháziak beleegyezésével és egyetértésével¹³⁷ a szász kántor, Lorenz Budaker 1622-ben állított össze. Talán ebbe az eseménysorba ágyazhatjuk be Szentmártoni Bodó Jánosnak a dicsőszentmártoni iskola igazgatójának 1618-ban írt dodonai levelét, amelyben közölte Radeckével, hogy hitük egy bizonyos ügyét (talán épp az énekeskönyvét?), rábízta a szász kántorra (Lorenz Budakerre?). Ebben azonban egyáltalán nem lehetünk biztosak. Azt viszont tudjuk, hogy 1620. december 26-ától épp a fellebb említett Radnóthi volt a királybíró, s alig-

¹³² Radecius, Valentinus: *Formula administrandi coenam dominicam [...]*. Kolozsvár, 1638, Heltai. 12. „*Interim vero dum panis hic frangitur & comeditur, adhibentur solennes laudes, gratiarum actiones, hymni, cantiones...*”

¹³³ Az énekek nem feltétlen a tartalmuktól lettek szertartásiak, előfordult, hogy erre csak a para- vagy kontextus utalt.

¹³⁴ Ma az unitáriusok négyszer vesznek úrvacsorát egy évben, a fenn megjelölt időpontokon kívül őszi hálaadáskor. Ez azonban csak 1694 után vált általános ünneppé, mint arra Kovács Sándor felhívta a figyelmemet. Segítségét köszönöm.

¹³⁵ *Graduale oder Geistliche geseng vnd Psalm sampt i[h]ren Antiphonen und hymnen...* A Román Akadémia kolozsvári fiókja, Unitárius Kollégium könyvtára, Ms. U. 1042. 15, 27, 44. Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 12–16.

¹³⁶ Erre a *Graduale* a 27. lapon utal.

¹³⁷ Köszönöm Ötvös Péternek, hogy segédkezet nyújtott a fordításában.

hanem ő is megszólítva érezhette magát a GG december 6-án kelt előszavában.¹³⁸ Ebben ugyanis Radecke (figyelembe véve a 26-i választásokat) anélkül ajánlotta Ötvös Andrásnak¹³⁹ és az idősebb Matthias Rhawnak énekeskönyvét, hogy megnevezte volna őket (csak a fő- és királybíró cím utalt rájuk). Radecke ravasz ötletek kitalálásában megnyilatkozó bölcsességét azonban mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy úgy nyitott vitát a nonadorantistákkal, hogy az énekeket az ő irányukban is javította, ráadásul ezzel egy égető hiányt is pótol.

Amikor Szegedi Edit láthatóvá tette, hogy Radecke hogyan avatkozott be a szövegekbe, az „eredeti”, reformációs anyaggal hasonlította össze az énekeket. Mi mással tudta volna? – tehetnénk fel a kérdést, mégis be kell látnunk, hogy ez az eljárás azt is feltételezi, hogy a két időpont között az énekeken semmit sem változtattak. Fel is merülhet bennünk a kérdés, hogy vajon mit énekeltek a szászok 1620/22 előtt? Előszavában Radecke szó szerint idézte az 1Kor 14,15. versét, amely kontextusa nélkül arra látszik utalni, hogy a szászok csak lélekkel énekeltek, értelemmel (alighanem úgy, hogy a tanítással is egyezték) azonban nem. Beszédes, hogy az egyik Radecke által revideálatlan éneket (csupán néhány ilyen van) már utólag javították ki a graduálban,¹⁴⁰ hiszen ez nemcsak hogy nem cáfolja Radecke vádját, hanem az is kitűnik belőle, hogy milyen nehezen irtották ki az inkarnáció tanát a szövegből. Csak egy versszaknyit idéznék belőle:

Egy 16. századi változat

1622

1622 után, de még ugyanaz a kéz

Der selig Schöpffer aller ding,
/ zog an eines Knechtes leib
gering, / das der das fleisch
durchs fleisch erwürb, / vnd
sein geschöpffe nicht alles
verdürb. [Valamennyi dolog
üdvözítő teremtője egy ki-
csiny szolga testét vette fel,
hogy hús révén legyen hússá,
és ne minden teremtménye
vessen el]

Der seelig Schöpffer aller
ding / sampt seinem Sohn
als ein Knecht gering. /
Daher das fleisch durch
fleisch erwürb, / un[d] sein
geschöpff nicht alles
verdürb. [Valamennyi do-
log üdvözítő teremtője fia-
val együtt kicsiny szolgál-
ként. Ennélfogva a hús hús
révén lőn, és nem minden
teremtménye veszik el.]

Der Sohn des Schöpffer aller
ding / wird geborn ein knecht
gering. / Daher das fleisch
durch fleisch erwürb, / un[d]
das geschöpff nicht alles
verdürb. [Valemennyi dolog
teremtőjének fia kicsiny szol-
gának született. Ennélfogva a
hús hús révén lőn, és nem
minden teremtmény veszik
el.]

¹³⁸ Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. Aii.

¹³⁹ Ötvös András az egyházi vezetők mellett a leglelkesebb mozgatója volt Enyedi könyve kinyomtatásának; az ő házában tartották azokat az összejöveleteket, amelyeken a könyv ügyét tárgyalták, s ő volt az, aki vállalta, hogy előteremti a szükséges pénzt a költségekre. Tóth K.: i. m. 591.

¹⁴⁰ *Graduale*... i. m. 10–11.

10.

Der hat seinen vort die elöfung vbracht vnd ihm ein
Ewige ges. Fest a. menig gemacht. *Enonae*

Antiphona ad Magnificat:

Hait iſe vns gebo ren der Here Jhu. Mariſe da vns
Hilff vnd Erloſung. Sei iſt. Hail auf er den ſin. *der Engel*
ſchaw. darbi mit frey den die Engel gaſolcheſt. der geach
ſei. ioh. ge. mein gott. lob vnd preiſ. in der. Hobe. allem
aleluia. *Enonae*

Verſum von ſollen loben. ſchon. der reinen. Magd. Marien. So
ſo. mich. die. liebe. Sone. leucht. vnd. an. alle. welt. ende. reicht.
Sei. *der* Schöpffer. aller. ding. *Ward. geboren* ~~als~~ ein. Kn.
echt. gering. Da. er. das. fleiſch. durch. ſei. ſcher. wib. vñ. ~~ein~~
chöpf. nicht. alles. veruub.
In ſeiner. Hoſus
Gott. ~~der~~ gnad. vom. Himl. groß. ~~der~~ *heilige. Mat.*
gott. Ein. Magdlein. trug. an. heimlich. prandt. das. da. Natur. ma.

11

vnd. er. ant.
Das. züchrig. Haus. des. heilgen. hat. gar. bald. am. Tempel.
Hauſe. ward. Die. kein. Man. rühret. noch. er. ant. Von. go.
ttes. ~~hat~~ man. ſie. ſchwinge. fand.
Die. edle. Mutter. hat. geboren. Den. E. abriel. ver. heis. zu. wren.
Den. Heil. Johannis. mit. ſpringen. kragt. Da. er. noch. lag. in. der.
utter. Leib.
Erlag. im. Xij. mit. am. mit. groß. *In. factis* ~~da. er. geboren. ward.~~ *Wirden*
hoch. Es. war. an. kleine. Milch. am. ſpeis. ~~der. Mutter.~~
~~der. Mutter.~~ Nach. ander. jungen. kindlein. waſ.
Des. himels. Hö. ſich. fremen. droh. Vnd. die. Engel. ſing.
me. Gott. lob. Den. ar. ma. Hirten. würd. ver. meldt. der. Hirten. vñ.
Schöpffer. aller. welt.
Lob. eh. vñ. *da. er. die* ~~er. ge. ſagt.~~ *die* ~~er. ge. ſagt.~~ *die*
Magd. ſin. ~~der~~ große. gü. tigkeit. von. von. an. bis. in. ew. ert.
amen.
Ane. *pro. introitu. die. Nat. 3. E.*
E. in. kindt. geboren. zu. Beth. lem. **Antiphona**
ad. *psalm. 1. David.* *Ma. dem. der. nicht*
mandel. *Vandem.* *Her. gott. dich. loben. wir.*
Hi. glauben. all. an.

4. ábra. Graduale, 10–11.

(A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára Ms. U. 1042.)

Mindezt a magyar nyelvű énekanyagot illetően is ajánlatos lenne figyelembe venni, ez azonban nem az én feladatom. Ezért a megkezdett gondolatot inkább azzal folytatnám, hogy a graduál több szempontból érdekes lehet a későbbi kutatások számára. Címlapja elé már Kanyaró Ferenc feljegyezte, hogy a végén egy passió és egy Kolozsvár 1655-ös égését sirató ének van. Ebből is látszik, hogy a graduál két részből áll. Egy 1622-es és egy későbbi részből, ahol Valentin Baumgart főpap műveit találjuk. Ez utóbbi részben lelhetjük fel azokat a halotti énekeket is, amelyeket Radecke ugyan kijavított, Budaker viszont nem vett fel a szertartásrendbe. Természetesen ugyanígy hiányoznak a graduálból a GG asztali áldásai, s benne jóval kevesebb a biblikus dicshimnusz, a Miatyánk-változat és a zsoltárparafrázis is, mint a GG-ben.

Az énekeskönyv függelékeként még néhány imádság következik (a *Früh- und Abendsgebet* és a *Gebet für Wandersleute auf den Straßen zu beten*), amelyeket a következő alfejezetben mutatok be.

Radecke imádságai (1620)

Radecke imádságai azért igazán érdekesek, mert belőlük, illetőleg fordításaikból derül fény arra a tényre, hogy Pirnát Antal kutatásáig a püspök énekeskönyvéről nemigen hallottak a kutatók, s a könyörgéseket sem ebből a nyomtatványból, hanem vagy kéziratból,¹⁴¹ vagy Radecke másik már említett, egyébként posztumusz agendájából, a *Formulából* (1638) ismerték.¹⁴² Tulajdonképp ha ez utóbbi nem maradt volna fenn, ma már be sem tudnánk bizonyítani, hogy a GG appendixében lévő könyörgések Radecke művei. A GG-ben és a *Formulában* lévő imádságokat ma legtöbbször azonosnak is vélik, noha ezt soha senki sem állította. Kénosi Tőzsér egyháztörténetének szerkesztői csupán azt jegyezték meg, hogy a könyörgések közül kettőt magyarra fordított Bartók János.¹⁴³ Bartók azonban – teszem hozzá – maga utalt rá, hogy „deákból” ültette át azokat, nem pedig németből. Azaz: vagy a *Precationes Latinae*ből vagy a *Formulából* fordított. Mivel az előbbi lappang, csak az utóbbival hasonlíthattam össze az imádságokat, s így azt állapíthattam meg, hogy az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése évében (1638) úgy változtattak a könyörgéseken, hogy egyfelől semmiképp se emlékeztessék az egy hónappal korábban szigorú cenzúrárt ígérő Rákóczit arra, hogy Jézus Krisztus szent ismeretének naponként kell gyarapodnia egyházukban, másfelől pedig hogy egy beszúrással bűnbánatot gyakorolhassanak a fejedelem előtt: „A mi bűneinket és álnokságos cselekedetünket, melyeket mindez előtt való életünk folytatásába mind e mai nap[na]k elfolyásába[n] szent törvényed ellen, melyekkel mivelünk jól tevő Istenünk ellen vétettünk, ne legye[n] szent szemeid eleibe, hanem a te irgalmasságodnak sokasága szerint töröld el a mi álnokságainkat, és felejtkezzél el a mi szent törvényed ellen való járásinkról és pártoskodásinkról...”¹⁴⁴ Most csak utalnék arra, hogy a szövegnek egy 19. századi fordítását is megtaláltam Kovács Sándor jóvoltából a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyház-

¹⁴¹ Magyar nyelvű reggeli könyörgéseinek ma már csak incipitjeit ismerjük: 1. Örök, mindenható Úristen... 2. Örök, mindenható igaz Isten... 3. Uralkodó felséges Úristen... Kénosi Tőzsér János: *Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*. Compiled by Ferenc Földesi. Szeged, 1991, Scriptum (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32.). 144.

¹⁴² Radecius: *Formula*... i. m. 119–132.

¹⁴³ Néhai tisztes Radecius Bálint unitárius püspök könyörgési reggel s estve mondandók. Magyarra deákból fordított I. B. Ms. U. 77/B. 107–122.

¹⁴⁴ Bartók: i. m. 119. Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 130. A „pártoskodás” kifejezésből nem következtethetünk belső unitárius vitákra, ugyanis a latinban a „*transgressio*” szó szerepel.

község Levéltárában, s ez, valamint a további összehasonlítások stilisztikai szempontból még bőven tartogatnak meglepetéseket. Mindenesetre úgy vélem, hogy már az eddigiekből is kitűnhet, Radecke 1620-ban, ahogy azt a neki címzett források is sugalmazzák, még mindig a szocinianizmus fokozatos térfoglalásáért imádkozott: „*adjad, hogy a te [és Jézus Krisztus] üdvezítő ismeretének világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék, és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te [és Urunk Jézus Krisztus] nagy neved mindenütt mindenektől szenteltesék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől.*”¹⁴⁵

Geistliche Gesänge

O getrewer Gott / dein gnade[n]reiches Wort vnter vns erhalten / damit das Liecht deiner heiligen Warheit / welches du allhie aus deiner besondern Gnaden hast lassen auffgehen / nicht verlesche: sondern der glanz deines heilsame[n] erkentnis / vnd des seligmachenden *erkentnis Christi Jesu deines Sones* von tag zu tag zunehme / *das dein Göttlicher Name / un[d] der name Jesu Christi vnseres Herre[n]* bey vns groß werde: vnnd auch ferner bey alle[n] Völckern von Auffgang der Sonnen biß zu ihrem Nidergang / von Mittag biß zu Mitternacht / werde geheiligt.¹⁴⁶

Formula

Conserva etiam apud nos verbu[m] salutis tuae, ne extingvatur lucerna tuae veritatis, qvam peculiari gratiae tuae munere apud nos accendisti: qvin potius splendor *cognitionis tuae* indies magis effulgens omnes orbis regiones ita ta[n]dem illustret, ut *nomen tuum magnum* sanctificetur & celebretur in puritate & veritate ab omnibus gentibus & populis & lingvis, qvam late mundus patet a solis ortu ad occasum. Nam tibi o praepote[n]s Deus, & filio tuo, que[m] evexisti ad dextera[m] tua[m], debet; gloria & honor nu[n]c & in seculo[m].¹⁴⁷

[Bartók János fordítása:] Tartsd fenn miközöttünk a te üdvezítő esmeretednek beszédét, ne aludjék ki a te igaz esmeretednek világoskodó lámpása, melyet kiváltképpen való könyörületességedből gyújtottál fel miközöttünk, sőt, adjad, hogy a te üdvezítő ismeretednek világossága napról-napra inkább-inkább tündököljék és e földnek határit úgy megvilágosítsa, hogy a te nagy neved mindenütt mindenektől szenteltesék szentségben és igazságban minden népektől, nemzetségektől és nyelvtől. Mert tégedet es illet, ó, mindenek felett való hatalmú Isten és a te sz[ent] fiadat, kit felmagasztaltál jobbad felől az áldás, tisztelet, imádás és felmagasztalás örökkön-örökké.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Bartók: i. m. 113.

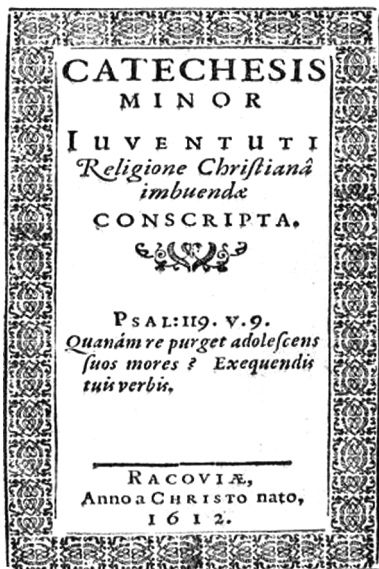
¹⁴⁶ Radecius: *Geistliche Gesänge*. i. m. 282–283.

¹⁴⁷ Radecius: *Formula*... i. m. 125.

¹⁴⁸ Bartók: i. m. 113.

Azaz Radecke (egyházpolitikája) semmivel sem volt nyitottabb vagy zártabb, mint lengyel testvérei(é), hiszen ők is óvni látszottak Radeckét a kapkodástól. 1606-ban kelt levelükben például azt remélték tőle, hogy kolozsvári „elidőzése” visszajuttatja az ottaniakat Krisztushoz, hat évvel később pedig a „*Festina lente!*” (Lassan járj, tovább élsz!) mondást idézgették neki. Ezt magukra nézve is kötelezőnek ismerték el, mert még 1629-ben is, amikor már tizennegyedik éve volt püspök Radecke, még mindig lassankint (és nem tévedés: már az unió kerekein belül!) akarták elérni, hogy eltűnjék az egyházak közötti esetleges dogmai különbözőség.

Radecke katekizmusa (1620)

5. ábra. Catechesis minor (Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. Cim. 1019)

Az előbbi megállapításokat alátámasztja Radecke kátéja (RMNy 1225/2) is, amely az imádságokhoz hasonlóan szintén az énekeskönyvhöz kötve maradt fenn. E nyomtatvánnyal Krista Zach foglalkozott. Ő abból indult ki, hogy az erdélyi gyűjteményekben e könyvecskének ismeretünk mai állása szerint még két eredeti példány található.¹⁴⁹ Az egyiket a nagyszebeni Brukenthal-, a másikat a

¹⁴⁹ Zach, Krista: Ein ignoriertes unitarischer Kinderkatechismus von 1620 aus Klausenburg. Konfessionenbildung in einer multikulturellen Stadt Siebenbürgens. In Wien, Ulrich A., Brandt, Juliane und F. Balogh András (hrsg.): *Radikale Reformation. Die*

kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrizték meg. Mindkettő ugyanott hiányos (7. lap), de egyébként azonosak.¹⁵⁰ Zach nem tudhatott róla, hogy a katekizmusnak van egy teljes kéziratos példánya is (Ms. U. 1459), amely ráadásul még a végén sem csonkult, így a kolozsvári másolatát hiányosan kellett közölnie tanulmánya függelékében. Ennek leírásakor, mivel az énekeskönyv is lutheránus ihletésűnek tűnik,¹⁵¹ megállapította, hogy Radecke a címmel Luther *Kis kátéjára* hivatkozott,¹⁵² abból viszont semmilyen következtetést nem vont le, hogy a katekizmust a 119. zsoltár 9. verse vezeti be. Ezért a kátét Luther művével hasonlította össze, nem pedig az egyetlen fennmaradt 17. század eleji rakóvi catechesis minorral (*Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta*. Raków, 1612), amelynek ugyanez a szentírási hely a mottója, s amelyben ugyanazok kérdések (igaz, másokkal kiegészülve) találhatóak meg. Igennel válaszolhatunk tehát Zach azon kérdésére, hogy felhasznált-e Radecke valamilyen mintát a lengyel gyülekezetből, amelyhez tartozott. Mivel azonban csak ebből a latin nyelvű catechesis minorból maradt ránk példány, a lengyelből és az 1605-ös németből nem,¹⁵³ nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a kolozsvári gyermekkatekizmus teljesen azonos volt az előbb említett korai német változattal, az 1605-ös *Der kleine Katechismus*szal, hiszen annak címe teljes egyezést mutat a kolozsváriéval. Épp ezért Szegedivel szemben osztom Zach azon véleményét, hogy a kolozsvári káté szerzőségének kérdése tisztázatlan,¹⁵⁴ s teszem hozzá: Radecke legfeljebb az 1605-ös rakóvi catechesis minor átdolgozója lehetett (hiszen ha nem így lenne, a rakóvi latin nem hasonlítana az erdélyire). Zach konstataálta azt is, hogy a kolozsvári gyermekkatekizmus csak egy rövid tanítást tartalmaz Krisztus természetéről,¹⁵⁵ az viszont nem ötlöhetett a szemébe, hogy a fennmaradt latin verzióban lévő gondolatok a kolozsvári kátében csak redukált formában találhatók meg. Erre egy eklatáns példa:

Unitarier in Siebenbürgen. Köln-Weimar-Wien, 2013, Böhlau (Studia Transylvanica, Band 44). 193.

¹⁵⁰ Uo. 194, 210.

¹⁵¹ Szegedi: i. m. 290.

¹⁵² Uo. 210, 212.

¹⁵³ Kawecka-Gryczowa, Alodia: *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibliografia.-Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki. Histoire et bibliographie*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 370.

¹⁵⁴ Zach: i. m. 213.

¹⁵⁵ Uo. 211.

Catechesis minor...

[14] *Mik tehát a tízparancsolat parancsolatai, és miket tett hozzá azokhoz Krisztus?*
Az első parancsolat rend szerint ez: [15] „Ne legyenek más isteneid!”

Mit vett hozzá Krisztus ehhez a parancsolathoz?

Először a könyörgésnek bizonyos formáját, hogy azzal imádkozzunk Istenhez.

De mi az?

Amit Máté és Lukács írásba foglalt.

Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved; jöjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen.

[16] *Ezenkívül még mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez az első parancsolathoz?*

Hogy az Úr Jézust Istennek ismerjük el, azaz, olyannak, akinek mirajtunk isteni hatalma van, és isteni tisztelettel tiszteljük.

Miből áll Krisztus isteni tisztelete?

Abból, hogy őt isteni imádással illessük, és valamennyi szükségletünkben segítségéért könyörögjünk.

Ezenkívül még mik vonatkoznak Krisztus isteni tiszteletére?

A úrvacsora szertartása, amelyről lejjebb halani fogsz.

*Mi a második parancsolat?*¹⁵⁶

Der kleine Katechismus...

Első parancsolat

Ne legyenek más isteneid!

Ha megkérdezik, mit vett hozzá az Úr Jézus ehhez a parancsolathoz, a válasz:

Először egy bizonyos módot tanított nekünk, amely szerint imádkoznunk kell. Ez tehát így hangzik: Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy; szenteltessék meg a te neved. Jöjjön el a te országod. Legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség mindörökké. Ámen. Azután, hogy az Úr Jézust is isteni urunknak ismerjük el, és isteni tisztelettel tiszteljük.

*Második parancsolat*¹⁵⁷

¹⁵⁶ *Catechesis minor iuventuti religione Christiana imbuendae conscripta.* Raków, 1612. 14–16.

¹⁵⁷ *Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem christlichen Gottesdienst.* Kolozsvár, 1620, Heltai. f. 5 v-6 r.

Figyelmet érdemel Zach azon megállapítása is, amely szerint a katekizmus hasonlóan tömören fejt ki az úrvacsora unitárius értelmét, a keresztséget azonban nem említi.¹⁵⁸ Ez arra vezethető vissza, hogy amíg a keresztség szükségességének elismerése nyilvánvalóan ellentétes lett volna mind Sozzini, mind Palaeologus nézeteivel,¹⁵⁹ addig az úrvacsora szertartása Krisztus isteni tiszteletére nézve fontos. Mindezek alapján pedig arra következtethetünk, hogy ugyanúgy, mint az énekeskönyv és az imádságok, a káté is az adorantizmus Erdélybe való leplezett becsempészésének egyik eszköze lehetett.

Radecke gyászbeszéde Kornis Judit felett (1621)

Teljesen más mederbe tereli a mondanivalómat Radecke házasságról szóló teológiai értekezése, amelyet egy évvel később, 1621-ben nyomtattak. Ez a *De matrimonio tractatus* (RMNy 1252), amelyet praktikus okokból a tanulmány következő részében a „formákkal” együtt mutatok be. Tagadhatatlan, hogy ennek megírását Milotai Nyilas István agendája is ihlethette, másfelől azonban utalnom kell arra is, hogy Radeckének püspökké választása óta számos házassági, főként válási ügygel kellett vesződnie. A vallási tanítás kiadásának évéből arra is van adat, hogy valaki közvetlenül a püspök előtt tett panaszt házastársára.¹⁶⁰

Radecke mégsem csak „mód nélkül vert feleségekkel” találkozhatott, hiszen ekkor halt meg Péchi Judit is tizenhárom évi házasság után életének huszonnyolcadik évében.¹⁶¹ Halála időpontját illetően a források ellentmondanak egymásnak. Amíg a koporsójánál tartott gyászbeszédéből (RMNy 1253) az tűnik ki, hogy Judit 1621. áprilisában halt meg,¹⁶² addig Bethlen levele alapján 1621. január 19-re datálhatjuk elhunytát.¹⁶³ Dán Róbert ez utóbbi dokumentumból idézte azt a részt, amelyben a fejedelem bevallja, hogy szándékosan titkolta el kancellárja elől a halálhírt, nehogy megzavarja Péchi munkáját, amelyet a hainburgi béke-

¹⁵⁸ Uo. 212.

¹⁵⁹ A latinban a keresztség olyan szertartás, amellyel a zsidóságból és a pogányságból megtért emberek tesznek vallást Krisztusról (*Catechesis...* i. m. 33–34.), így a németben joggal maradnak el az erre vonatkozó kérdések.

¹⁶⁰ Consistoriumi protocollum (1606–1693). II. köt. 78.

¹⁶¹ Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Budapest, 1889, Athenaeum. 166.

¹⁶² Radecius, Valentinus: *Illustris Iudithae Kornisiae [...] funebris laudatio*. Kolozsvár, 1621, Heltai. 5.

¹⁶³ Szilágyi Sándor (kiad.): *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. 232.

tárgyalásokon fejtett ki.¹⁶⁴ A gyászbeszédből fény derül arra is, hogy Judit a nehez szülésbe halt bele,¹⁶⁵ s a gyermek, melyet nyolc nappal halála előtt szült, életben maradt.¹⁶⁶ Azt nem tudtam megállapítani, hogy Péchi melyik gyermekéről van szó, mert bár közelebbről ismerjük az első házasságából való négy leányát, és tudjuk, hogy volt egy fia is, akit 18 éves korában ló gázolt el,¹⁶⁷ arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy mikor születtek. Mindenesetre e fiatal Péchi-fiú alsóbb osztályait nyilván apja szenterzsébeti iskolájában végezte.¹⁶⁸ Abból lehet erre következtetni, hogy amikor a fiú gondozása Péchi letartóztatása után nagybátyjára, Kornis Ferencre szállott,¹⁶⁹ Kornis a fiú és a szenterzsébeti iskola igazgatója (Boldogasszonyfalvi Péter) fizetésének rendezése ügyében Radeckét kereste meg (1621. október 9-e előtt). A püspök csak késve válaszolt Kornis levelére, s terhes betegségével mentette magát.¹⁷⁰ Kohn a halottas beszédből arra következtetett, hogy felesége halálakor Péchinek ezen a fiún kívül még egy fia volt, mivel Radecke „*parvos ipsius filios*”-ra utalt,¹⁷¹ az viszont elkerülte figyelmét, hogy a püspök „*már tizedszer anyának*” nevezte Juditot. „*Neked bizony a halál sem homályos nem lehet, Kornis leánya, sem dicstelen, a legelől állónak hitvestársa, sem idő előtti, tizedszer már anya, sem szerencsétlen, óh, te, akit a mennyei királyság örökségére meghívtak! Bizony ha rád nézünk, nincs, amiért halott légy, ezért azt mondjuk inkább, hogy e levetett halandó testből eltávoztál az örökkévaló életre, amelyre igaz és Istennek tetsző életteddel az utat már régóta előkészítetted magadnak, és bemeneteledet megerősítetted. Neked e halandó testedet kivéve semmi sem múlt ki, ezért az azelőtt élt életed most örökkévaló és soha el nem múló boldogsággal tétetett teljessé.*”¹⁷²

Hogy Péchit mindez mennyire sújtotta a porba, azt nem tudjuk, azt azonban igen, hogy a kancellár épp a végtisztesség napján próbálta meg rendezni a Thur-

¹⁶⁴ Dán: i. m. 168–169.

¹⁶⁵ Radecius: *Funebris laudatio*... i. m. 5.

¹⁶⁶ Kohn: i. m. 193.

¹⁶⁷ Uo. 193.

¹⁶⁸ Dán: i. m. 200.

¹⁶⁹ Koncz József: Radeckzy Bálint unitárius püspök (1616–1632) levele Kornis Ferenchez, 1624. október 9. *Keresztény Magvető* 26. évf. (1891). 162. Dán Róbert hívta fel a figyelmet a hibás datálásra. Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987, Akadémiai (Humanizmus és Reformáció, 13). 200.

¹⁷⁰ Koncz: i. m. 162. Arra is van adat, hogy David Riberius tekintélyes konstantinápolyi zsidó orvos gyógyította Radeckét. Dán: i. m. 299.

¹⁷¹ Kohn: i. m. 193.

¹⁷² Radecius: *Funebris laudatio*... i. m. 20.

zóval való nézeteltérését is.¹⁷³ Thurzó és társai azért marasztalták el Péchit, mert az a maga hasznára manipulálta őket, hogy a fejedelemség élére kerülhessen.¹⁷⁴ Ekkor Bethlen még nem gyanakodott kancellárjára, Péchi május elején a fejedelem teljes bizalmát élvezte.¹⁷⁵ Épp ezért ad találgatásokra okot a gyászbeszédet követő *Epicedium* azon helye, ahol Varsolczi M. János, a szerző,¹⁷⁶ Péchit jóval arestáltatása előtt úgy ábrázolja, mint aki „*vállalkozásaitól rövid időre megzavarodott lelkét magányos siralmaira fordítja*”¹⁷⁷. Milyen vállalkozásokra utalt itt a „*caeptum*” kifejezéssel Varsolci? A traktára? És csak azért kezdődik Balássi Ferenc halálával az *Epicedium*, mert Varsolczi az ő temetésén is részt vett? Vagy célzás? Egyelőre nem lehet megállapítani. Mindenesetre gyászverse teológiai szempontból sem teljesen érdektelen. Tudniillik Varsolczi azt állítja benne, hogy ha felgöngyölíti a régiek becsesebb írott emlékeit, és az egész világból emlékezetébe idézi a sokat emlegetett hősnők mindegyikét erkölceik dicsőségével és szent kegyességre való törekvésükkel együtt, akkor is csak bajosan talál közöttük olyat, aki összehasonlíthatná Kornis Judittal az erkölceit és a szent kegyességre való törekvését, azok ugyanis a természet vezérlete alatt szerették a „*virtust*” és az erkölcsöket, Judit pedig a „*religió*” és az ősök intése által tanulta meg, hogy szemérmes életet éljen, és tisztelje a dolgok alkotóját.¹⁷⁸ Bizonyos értelemben mint-ha a palaeologi altera salusról, a természetvallásról esnék szó itt, amivel kapcsolatban Radecke aligha értett egyet Varsolczival, mivel azonban a szöveg irodalmi, ebben az irányban sem vonnék le messzemenő következtetéseket.

Ezért inkább áttérnék Radecke gyászbeszédére, amely azért sem kevésbé izgalmas, mert a Kornis család, valamint Péchi a világi szónok helyett vont a püspököt reprezentációjuk kifejtésébe, ami azért teremthetett sajátos helyzetet, mert Radeckének – annak ellenére, hogy egyházi állású volt – nem egy Kornis Judit dicséretét is felölelő prédikációt kellett tartania, hanem világi szónoklatot. Ezt a műfajt és egységeit azonban legitimálnia kellett egykori és kortárs ellenségeivel szemben:¹⁷⁹ „*Jól tudom pedig, hallgatók, hogy egykor sem hiányoztak, és ma is vannak olyan emberek, akik bölcs vélekedésükről híresek, s akik tagadják, hogy a*

¹⁷³ Dán: i. m. 170.

¹⁷⁴ Uo. 170.

¹⁷⁵ Uo. 171.

¹⁷⁶ Varsolcziról: Balázs Mihály: *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*. Irodalomtörténeti Közlemények 117. évf. (2013). 5–22.

¹⁷⁷ Iohannes M. Varsolcius: *Epicedium*. Kolozsvár, 1621, Heltai. 28.

¹⁷⁸ Varsolczi: i. m. 29.

¹⁷⁹ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Budapest, 1998, Universitas. 177–178.

halottak dicséretében a test javairól, amelyeket megmutatok, meg kell emlékeznünk (a formáról tudniillik, az egészségi állapotról, az erőről, az érzések elevenségéről és még hasonlókról), mert hiszen azok nem állnak hatalmunkban, és közősek lehetnek a szolgálban és szabad származásúakban, földművesben és városiakban, alsórendűben és nemesekben, háziszolgálban és urakban, és végre a gonosz és előkelő emberekben. Sőt, sokkal inkább úgy vélik ugyanezek, hogy a származást, a szülőket, a hazát és a többi dolgot, amelyek a lelken kívülre helyeztetek, hallgatással kell elkerülnünk. De még ha ezek a test javait illetőleg így is állnak, nem szándékom most felkerekedni ellenük. Ami azonban a szülőket, a származást és a hazát illeti, mindig úgy véltem, hogy a Platónnál lévő Aszpasziának kell engedelmeskednem, aki Szókratész tanítója volt a szónoklásban, s aki ezen dolgok dicséretét legelsőként követelte meg *funeris laudatióban*: mivel akik derekak, akik bátrak, akik igazak, akik előkelők, azoknak a jelességük legtekintélyesebb részét gyakran annak a törzsnek kell köszönniük, amelyről származtattak.”¹⁸⁰ Már e részletből is kitűnik, hogy laudációjában Radecke Aszpaszia művét követte, s meg is állapíthatjuk, hogy orációja nemcsak hogy ugyanazokból a szerkezeti elemekből áll,¹⁸¹ mint a *Menexenosz*,¹⁸² hanem a transztextualitás is kapcsolatba hozza vele Radecke szövegét. Erre egy példa:

**A kiváló nagyasszonynak, Kornis
Juditnak, tekintetes és nagyságos
szenterzsébeti Péchi Simon, a magyar
király és erdélyi fejedelem belső tanácsosa
és kancellár megsiratott hitvese fölött
tartott halotti beszéd, melyet az ő sírjánál
Szenterzsébeten mondott Radecius
Bálint püspök 1621. március 31-én**

Menexenosz

¹⁸⁰ Radecius: *Oratio funebris*... i. m. 5.

¹⁸¹ Platón: *Menexenosz*. Ford. Kövendi Dénes, fordítását ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta Steiger Kornél. Budapest, 2000, Atlantisz. 45–48

¹⁸² Más lausok is többnyire ugyanezekből az egységekből állnak. Kecskeméti: i. m. 165.

És az athéniaknak bizony, akik férfú méltósággal holtan elterülve feküdtek, úgy akart kedvezést eszközölni Aszpaszia, aki a szónoklásban mintegy istennő volt, hogy kinyilvánítsák, az attikai föld, amely nekik hazájuk, mind közül elsőként szült embereket. Éspedig azzal az érveléssel, hogy amiként az asszonyoknak, az ő tőgye is „tejtől” telt meg szülötte táplálására, s így persze megkülönböztetett attól, aki csak színleléssel csempészett be magának kisdedet. Így az attikai föld mind közül elsőként árasztott termést magából, azaz emberekhez illő eleséget, amelyből azután embereket, tudniillik bölcs és bátor férfiakat nevelt föl.¹⁸³

S nagy bizonyítéka van ennek az állításunknak, hogy ez a föld szülte meg őseinket, akik e hősöknek is atyái voltak. Minden lényben, amelyik szül, megfelelő táplálék van ivadéka számára; ennek alapján derül ki, hogy a nő szülte-e valóban a gyermeket, vagy csak csempészte magának, mert ebben az esetben nem rendelkezik a táplálás forrásával szülötte számára. S épp e tekintetben szolgáltat elégséges bizonyítékot a mi anyaföldünk rá, hogy csakugyan szült embereket: mert abban a korban egyedül és elsőként adta emberi táplálékul a búza és az árpa termését, ami az emberi nem legjobb és legillőbb tápláléka, így valóban ő szülte ezt az élőlényt.¹⁸⁴

Úgy tudom, hogy a szakirodalom eddig még nem tájékoztatott olyan esetről, hogy a retorikai kézikönyvekben megtalálhatók lennének a *Menexenoszra* való utalások, és senki sem hozott olyan példát, hogy a szónok a *Menexenosz* imitációjával alkotta volna meg saját halotti beszédét. Aszpaszia dicséretének egységei (ahogy egyébként más ókori rendszerek is) egyfelől lehetőséget adtak arra, hogy a gyászoló család, amely csak 1625 elejére jutott túl a halálesetek miatti több mint két évtizedes válságán,¹⁸⁵ saját kiválóságának magasztalását hallhassa Radeckétől, másfelől pedig arra, hogy a püspök szinte teljesen a Biblián kívülre szűkítse/szűkíthesse mozgásterét. Hogy ez mennyire függött a szombatos rokonok előzetes döntésétől (akik bizonyára nem akarták, hogy Radecke teológiai eredetű tézisekkel éljen), s mennyire az ő alkalmazkodásától, azt nem tudom, mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a Kornis Judit felett mondott halotti prédikáció nem maradt fenn. Vajon a család nemcsak „*kis beszéd*” tartalmát, hanem a műfaját is szoros befolyás alatt igyekezett tartani? Radeckét ez aligha izgatta. Ő e közszerreplésével befolyását akarta megerősíteni, s annak a Péchinek akart köszönetet mondani (emlékeztetnék rá, hogy Péchi nyújtott tanácsot a háromszékieknek, és ő volt az is, akinek közbelépése megmentette az *Explicationest* stb.), akit így méltatott: „*Péchi Simon a dicséret minden tekintetében elsőrendű*

¹⁸³ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 5–6.

¹⁸⁴ Platón: i. m. 56.

¹⁸⁵ Balogh Judit: *Székelyföldi karrierék. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század második felében.* Budapest, 2011, L'Harmattan-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület. 110.

férfi, most ezen országnak fenséges kancellárja, akit én valamennyi Grácia gyermeke, a műveltség Okeanosza, a bölcsesség kincsháza, a derekasság mintaképe, Erdély díszje, az emberi nem öröme néven szólítok¹⁸⁶. A halotti búcsúztatót, amelyből április 18-a körül készült el a városi tanács számára rendelt 25 példány,¹⁸⁷ Radecke szintén Péchinek ajánlotta, így a beszéd kinyomtatása az ő kívánságára és költségén történhetett: „Mindenesetre semmit sem gondolkodtam e kis beszédem napvilágra hozataláról, tudniillik igen kevésbé ítélem méltónak a napvilágra, közzétettem mégis, hogy lásd, ezután bizony nem a magam ítéletét követtem, hanem azok akaratának engedelmeskedtem, akiknek tekintélye elébe véleményemet semmiféle módon nem helyezhetem.”¹⁸⁸

A gyászbeszédnek ma három példányát vehetjük számba, s ezek közül az egyik teljességére vonatkozó adatok eddig hiányoztak.¹⁸⁹ Ez alighanem arra vezethető vissza, hogy ez az exemplár a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban egy borítékban lappangott, s nem is vehettem volna kézbe, ha Kolumbán Judit könyvtáros nem törekedett volna annyira a megtalálására.¹⁹⁰ A példány a másik kettőhöz hasonlóan szintén csonka, hiányzik a 15. és 16. lapja, továbbá töredékes a 13. és 14. oldala. Remélem, hogy a későbbiekben a három exemplár alapján rekonstruálhatjuk az orációt, s közölhetjük is majd a szövegét, amely nemcsak a Kornis család történetéhez,¹⁹¹ hanem a nemzetkarakterológiához és Radecke nőideáljához¹⁹² is tud adatokat szolgáltatni. Ez utóbbiról tanulmányom harmadik részében azért is fogok még értekezni, mert e szónoklat nemcsak az egyetlen (fennmaradt) unitárius nyomtatott egyházi gyászbeszéd a 16–17. századból, hanem Szikszai Fabricius Balázs halotti beszéde után az első, amely egy nő halálára készült.

¹⁸⁶ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 11.

¹⁸⁷ Tóth K.: i. m. 601.

¹⁸⁸ Radecius: *Oratio funebris...* i. m. 2.

¹⁸⁹ Borsa: i. m. 332.

¹⁹⁰ Köszönöm Kolumbán Juditnak a segítségét.

¹⁹¹ Balogh Judit tanulmánykötete mellett T. Orgona Angelika monográfiája is a Kornisokkal foglalkozik. T. Orgona Angelika: *Unikornisok Tündérorságban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k.-1648)*. Budapest, 2014, L' Harmattan.

¹⁹² A nőkérdésről: Nagy Zsófia Borbála: *Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekben*. Irodalomtörténet LXXXII. évf. (2001). 23–41. V. László Zsófia: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, 2011. Doktori disszertáció gépirata.

Elszört adatok a plébánossá választás előtti időszakból (1621–1622)

Még Kornis Judit temetésének évében vette igénybe Radeckét egy igazán furcsa ügy. Közvetlen a temetés után ugyanis Csanádi Pál orvost, a kolozsvári iskola igazgatóját, akiért Radecke az *Apológiában* is kiállt, Meggyesfalvára vitték Angyalosi János ítélőmester súlyos betegségének látására (április 15).¹⁹³ Az Angyalosiak jeles unitáriusok voltak, így nem kizárt, hogy Csanádi hallhatott tőlük a Radnóton működő tanítványa, Rákosi Boldizsár és a Heidelbergből hazatért marosvásárhelyi iskolamester, Bojti Veres Gáspár közötti vitáról is, amelyről talán be is számolt Radeckének, amikor visszatért Kolozsvárra. Ezt persze semmilyen adattal nem tudom alátámasztani, minden esetre egy hónappal azután, hogy Csanádit Angyalosi magához hívta, Radecke valamiért úgy látta jónak (hiszen lassacskán egyébként is zsinatot kellett hirdetnie), hogy épp Radnót városkájába hívja össze a szinódust, s azt jelölte ki feladatául, hogy a Szentháromság problematikáját vitassa meg.¹⁹⁴ Felmerül a kérdés, hogy vajon összefüggésbe hozható-e a meghívó a Rákosi és Bojti Veres közötti vitával. Ha nem, akkor is kijelenthetjük, hogy akik tudtak a disputáról, azok mind a zsinat helyszínét, mind a tárgyat jelképesnek vélhették. Ha pedig igen, akkor a szinódus, ha csak szimbolikusan is, Bethlen művelődéspolitikai tevékenységének egyik eleme, a külföldre küldött diákok iránti ellenszenv kifejeződése volt. Ugyanazon antipátiának a megnyilvánulása, amely szinte ezzel egy időben más szócsövek által „*az academia felől per ludibrium ignominiose szállott*”.¹⁹⁵

Ennél kevésbé izgalmas Járai János azon levele (1621. május 21.), amelyből fény derül arra, hogy Járait felkereste egy bizonyos Szentmihályfalvi Balázs, aki házat vett tíz forintért, s kérte Járait, írna a püspöknek az üzleti ügy szavahihetősége érdekében, hogy az hitelt adjon szavának.¹⁹⁶ Ez egyáltalán nem ritka a kor-

¹⁹³ Herepei János: Csanádi Pál, az unitárius püspök, orvos és egy régi gyökerű temetkezési szokásunk. In: Keszérű Bálint (szerk.): *Művelődési törekvések a század második felében*. Budapest–Szeged, 1971, József Attila Tudományegyetem (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III.), 482.

¹⁹⁴ Kénosi Tőzsér–Uzoni Fosztó: II. köt. i. m. 491.

¹⁹⁵ Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel (1621–1629)*. 8. köt. Buda-Pest, 1882. A Magyar Tudományos Akadémiai Történelmi Bizottsága (Monumenta Hungariae Historica), 108.

¹⁹⁶ Járai János levele Radeckéhez, MUEKvGyLt. RegB LVI/12.

ban, Benczédi Gergely szerint azonban ezt az archiváliát nem a tartalma teszi becsessé, hanem az, hogy ez az unitárius név egyik legrégibb okmánya.¹⁹⁷

Szintén kevésbé beszédes adat, hogy 1621. július 2-án Kolozsvárott Radecke és Matthias Rhaw szentpéteri prédikátor emléksorokat írtak Segner Andrásnak (1594–1666),¹⁹⁸ aki később a pozsonyi evangélikus egyház és iskola gondnokaként az evangélikus templom és líceum létrehozásában is fontos szerepet játszott.¹⁹⁹ Radecke ekkor még csak püspök volt, 1622. március 15-én azonban már „[v]álaszták városul [...] plébánusságra, [...] az Paulus Göcs helyébe.”²⁰⁰

Radecke plébánossá választása (1622)

Radecke beiktatását több forrásból ismerjük. A választás legrészletesebb leírásának szövegét Szegedi Edit közölte,²⁰¹ így erre nem térek ki. Mindössze annyit jegyzek meg befejezésképp, hogy az eseményt Radecke testvére, Andrzej Wojdowski felesége már nem élhette meg, ő ugyanis 1621. szeptember 15-én meghalt.²⁰²

Molnár Dávid a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története.

¹⁹⁷ Benczédi Gergely: *Járay János levele Radetzky Bálint püspökhöz*. Keresztény Magvető 19. évf. (1984). 350. A lécfalvi tábori országgyűlésen fordul elő legelőször az unitárius név.

¹⁹⁸ Szelestei N. László: *Két emlékkönyv – Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86. évf. (1982). 659. Szintén Rhaw-val írt be valamikor 1615 és 1627 között Johannes Gerbich ma már elveszett albumába. W. W. Schnabel: *Internationales Verzeichnis von Stammbüchern und Stammbuchfragmenten in öffentlichen und privaten Sammlungen*. 1998/2015. <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/recherche/stammbucheintraeger.shtml?file=stammbucheintraeger&logik=&suchort=&suchbegriff=gerbich&hits=30&start=90>. Utolsó letöltés: 2014. november 20.

¹⁹⁹ Uo. 657.

²⁰⁰ Bálint: i. m. 153.

²⁰¹ Uo. 287–289.

²⁰² Zeltner, Gustav Georg: *Historia crypto-socinismi Altorfinae quondam academiae infesti arcana ex documentis maximam partem msstis ita adornata vt cvm historiae illorum hominum illustranda tum dogmatibus in univrsvm refellendis inservire possit. Accessit praeter alia Valentini Smalcii Diarivm vitae ex avtographo*. Lipcse, 1744., apvd Jo. Frid. Gleditschvm. 1217.

Mándity Zorán¹

Adalékok Körmöczi János emlékkönyvéhez

(Az egyetemi hallgató Körmöczi emlékkönyve)

I.

Tanulmányom első részében Körmöczi János diákkori album amicorumáról lesz szó, a másodikban pedig további olyan emlékkönyvekről, illetve emlékkönyvi bejegyzésekről, melyek a peregrináló Körmöczi környezetében keletkeztek. 2013 tavasza óta egyébként Körmöczi emlékkönyve mindenki számára hozzáférhető. Az albumot, mely korábban sem volt ismeretlen a kutatás előtt, egy interneten keresztül elérhető adatbázisban (Inscriptiones Alborum Amicorum) jelentettük meg.² Az emlékkönyv eredetije Kolozsvárott, az Akadémiai Könyvtár állományában érhető el, és 65 bejegyzést tartalmaz az 1794–1799 közötti időszakból. Legkorábbi bejegyzései még Kolozsvárott, legkésőbbiek pedig már Kolozsvárott keletkeztek, utóbbiak a kolozsvári unitárius kollégium frissen kinevezett tanárához szólnak.

Furcsának tűnik, hogy az album bejegyzői szinte kivétel nélkül magyarok, vagy legalábbis „hungarusok”, leszámítva azt a két egyetemistát, akik talán csak „jobb híján” használták Körmöczi emlékkönyvét. Egyikük, egy tübingiai orvos-tanhallgató, Christian Ernst Schmalkalden Jénában, másikuk, egy göttingeni származású joghallgató, Christian Ludwig Apel Göttingenben.³ Előbbi, 1796 októberében, épp azon a napon, amikor Soltész Mihály⁴ is bejegyzett Körmöczi albumába, utóbbi 1797. május 8-án, amikor viszont az erdélyi gróf, Bethlen Imre⁵ látta el kézjegyével az emlékkönyvet. Elképzelhető, hogy ezek a bejegyzéspárok nem függetlenek egymástól, pl. mert valamiféle társas együttlét során keletkez-

¹ Mándity Zorán a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének doktorandusz ösztöndíjas munkatársa. Régi magyar művelődéstörténettel foglalkozik.

² Inscriptiones Alborum Amicorum (a továbbiakban IAA). <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>, [letöltés dátuma: 2015 július 27.]

³ Bejegyzéseiket ld.: IAA, 9646. és IAA, 9715.

⁴ IAA, 9721.

⁵ IAA, 9719.

tek, mikor is egyszerű udvariasságból elkerülhetetlen volt az emlékkönyvet a külföldi diáktársaknak is felkínálni. De akár így, akár úgy, az bizonyos, hogy a külföldi bejegyzők számának ez az elenyésző volta egy peregrinációs albumban mindenképpen szokatlan. Különösen meglepő, hogy egyetlen egyetemi oktató autográfjával sem találkozunk a lapjain, holott a tanárokkal beíratni szinte kötelező volt. Bizonyos, hogy Körmöczinek bőven lett volna alkalma ilyesmire. Útinaplójában pl., melyet Csetri Elek átírásában, gépiratként használhattam, részletesen leírja Paulus-szal, a Spinozát is kiadó jénai teológia professzorral való egyik találkozását, akit egy unitárius „Theológiával” és egy „Confessióval” is megajándékozott.⁶ Paulus igencsak megörült az ajándéknak. Körmöczi szerint: „a mezőre sétálni hívtatt, elmenvén egy óráig jártunk ... mindenben ígérte magát, még látogatásom kérte”. Ugyancsak az útinaplóból értesülünk arról is, miképp búcsúzott el attól a Karl David Ilgentől, akinek előadásait számos magyarországi egyetemista hallgatta, a Kantról szólókat maga Körmöczi is, akit Ilgen a búcsúzkodás során alaposan „megcsókolgatott”. A mondott „csókolgatásra” 1796. szeptember 29-én került sor, azon a napon, mikor az albumba három honfitárs is bejegyezte a nevét, úgymint Hamary János, Michael Scultety és Veress István.⁷ Ilgen neve azonban ugyanúgy hiányzik az emlékkönyvből, mint Paulusé vagy a többieké. Mindebből szinte automatikusan, sőt, kötelező jelleggel adódna a következtetés, hogy Körmöczinek eredetileg két albuma volt, hogy ezek egyikét eleve honfitársai számára nyitotta, a másikat (mely azóta elveszett) külföldi diáktársainak és tanárainak. Csakhogy ebben az esetben némileg óvatosabban kell fogalmaznunk.

Először is (bár a dolognak nyilván nincs perdöntő jelentősége) érdemes felidéznünk Körmöczi peregrinációs kiadásait taglaló feljegyzéseit. Ezek között ugyanis ő maga említi meg, hogy az úti előkészületek során egy albumot is „készített” magának. Egyetlen albumot. Efféle kiadásait pedig 1794. szeptember

⁶ A „Theologia” és a „Confessio” azonosításához (valószínűleg Szentábrahámi Lombard Mihály munkáiról van szó) ld. az útinapló említett átírásának jegyzeteit. Bő egy évtizeddel korábbi peregrinációja során egyébként Körmöczi egykori kolozsvári tanára, Pákei József is bőszen osztogatta az unitárius iratokat. Erről ld.: Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története 1568–1900*. I–II. Kolozsvár, 1935., II. 452–455.; Latzkovits Miklós – Mándity Zorán: *Pákei József album amicorumáról*. In Keresztény Magvető, 2012/4, 315–324. Körmöczi egyébként 9 Confessiót és 3 Theológiát vitt magával az útra. Ez a peregrinációjával kapcsolatos kiadásainak jegyzékéből tudható. A jegyzék szövegét szintén Csetri Elek átírásában ismerhettük meg.

⁷ IAA, 9704., 9620., 9712.

24-én kezdte vezetni,⁸ furcsa módon épp azon a napon, melyen albumának legkorábbi pontosan keltezett bejegyzése is született.⁹ Nyilvánvaló, hogy Körmöczi szavait többféleképpen is lehetne magyarázni, akár úgy is, hogy említett megjegyzése a fennmaradt emlékkönyvre vonatkozik. Minthogy pedig újabb albumról nem beszél úti kiadásainak igencsak részletes jegyzékében, másik emlékkönyvet vélhetően nem is vett magának. Az adatbázisunkban feldolgozott jénai bejegyzések azonban lényegesen komolyabb érveket szolgáltatnak azt feltételezni, hogy Körmöczi az albumhasználat régi hagyományával ellentétben valójában nem is akarta a külföldiek bejegyzéseit megszerezni, még tanárait sem.

A 18. század második feléből eddig összesen 882 Jénában keltezett bejegyzést dolgoztunk fel, a század utolsó évtizedéből 498-et. Az 1750–1790-ig tartó időszakban a magyarországi emlékkönyveibe szinte ugyanannyi honfitársuk írt be, mint ahány külföldi bejegyző (külföldi: 178; magyar: 206), igaz, bizonyos (különben viszonylag rövid) időszakokban a Habsburg kormányzat tiltó intézkedéseinek következtében meglehetősen kevés magyarországi peregrinus tartózkodott a városban. Az 1790-es években azonban az arányok látványosan megváltoztak (külföldi bejegyző: 110; magyar: 389). Ennek megfelelően Körmöczi emlékkönyvének is csupán egyetlen külföldi bejegyzője akad Jénában (a korábban említett tübingiai orvostanhallgató), a többiek (21 egyetemista) honfitársai. Feltűnő, hogy a század utolsó évtizedében az egyetem tanárai is ritkán veszik kézbe a magyarországi peregrinusok albumait (az eddig feldolgozott emlékkönyveket történetesen egyszer sem), jóllehet a megelőző évtizedekben meglehetősen gyakran került sor ilyesmire. Az 1750–1790 közti időszakban keletkezett jénai autográfok közül minden hatodik az egyetem valamelyik tanárától származik. Johann Gottfried Müllertől¹⁰ és Johann Ernst Basilius Wiedeburgtól¹¹ például hat-hat, Lorenz Johann Daniel Suckowtól¹² és Johann August Heinrich Ulrichtól¹³ öt-öt bejegyzést ismerünk, négyet-négyet Johann Jakob Griesbachtól¹⁴ Johann Ernst Immanuel Walchtól¹⁵ és Friedrich Samuel Zick-

⁸ „Notata expensarum occasione Academiae Expeditionis ab 1794. die 24a.”

⁹ IAA, 9697.

¹⁰ IAA, 9290., 9625., 2754., 7424., 7766., 8942.

¹¹ IAA, 9665., 5786., 2745., 7423., 8600., 8949.

¹² IAA, 9225., 2740., 7420., 6698., 8939.

¹³ IAA, 2850., 9382., 6695., 8812., 7373.

¹⁴ IAA, 2741., 7410., 8941., 7370.

¹⁵ IAA, 9223., 9662., 2731., 7419.

lertől¹⁶, hármát-hármát Johann Friedrich Hirt¹⁷, Ernst Jakob Danovius¹⁸ vagy Johann Wilhelm Schmid¹⁹ tollából, és persze számos tanár neve szerepel csupán egy-két bejegyzés okán adatbázisunkban. Az tehát, hogy a század utolsó évtizedéből eddig egyetlen jénai oktató bejegyzése sem került elő a feldolgozott albumokból, annak ellenére is figyelemre méltó, hogy egy-két ilyen autográfáról azért lehet tudni, például Keblovsky János (adatbázisunkból még nem elérhető) emlékkönyvéből.²⁰ Annyit mindenesetre biztonsággal megállapíthatunk, hogy a Jénába peregrináló hungarusok között többen is akadtak, akiknek albuma ebből a szempontból igencsak hasonlít Körömöczi emlékkönyvére.²¹ Egy olyan emlékkönyvre, mely nemcsak hogy kevésbé emlékeztet egy igazi peregrinációs albumra, de feltűnően ritkán konkordál Körömöczi peregrinációs naplójával is. Az albuma beíró 65 bejegyző közül a naplóban csupán 24 személyt említ, ráadásul némelyikükről épp csak futólag jegyez meg valamit. Az emlékkönyvbe 1797. szeptember 4-én Göttingenben bejegyző Lengyel József személyéről például mindössze egyetlen bejegyzés olvasható, s egy egészen más alkalommal, egy 1796. október 30-án megrendezett névnap bankett résztvevőjeként idéződik meg a naplóban: „Báró Kemény Simon úrfi maga neve napján celebrálván vacsorára hívta a magyarságot. Ott voltak gróf Bethlen Elek, Bethlen Imre, gróf Rhédei, báró Wesselényi, Antal, Bodor és a két Szathmári, **Lengyel**, Szikszai, Bolyai, doktor Gyarmathi, Fogarasi urak, Dietrich és egy más magyarországi legény és én.” Mindössze 7 olyan emlékkönyvi bejegyzést találunk, melynek apropója így vagy úgy a naplóban is előkerül. A bejegyzők közül azonban hatan egy pozsonyi búcsúest résztvevői, nyilván ott helyben, Körömöczi lakásán ragadnak tolat, 1796. április 2-án. „Rhédei Ferenc úrfi, Liedemann Adolf, Fekete János, Tóth Antal és Zsigmond, Nagy Gábor urak nálom voltak, és utolsó estvén ott létemnek nálom mulattak.”²² Szentkirályi József 1795. április 30-án kelt bejegyzését is egy olyan esemény motiválta, melyről a naplóban is olvashatunk: „Ima Maji [1795.] Kedves barátom, Szentkirályi, Ajtai József öcsémmel leindult Bécsből Er-

¹⁶ IAA, 9235., 9623., 5644., 2714.

¹⁷ IAA, 9230., 5751., 2737.

¹⁸ IAA, 2711., 7403., 6685.

¹⁹ IAA, 2815., 7450., 6697.

²⁰ Lelőhelye: Békés Megyei Tudásház és Könyvtár. Jelzete: Rk 43.

²¹ A magyarországi peregrinusok Göttingenben használt albumairól a század utolsó évtizedét illetően jelenleg csak igen kevés adattal rendelkezünk. Az IAA-ban feldolgozott közel 50 bejegyzésen kívül ld. még: Oláh Anna: Tanár Bolyai Farkas emlékkönyvi levélkéi. Testamentum Bolyai I., Karcag, 1996, Cumania.

²² IAA, 9694., 9643., 9698., 9732., 9702., 9733.

délybe.”²³ Persze Szentkirályi Körmöczi legkedvesebb barátai közé tartozott,²⁴ neve a naplóban számos alkalommal felbukkan, vagyis a dolog ebben az esetben meglehetősen természetesnek látszik. Egy népes pozsonyi búcsúvacsora, s a legkedvesebb baráttól való elválás tehát az a két esemény, melynek kapcsán az album és a napló direkt módon „összeér” egymással.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a naplóban is jóval gyakrabban esik szó hungarusokról, mint külföldiekről, s hogy az eredetileg latinul megkezdett feljegyzések igen gyorsan magyarra váltanak. A magyar nyelvet különben az emlékkönyv bejegyzői is jóval gyakrabban használják, mint az a korábbi évtizedekben általában szokásos volt. Adatbázisunk jelenlegi adatai szerint az 1750–1790 között a magyarországi albumhasználók bejegyzéseik mindössze 3-6 százalékában fogalmaznak magyarul, a század utolsó évtizedében ez a szám már 11 százalékra ugrik, Körmöczi emlékkönyvében viszont eléri a 20 százalékot.

Külön érdekes, hogy jobbára verses formájú szövegrészekről van szó, melyek részben idézetek. A korábban Csokonainak tulajdonított *Méltó pár* című költeményt pl. Jénában idézi fel Téglási János, 1796-ban (ez tehát a vers talán legkorábbi szövegforrása).²⁵ Részben viszont a bejegyzők saját versei, melyek esetenként nem is teljesen ötletlenül beszélnek a közös tanuló évekről. Kaszap István költeményének tréfás, a német és a magyar nyelv vegyítéséből összegyúrt „Ich-em” (értsd: énem) kifejezése nyilvánvalóan a közös jénai filozófiai kurzusokra utal.²⁶

„A' Jénae Pindus' tiszta tsepegője
Vólt barátságunknak első nevelője:
Részemről halála nem is következik,
Míg Ich-em magáról el nem felelkezik.”

²³ IAA, 9689.

²⁴ Szentkirályi Józsefet a felséges udvar királyi tábla archivariussá resolvála ...”

²⁵ IAA, 9703. A költeményről ld.: Szilágyi Ferenc: *Három ál Csokonai dal (Bús hánykódások - Jót-kívánás - Méltó pár)*. In uő: *Csokonai művei nyomában*. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 63–72.

²⁶ IAA, 9707.

Szathmári Sámuel (Lőrinczi Réka által részben publikált) *Útra adott Vale* című verse, melyben tehát a hazainduló Körmöczitől búcsúzik, a göttingeni stúdiumokon élcelődik:²⁷

„Már Kolosvári káposzta
A' Kártofelt kövesse,
'S Rakja rád a' Hust, meg-foszta
Mellytől Hentze Levesse.

Schlözer, Müller, Lichtenberggel
Másoknak olvassanak,
Többé se Estve, se Reggel
Téged ne-nyaggassanak.”

A bejegyzések azonban többnyire nem tűnnek különösebben izgalmasnak. Igaz, a Bibliát csupán hárman hivatkozzák (ketten görögül), de a legtöbbször citált szerzők mégis antik (iskolai) auctorok, pl. Horatius (tízszer), Ovidius és Vergilius (három-három alkalommal), Cicero, Seneca, Lucanus, Quintilianus, Martialis, Phaedrus, Plautus, Propertius stb. Van persze az emlékkönyvben néhány érdekesebb bejegyzés is, így Maretsek Pál Kant-idézete²⁸, vagy Tompa Jánosnak Hajós József által is méltatott autográfja, mely egy alig három évvel korábban megjelent Fichte-műből idéz,²⁹ de nyilván nem teljesen érdektelen Nyíri Mihály immár Göttingenben keltezett bejegyzése sem, melyben (többek között) egy Karl Friedrich Bahrdt-citátum is olvasható.³⁰

II.

Körmöczi albumát ugyanakkor érdemes együtt olvasni néhány más, párhuzamosan keletkezett albummal is. Adatbázisunkban eddig közel 900 bejegyzést

²⁷ IAA, 9725. A vers 2. és 3. (utolsó) strófáját idézem. Az 1. és 3. strófa közölve: Lőrinczi Réka: *Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához*. Nyelvtudományi Közlemények, 2000/97, 261–272., 261. ?

²⁸ IAA, 9641. A gyakorlati ész kritikájából.

²⁹ IAA, 9640. Az *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* című szövegről van szó. A bejegyzésről ld.: Hajós József: *Egy röpirat a gondolatszabadságról*. Korkunk, 1972. 1806–1811., 1810.

³⁰ IAA, 9655. A Nyíri által idézett mű: „System der moralischen Religion zur endlichen Beruhigung für Zweifler und Denker.”

dolgoztunk fel az 1794 és 1799 közti hatéves időszakból (Körmöczi peregrinációjának idejéből tehát), s ezek egyharmada az általa is felkeresett városokban íródott. Így például Johann Georg Straner, Ónady Sámuel, Sikos István, Lautschek Jonatán, Machula Gábor, Molnár Sándor, Maretsek Pál vagy Bolyai Farkas és Keblovszky János emlékkönyveinek számos bejegyzése.³¹ Ezeket értelmezni semmiképpen sem akarnám, inkább csak egyfajta (és természetesen erősen töredékes) katalógusukat szeretném most nyújtani, elsősorban a Fichte tanai iránt érdeklődő magyarországi hallgatók autográfjaira koncentrálni.³²

Fichte szövegeit a 18. század utolsó éveiben összesen 5 bejegyzésben idézik meg magyarországi egyetemisták (közülük eddig – tudomásom szerint – épp a Körmöczi emlékkönyvében olvasható kapott egyedül figyelmet). A legelső Fichtét citáló magyarországi peregrinus különben a késmárki Johann Zacharias Veszter.³³ Autográfja 1795 áprilisában keletkezett Jénában, akkor, amikor Körmöczi még Bécsben volt. Veszter négy különböző, de egységesen német nyelvű citátum-részből építi fel inscriptióját. Bejegyzésében először egy újszövetségi részletet olvashatunk, majd egy Kant-, aztán a Fichte-, végül egy Schiller-idézet következik. S bár Veszter aláírása nem található meg Körmöczi albumában, vélhetőleg ismerték egymást. Körmöczi 1796 júliusának elején immatrikulált Jénában.³⁴ Bizonyos, hogy Veszter ekkor még ott tartózkodott, ami kiderül egy hónapokkal később (1796 októberében) szintén Jénában keltezett bejegyzéséből, mely Johann Georg Straner albumában maradt meg.³⁵ A jénai bejegyzésében ugyan csak Fichtét idéző Gál Józseffel azonban Körmöczi már bizonyosan nem találkozott. Gál 1797 májusában iratkozott Jénában, vagyis az ekkor már Göttingenben tartózkodó Körmöczivel épp elkerülték egymást.³⁶

Fichte 1793-ban megjelent, a francia forradalom eseményeire reflektáló röpiratát (mely különben a Körmöczi által magyarított Fichte-szöveg „páriratának” tekinthető), vagyis a *Beitrag zur Berichtigung...* című dolgozatot ketten idé-

³¹ Adatbázisunkban hamarosan sor kerül utóbbi kettő feldolgozására is. A többi emlékkönyvvel kapcsolatban ld. az IAA adatait.

³² Fichte Körmöczire gyakorolt hatásáról ld.: Gurka Dezső: *Körmöczi János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hatásterében*. Keresztény Magvető, 2014/3–4. 439–453.

³³ IAA, 6322.

³⁴ Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998, Mentor, 22–60.; Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5. Budapest, 2001, 6028.

³⁵ IAA, 10024.

³⁶ IAA, 9804.

zik.³⁷ Egyrészt Karl Martin Grylusz, egy 1796-os jénai, illetve Liptay Mátyás, egy 1800-as, szintén jénai bejegyzésében.³⁸ Liptay Fichte iránti rajongásának maradt más jénai dokumentuma is, tekintve, hogy másfél évvel korábban maga is aláírta azt a petíciót, melyben a hallgatók az egyetemről elbocsátott Fichte visszahívását kérték.³⁹ Az ebben az ügyben keletkezett kérvényeknek egyébként számos magyarországi aláírója volt (összesen 44 hallgató), s közülük 35-től legalább egy albumbejegyzést ismerünk (néhányuktól tehát többet is). Például attól a Martin Gottlieb Zaytól, aki Körmöczi albumának is bejegyzője, méghozzá Kolozsvárott, s az album tulajdonosát bejegyzésében a „suo Proffessori” titulussal illeti.⁴⁰ A róla szóló híradások szerint „Fichte, Schelling és Hegel filozófiáját tanulmányozta előszeretettel”.⁴¹ Sikos István emlékkönyvében lévő jénai autográfjában mindenesetre Schillert idézi.⁴²

A Fichte ügyében beadott petíciók aláírói között ott találjuk Záborszky Dánielt és Rojkó Jánost is. Nevük közvetlenül Liptay neve után olvasható a sorban,⁴³ Sikos István albumában található, hónapokkal később keletkezett bejegyzéseik pedig ugyanazon a napon, 1799. augusztus 25-én születnek.⁴⁴ Rendkívül érdekes, hogy Záborszky inscriptiójában Friedrich Karl Forberget idézi. Pont azt a Forberg-dolgozatot, mely a Fichte és Niethammer szerkesztette Philosophisches Journal 1798-as évfolyamában jelent meg,⁴⁵ közvetlenül Fichte Forberg állításait részben vitató tanulmánya után. Ismeretes, hogy a Fichte Jénából való eltávolításával végződő „ateizmus-vita” kirobbanásának oka épp ez a két dolgozat volt. Rojkó hasonló jellegű inscriptiót választ. Ő Johann Christian Gottlieb Schaumann-nak, a giesseni egyetem filozófia professzorának frissen kiadott

³⁷ J. G. Fichte: Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution pontosítandó

³⁸ IAA, 9975., 3650.

³⁹ A diákok két kérvényt nyújtottak be a weimari herceghez. Az elsőt 1799. április 20-án, a másodikat 1800. január 10-én. Az ezeket aláíró magyarországi diákok névsorát hiányosan és rosszul közli Rácz Lajos: *Fichte és a tudomány szabadsága*. Budapesti Szemle, 1902. 337–367., 364–365. Vö: Estes, Yolanda – Bowman, Curtis: J.G. *Fichte and the Atheism Dispute (1798–1800)*. Ashgate, 2010, Mississippi, 220–231.

⁴⁰ IAA, 9693.

⁴¹ Szabó-Szögi, 727.

⁴² IAA, 3754.

⁴³ Estes – Bowman, 221.

⁴⁴ IAA, 3750., 3630.

⁴⁵ Friedrich Karl Forberg: *Entwicklung des Begriffs der Religion*. In Philosophisches Journal, 1798/VIII. 1. 21–44. A citált szövegrészt ld.: p. 23.

könyvből idéz, melyben Schaumann az említett vita során megjelent egyik Fichte-művet veszi védelmébe.⁴⁶

A valamiképpen Fichtéhez kapcsolódó autográfok számbavétele után, s immár befejezésképpen néhány olyan bejegyzésről szeretnék számot adni, melyek megítélését illetően valójában bizonytalan vagyok. Ezekben a bejegyzésekben egy persiusi szöveghely idéződik meg, a 3. szatíra néhány sora.⁴⁷ Adatbázisunkban mindössze négy olyan autográf található (jelenleg), mely Persiustól épp ezt a néhány sort citálja, közülük Uhrin Andrásé a legkésőbbi. Ez Jénában keletkezett, 1797-ben.⁴⁸ Az Uhrin által választott Persius-szöveghely azonban igencsak különös karriert futott be a 18. század végén, minthogy Herder ezeket a verssorokat választotta mottóul az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* élére, melynek első része 1784-ben jelent meg. Egy évvel később látott napvilágot Kant Herder művéről negatív kritikát megfogalmazó recenziója, melynek élén szintén ott díszeltek az ominózus persiusi verssorok. Elképzelhető lenne, hogy Uhrin nem egyszerűen Persiust, hanem (legalább bizonyos mértékig) Herder és Kant mottóját idézi?

A persiusi szöveghelyet felmondó másik három bejegyzés közül a korábbi 1761-ben keletkezett (Surányban), vagyis Sréter György bejegyzése esetében (egyszerű kronológiai okokból) ilyesmiről biztosan nem lehet szó.⁴⁹ Az Ajtai Mózes albumába bejegyző Johann Wächter autográfja 1792-ben, Jénában kelt. Wächter forráshivatkozást is mellékel a citációhoz („Persius”), és talán tényleg „csak” Persiust idézi, bár a dolgot véglegesen eldönteni természetesen nem lehet.⁵⁰ Ahogy Paulinyi Gergely bejegyzésének esetében sem, aki szintén Persiust jelöli meg forrásként 1796-ban, Klenócon.⁵¹ Hogy a kérdéses verssorokat mindössze négy alkalommal idézik fel a régi albumok bejegyzői, egyértelműen jelzi, hogy nem egy eleve népszerű szöveghelyről van szó. Persiust kifejezetten ritkán idézik a régi emlékkönyvek lapjain. Eddig mindössze 30 alkalommal tudunk tőle származó inscriptiót azonosítani, míg például az angol neolatin költő, John Owen neve 73, Senecáé közel 500 bejegyzésben került elő az eddigi munkálatok során. A kérdést nem kívánom lezárni, mindazonáltal az bizonyos, hogy

⁴⁶ Johann Christian Gottlieb Schaumann: *Erklärung über Fichte's Appellation und über die Anklagen gegen die Philosophie*. Giessen, 1799. A citált szövegrész ld.: p. 115.

⁴⁷ Persius: *Saturae*. 3. 71–73. („quem te deus esse / iussit et humana qua parte locatus es in re / discere”)

⁴⁸ IAA, 9896.

⁴⁹ IAA, 4971.

⁵⁰ IAA, 10543.

⁵¹ IAA, 3193.

Kőrömczi 1800-ban nyomtatásban is megjelent művének, *Az istenség két leányának a vallás és a józan okosságának kölcsönös viaskodásai és győzelmei* című opusnak⁵² az élén az Uhrin által is citált persiusi verssorok szerepelnek. Mottóként.

⁵² A műben kimutatható herderi (és kanti) hatásról ld.: Simon József: Felvilágosodás és kritikai filozófia – Kőrömczi János (1762–1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán. Keresztény Magvető, 2014/3–4. 422–439.

Meghalás és halál – bibliai beszédmódok

A Bibliát alapvetően két nagy kérdéskör foglalkoztatja a halállal kapcsolatban: a) Miért muszáj az embernek és minden egyéb élőnek meghalni, milyen erő teszi elkerülhetetlenné az életnek ezt a tényét? b) Milyen sors vár az emberre halála után? Az alábbiakban ezeket a kérdéseket tekintjük át, kitérve a meghalás folyamatára, a halál jelenségére használt metaforikus nyelvezetre, a halottak helyére, a temetési szokásokra és halottkultuszra, illetve a halál utáni életbe vetett reménység eszméjének kialakulására. Az Ószövetség és Újszövetség szétválaszthatatlan gondolati és hermeneutikai összetartozásának kifejezéseként a két szöveg idevonatkozó tartalmát azonos témakörökön belül együtt tekintjük át.

I. A meghalás nyelvezete

A meghalás és halál bibliai alapfogalmai a héber *mut* (meghalni, ölni) és *mavet* (halál), illetve a görög *thanatosz* (halál) a maguk szerteágazó származékaikkal.² Ugyanakkor már a legkorábbi időktől megfigyelhető a metaforikus nyelvezet használata. Az Ószövetségben a halandóság gyakran a természet mulandóságának képeivel van megjelenítve, például virágok hervadása, fű elszáradása (Ézs 4,6; Zsolt 90,5–6). Gyakran az utazás metaforái fejezik ki a halandóság tényét, például eltávozás/útrakelés (1Móz 15,2 *halak*), az atyák mellé fekvés, elalvás (1Kir 2,10, *sakab*) vagy az ösökhöz térni, egybegyűjtetni az elődökkel (1Móz

¹ Ferenczi Enikő 1972-ben született, mentálhigiénés szakértő és terapeuta, a gyakorlati teológia megbízott tanára a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán. Jelenleg a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetének doktorandusza.

Czire Szabolcs 1973-ban Székelykeresztúron született. Jelenleg a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán tanít bibliai és társadalomtudományi tárgyakat. A történeti Jézus-kutatás témakörben doktorált 2007-ben. Szakmai tagságok: Romániai Felekezeti Bibliatársulat vezetőtanácsi tagja, a Romániai Bibliikusok Szövetségének tagja, a Keresztény Magvető teológiai folyóirat szerkesztőségi tagja.

² Kozma Zsolt (szerk.): *Bibliai fogalmi szókönyv*. Kolozsvár, 1992, EREK, 131–132.

25,8, *asap*).³ Számos esetben hasonlat írja le a halál visszavonhatatlan jellegét, például a 2Sám 14,14 így fogalmaz:

„Mert bizonyosan meghalunk, és olyanok leszünk, mint a víz, amelyet ha a földre öntenek, nem lehet fölszedni. De amíg Isten nem veszi el az életet, az a szándéka, hogy még az eltaszított se maradjon eltaszítva előle.”

E metaforikus nyelvezet legismertebb kifejezése az emberi test porból vétettségét és porrá válását írja le (pl. Gen 3,19; Zsolt 90,3, *sub*). A halál az élet-erő (*nepes*) elgyengülésével, majd teljes kialvásával jelentkezik (pl. Gen 35,18), hasonlóképpen a lélekzet (*samah*) megszűnésével (pl. 1Kir 17,17, Jób 14,10) vagy a „szellem” (*ruah*) távozásával (pl. Zsolt 104,29). Ebben az értelemben a meghalás folyamata a teremtés fordított folyamatoként nyer bemutatást az ószövetségi utalásokban (vö. Gen 2,7; 3,19; Zsolt 104,30).⁴

A retorikai fogalmazásmód bibliai vonatkozásban több kategóriába sorolható.⁵ Mi itt hat kategóriába rendezve próbáljuk meg áttekinteni a Biblia meghalásra és halálra irányuló szemlélet- és beszédmódját.

1. A halál mint az élet természetes velejárója

A Bibliában leggyakrabban a halál az élet természetes részeként nyer értelmezést, különösen annak korábbi időszakában. Az embernek nincs más választása, mint elfogadni a halál tényét (1 Móz 3,19; Sir 14,18; 41,1–4). A bibliai szövegek szerint a hosszú életet betetőző természetes halál képezi az ideált, amikor valaki „élettel betelve” hal meg. Az ősatyák esetében ez kiválóságuk bizonyossága is egyben. Ábrahám szétosztotta vagyonát, elintézte minden vagyoni ügyét, és békében halt meg:

³ Vö. Liess, Kathrin: *Der Weg des Lebens. Psalm 16 und das Lebens- und Todesverständnis der Individualpsalmen*. Tübingen, 2004, Mohr Siebeck 33–37.

⁴ Childs, Brevard S.: *Death and Dying in Old Testament Theology*. In: Marks, John H. – Good, Robert M. (eds.): *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford, CT, 1987, Four Quarters Publishing Company, 89–91.

⁵ Hays például négy kategóriát állít fel: Hays, Christopher B.: *Death*. In: Boda, Mark J. – McConville, Gordon J. (eds.): *Dictionary of the Old Testament Prophets*. Nottingham, 2012, Inter-Varsity Academic Press. 154. Vö. Hays, Christopher B.: *Death in the Iron Age II and in First Isaiah*. Forschungen zum Alten Testament 79, Tübingen, 2011, Mohr Siebeck, 86–91.

„Akkor elhunyt Ábrahám, meghalt késő vénységében, öregen, betelve az étellel, és elődei mellé került.” (1Móz 25,8)

Hasonlóan Sára, Izsák, Jákób és József is kiérdemelte a hosszú, anyagiakban is bővelkedő életet. A Bibliában az átlagember szintén megérhetett magas kort, de az erre, vagy betegségekre következő természetes halál semmiképpen nem utalt arra, hogy az elhunyt Isten embere lett volna (4Móz 16,29). Ezzel ellentétben a gazdagságra és jólétre koronaként következő halál jelezte, hogy az elhunyt igaz ember volt (4Móz 23,10).

Ahogy minden mulandó a teremtett világban, úgy az ember napjai is azok. Tehát nem a halál ténye önmagában a rettentő, hanem a korai, idő előtti, nem természetes – esetenként erőszakos – halál. A zsoltárok gyakran utalnak arra, hogy az életet veszélyezteti a betegség, az ellenségtől való fenyegetettség, vagy éppen az Istentől való távolság. Az izraeli teológia egyik fontos vonása a térbeliség használata, a tartalmak közti tiszta határok felállítása. A teremtéstörténet és a tisztasági törvények jól szemléltetik ezt. Hasonlóan a tiszta és tisztátalan viszonyához, a szentírás lapjai gyakran úgy beszélnek a halálról, mint ami gyakran mélyen betolakszik az élet területére, és veszélyezteti azt. Christoph Barth szerint meghatározó volt a *pars pro toto* (rész az egész helyett) szemlélete.⁶ Ahogy a tisztátalan mindig győz a tisztasággal való érintkezésben⁷, úgy a halál közelsége, fenyegetése már önmagában is a halál területére kényszeríti az életet. Különösen a zsoltárokból találkozunk gazdag képiséggel ennek a fenyegetettségnek a metaforikus ábrázolására, így például a víz-metaforika (Zsolt 69,2.15 vö. Jón 2,4), a test romlásának képszerűsítése (Zsolt 22,15. 18), vagy a halál mint ellenség-metafora – gyakran állatokkal kapcsolatos (Zsolt 22,13; 58,5; 140,2–4).

Az Újszövetség a halál természetességét hasonló módon kezeli, gyakran összekapcsolva azt az idős korrallal vagy betegséggel nem feltétlenül indikál idős kort a megváltás, az Isten országa megvalósulása (pl. Mk 9,1; Lk 2,26; Jn 11,3 – itt csak betegség van; ApCsel 9,6; Fil 2,27; Zsid 7,23). máskor pedig az erőszakkal (Mk 13,12; Lk 22,33; Jn 21,18–19; 2Kor 1,9–10; Jel 12,11). Az Újszövetség gyakran használja a halandó (*thnetosz*) kifejezést, ami jól mutatja, hogy az ember halandósága alapvető tényként értelmeződik. Az ember a halál árnyékában él

⁶ Barth, Christoph: *Die Errettung vom Tode: Leben und Tod in den Klage- und Dankliedern des Alten Testaments*. Neu hrsg. von Bernd Janowski. – Stuttgart, 1997, Kohlhammer, 165.

⁷ Rad, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája*. Osiris, 2000, Budapest, 217–219.

(Mt 4,16; vö. Ész 9,1 LXX), és Isten az egyetlen, akihez az élet és halál egyaránt tartozik (1Tim 6,16).⁸

Amikor a halál nem természetes módon következik be, akkor az értelmezések megnyílnak a bűn és ítélet fogalmai felé. Teológiai vonatkozásban az Újszövetség alapszemlélete az, főként Pál apostollal kezdődően, hogy a halál nem természetes része az emberi életnek: nem természetes folyamat, hanem esemény. A bűn eseménye. A bűnnel érkezett, és csak a bűn eltörlésével győzhető le.

2. A halál mint büntetés vagy ítélet

A népi és korai teológiai gondolkodást egyaránt tükröző bibliai szemléletben a halál és ítélet összekapcsolása alapvetően két nagy módon történik: egyfelől Isten sújthatja halállal a bűnt elkövető egyént (vagy csoportot), hogy ezáltal óvja a közösséget; másfelől a közösség sújtja halálbüntetéssel az egyént (vagy csoportot), hogy megóvja a közösség Isten előtti tisztaságát.

A halál legelső említése a Bibliában az édenkerti tilalom megszegésének összefüggésében történik (1Móz 2,17). Lényegében a halál eredetének kérdésére adott válasz leggyakrabban ennek a történetnek az értelmezését tükrözi.⁹ Az elbeszélés, bár az első emberpár halálát közvetlenül ezzel a cselekedettel kapcsolja össze, nem állítja azt, hogy az ember eredendően halhatatlan lett volna. Ehhez – a történet logikáját követve – enniük kellett volna az élet fájának a gyümölcséből is (1Móz 3,22–23), amit azonban a büntetés miatt már nem tehettek meg.¹⁰ Hasonlóan vélekedik W. Schmithals is:

„A halál maga nem isteni büntetés, hiszen a halhatatlanság eredetileg nem volt része a teremtésnek. Ádám a *korai* halál fenyegettségével kellett szembenézzen mint engedetlensége következmé-

⁸ Lásd bővebben: Schmithals, Walter: „Death” szócikk. In: Brown, Colin (ed.): *New International Dictionary of New Testament Theology*. Vol. 1. Grand Rapids, Mi, 1986, Zondervan, 435.

⁹ Az édenkerti elbeszélés értelmezésére szánt monográfiájában James Barr (*The Garden of Eden and the Hope of Immortality*. Minneapolis, 1992, Fortress Press, 62–65.) négy gyakoribb értelmezési módot mutat be, ezek közül a legismertebb az, amelyből a kereszténység az eredendő bűn tanát eredezteti. Barr maga azt az értelmezést támogatja, amely szerint „a halált nem a bűn megtorlásának kell tekinteni, hanem a haláltudatot az ember öntudatra ébredésével járó következménynek, amely az embert megkülönböztető racionális és morális képességgel együtt érkezett, és amit az édenkerti történetben a jó és rossz tudásának a fájáról való evés jelképez.” (64).

¹⁰ Johnson, Philip S.: *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Downers Grove, Il, 2002, InterVarsity Press, 40–41.

nyeként kijáró büntetéssel. Bukása után pusztán az Édenből való kiűzés lett a büntetése.”¹¹

Amikor a 90. zsoltár visszautal a teremtéstörténetre, és összekapcsolja a halált és a büntetést, akkor a bűn következményeként nem a halál tényyszerűségét emlegeti, hanem az emberi élet mulandó jellegét (vö. Zsolt 51; 14,2). A halál és bűn együttállásával gyakran találkozunk az Ószövetség lapjain, de ez nem annyira a halálnak, mint olyannak a tényével áll kapcsolatban, sokkal inkább a halál természetes idő előtti bekövetkeztével, az élet meg rövidülésével.

Az egyetemes halál mint bűnkövetkezmény gondolata az intertestamentális korban, majd az Újszövetségben tovább formálódik. Ennek exegetikai alapját mindig az édenkerti történet újraértelmezése képezi. A szakirodalom megoszlik abban a vonatkozásban, hogy vajon a Gen 2. és 3. fejezeteit rögzítő jahvista forrás maga mennyire jeleníti meg a bűn egyetemességének és a halál egyetemességének összekapcsolását, de az bizonyos, hogy a fogság utáni kortól kezdődően egyre inkább jelen van a szemlélet az izraelita teológiában: „Egy asszonytól van a bűn kezdete, és mi mind miatta halunk meg” (II Ezd 3,7 vö. Sir 25,24). Például az 1Tim 2,14 az édenkerti történet fényében erősíti fel a Pál által kimunkált „Ádám-tipológia” (Róm 5,12–21, 1Kor 15,21–22) üzenetét, és a bűn eredendő tényének minden megnyilvánulási formáját Isten és törvényei elleni lázadásnak tekinti, egyszersmind a halál okának.

Isten erőszakos halál általi büntetése mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben a közösség tisztaságának a megőrzését szolgálja (2Thesz 1,7–9). Ez többféle formában megvalósulhat a bűnös házasságokra válaszoló özönvíztől (1Móz 6,3) különféle természeti csapásokig, egészen Isten közvetlen beavatkozásától (2Móz 32,35; 3Móz 10,2; 4Móz 16,31–35) az ellenség fegyverétől való pusztulásig. Pál máltai útján a kígyómarást Isten büntetéseként értik a helyiek. (ApCsel 28,4)

A közösség a halálbüntetés intézményét működtette, amikor az Istennel való szövetségét és a közösség testének tisztaságát óvta. A halálról való bibliai beszédmód gyakran előtérbe kerül a törvényi büntető rendelkezések összefüggésében, ahol a halál elrettentő szándékú fenyegetésként jelenik meg (pl. 3Móz 20,10–12). Halálbüntetés járt mindenekelőtt az emberi élet kioltásáért. Ennek első formájával az özönvíz után találkozunk (1Móz 9,6), aztán kidolgozottabb formában a mózesi törvénykezésben (2Móz 21,12–23; 3Móz 24,17–21). Ennek az ítéleti formának az érvénye elsősorban az előre megfontolt és elkerülhető ha-

¹¹ Schmithals: *Death*, 433.

lálkozásra vonatkozott. Ezekben az esetekben a közösség kötelessége volt a büntetés végrehajtása. Halálbüntetés járt a főbenjáró ügyekkel kapcsolatos hamis tanúzásért (5Móz 19,16–21). A halálbüntetés további vétségekkel állt kapcsolatban: vallási kihágásokkal, beleértve a káromkodást (3Móz 24,14–23), a szombat megtörését (végső formájában 4Móz 15,32–36), illetve a bálványimádást (5Móz 13,1–10; 17,1–5). Hasonló törvényi szabályozással találkozunk a hamis prófétálás, gyerekrablás vagy gyerekáldozat, varázslás esetében. Külön csoportot képviselnek a halálbüntetéssel sújtandó szexuális bűnök (például házasságtörés, erőszak, vérfertőző kapcsolat, bestialitás). Fontos hangsúlyozni, hogy az izraeli törvények sosem írtak elő halálbüntetést tulajdonsértési kérdésekben, ahogyan azt a legtöbb korabeli kultúrában látjuk. A halálbüntetésre gyakran ezt a kifejezést találjuk: kivágni az ő népe közül.

Az Újszövetség a Krisztus-esemény fényében újraértelmezi a bűn és halálbüntetés viszonyát. Ennek kiemelkedően szép példáját találjuk a bűnös asszony történetében. (Jn 8,1–11)

3. A halál mint a szenvedés rettenete

A halálról való beszédmod sajátos bibliai formáját képviselik a panaszsol-tárok vagy zsol-tári siralmak, amelyek az alany szenvedéseit a halál közelségének képzetében ragadják meg, és kérik Isten segítő beavatkozását, illetve más esetekben köszönetet fejeznek ki a már megtörtént szabadításért (pl. Zsolt 9,14–15; 13,3; 28,1; 30,3; 49,15; 56,14; 68,21; 86,13; 103,4; 143,7).

A zsol-tárok többnyire Istent dicsőítő szövegek, így természetükhöz tartó-zóan az Istennel való viszonyban látják az emberi életet. A szemlélet nem kizárólag a zsol-tárirodalomra jellemző, de itt (és a prófétai irodalomban) a leghangsúlyo-sabb. A halál ennek ellentétét jelenti: Istentől való elválasztottságot, Tőle való tá-volságot, az arca elől való elrejtettséget.

Az izraeli teológia egyik sajátos vonása éppen a halál tényének az Istennel való viszonyban történő meghatározása.. Éppen ezért a zsol-tárookban gyakran kap hangot az a félelem, hogy „a halottak nem dicsőítik Istent” (Zsolt 6,6, vö. Ézs 38,18) Élni annyit jelent, mint részese lenni az Istent dicsőítő közösségnek. Ha-lottnak lenni ennek az ellentéte: távol lenni Istentől, többé nem dicsőítve őt. És aki nem dicsőíti Istent, azokra az Úr sem gondol többé. Ez a gondolkodásmód magyarázza a zsol-tárookban (és nemcsak) tetten érhető rettenetet a haláltól, amely időnként úgy ragadja el az embert, mint az ellenség az áldozatát (Zsolt 86,6; 116,3), máskor pedig ellenállhatatlan vágyak formájában ejt rabul. A zsol-tárok gyakran mutatják úgy be az imádkozót, mint aki szemtől szembe áll a halál bi-roaldmának mérhetetlen mélységével, és segítségért egyedül Istenhez fordulhat.

4. A halál mint a választható élet ellentéte

Ezt a beszédmódot azok a többnyire bölcsességi mondások képviselik, amelyekben a halál és élet közti választás alternatívája nyer megfogalmazást. Ez a dichotóm beszédmód leginkább a bölcsességi irodalomra jellemző, például számos élet-halál alternatívát kínáló mondással találkozunk a Példabeszédek könyvében (8,35–36; 13,14; 14,27):

„Az igazság ösvényén élet van, és útja nem a halál felé vezet.”
(Péld 12,28)

Az újasszír korszakban ez a fogalmazásmód beszüremlik a prófétai irodalomba. Például a Jer 21,8-ban ezt olvassuk:

„Ennek a népnek pedig mondd meg: Így szól az Úr: Én most elétek adom az élet útját és a halál útját.”

Lásd továbbá: Ez 33,11; 18,23.32, ugyanakkor a deuteronomiumi művekben, ahol e beszédmód legismertebb példájával az 5Móz 30,19-ben találkozunk:

„Tanúul hívom ma ellenetek az eget és a földet, hogy előtökbe adtam az életet és a halált, az áldást és az átkot. Válaszd hát az életet, hogy élhess te és utódaid is!”

5. A halál mint az ítéletprófécia elrettentő képe

Az ítéletprófécia sajátos módon használja a halál képzetét. Ebben a beszédmódban gyakran találkozunk a halott test „köszmele” állításával, olyan elrettentő naturalisztikus ábrázolással, amelynek lélektani funkcióját leginkább „eltérítés-terápiaként” írhatunk le: bizonyos magatartásformáktól, felfogásoktól és életvitelektől való azonnali elfordulást szorgalmaztak.¹² A halott test ilyen expozíciója szoros összefüggésben áll az izraeli vallási kultúra tisztasági előírásaival, amelyek fényében a hozzá kapcsolódó félelem fokozottabban jelenik meg, mint egyébként. Idetartozó mondásokkal leginkább Jeremiásnál találkozunk (pl. 7,33; 8,1–2; 14,16; 16,4; 19,7; 22,18–19; 26,23; 36,30) de Ezékielnél is (6,5–7; 29,5), sőt már jóval korábban Ézsaiásnál is előfordul:

¹² Lust, J.: On Wizards and Prophets. In Lys, Daniel (szerk.): *Studies on Prophecy: A Collection of Twelve Papers*. VTSup 26, Leiden, 1974, Brill, 133–142.

„Téged azonban temetetlenül dobnak el, mint valami hitvány gazt, mint eltaposott hullát; elborítanak a meggyilkoltak, akiket karddal öltek meg, és kőhalom alatt lesz a sírjuk.” (14,19)

A halott test ilyen elborzasztó ábrázolása minden bizonnyal az izraeliták közvetlen háborús tapasztalatával hozható kapcsolatba. Mind minden nép esetében, a legyilkoltak képe időnként a történelmi valóság részét képezte. Ennek emlékezete időnként egészen pontos leírást kap, mint például a Náh 3,1–3-ban, ahol valószínűleg az újasszírok pusztítását kell látnunk:

„Jaj a vérontó városnak! Csupa hazugsággal és rablással van tele, nincs vége a zsákmányszerzésnek. Hangzik az ostorcsattogás és a kerékdübörgés, lovak dobognak, harci kocsik robognak, lovak ágaskodnak, kardok ragyognak, dárdák villognak, tömérdek a sebesült, rengeteg a hulla, számtalan a holttest, botladoznak a hullákban.”

6. A halál mint a kiút alternatívája

A fenti beszédmodok közös vonása, hogy a halál mint rettentő, félelmetes valóság jelenik meg, amely akár az élet természetes velejárója, akár büntetés, mindenképpen nemkívánatos állomást jelöl. Felfedezhető a bibliai tradícióban belül egy olyan, a halálhoz kapcsolódó „pesszimista” beszédmod is, amelyben a halál a rossz élet jó alternatívája. Ezt leginkább Jób könyvében érhetjük tetten, például ilyen helyeken:

„Miért nem haltam meg, mikor megszülettem? Miért nem múltam ki, mikor anyám méhéből kijöttem?” (3,11)

Talán idesorolható ugyanakkor a prófétai irodalom számos mondása, amikor is a próféta az elviselhetetlen szenvedés miatt a halálban látott kiutat. Jeremiás érzékeny lelkületéhez jól illik ez a hangnem, mely különös hangsúlyt kap a 20,7–18 verseiben. De a saját halálát kívánó prófétai magatartásnak előzménye van. Találkozunk a királyság korában ezzel már Illés esetében is:

„Ő pedig elment a pusztába egynapi járóföldre. Odaérve egy rekettvebokorhoz, leült alá, meghalni kívánt, és ezt mondta: Elég most már, Uram! Vedd el életemet, mert nem vagyok jobb elődeimnél!” (1Kir 19,4)

Azonban e beszédmódnak még korábbi példáját is megtalálhatjuk Mózes imájában:

„Ha így bánsz velem, inkább nyomban ölj meg, légy ennyi jóindulattal hozzám! Ne kelljen látnom nyomorúságomat!” (4Móz 11,15)

Ezzel a szemlélettel az Újszövetségben nem találkozunk. Kivételt képezhet talán Júdás önszándékú halála az árulás önmarcangolásában, amelyről két egymásnak ellentmondó beszámolót találunk: Máténál felakasztotta magát (27,5), az Apostolok Cselekedeteiben az ezüstpénzen vásárolt mezőn halt meg (1,18). Pál több alkalommal is utal arra, hogy inkább meghalna, mintsem hogy jó híren csorba essen, de ez inkább képes beszéd, mintsem tényleges szándék kifejezése. (pl. 1Kor 9,15)

II. A halottak helye

Annak ellenére, hogy a sajátosan héber kifejezésnek tekinthető „Seol”¹³ az Ószövetségben mintegy hatvanötször fordul elő, a halottak birodalmaként értelmezett „alvilágról” vagy „alsó világról” csak töredékes utalásokat találunk, főként a Zsoltárokban és a bölcsességi irodalomban, elvértve pedig a prófétáknál¹⁴. A kifejezés egyetlen esetben fordul elő elbeszélésben, amikor Mózes Kóráht és embereit a Seolba küldi. (4Móz 16,30.33)

Bár a megnevezés sajátosan héber, a föld alatti birodalomban tovább létező halottak szemlélete általánosan elterjedt volt a közel-keleti kultúrákban. A görögök Hádész néven emlegetik ezt a helyet, és a Szeptuaginta így is fordítja a Seolt. Ezekben a kultúrákban gyakran találkozunk a halál megszemélyesítésével, és ez nincs másként a Biblia esetében sem. A nyugat-sémi kultúrkör jellegzetes szemléletéhez tartozik a halál mint felfaló, bekebelező isten alakja. Ennek legismertebb irodalmi bizonyágát az ugariti leletek tartalmazzák. Bibliai szövegpárhuzamának tekinthető az Ézs 5,14:

¹³ Vö. Tollers, Vincent L. – Maier, John (szerk.): *Mappings of the Biblical Terrain: The Bible as Text.*, Cranbury, 1990, Associated University Presses, 264. További kifejezések: *bor* (víztároló, ciszterna), *Sahat* (gödör), *geber* (sír).

¹⁴ Ézsaiást és Ezékiel 31–32. fejezeteit leszámítva összesen hat alkalommal: Hós 13,14 Ám 9,2; Jón 2,3 és Hab 2,5. Vö. Hays. *Death*, 153.

„Ezért tátja ki torkát a sír, fölnyitja száját mérhetetlenül. Oda-kerül az előkelő és a tömeg, a zajongók és a vigadozók.”

A megszemélyesített halál démonszerű erőként él a világban, és általános félelem övezi. Jól szemlélteti ezt Jeremiás:

„Belépett ablakainkon a halál, bejött palotáinkba, kiirtotta a gyermekeket az utcáról, az ifjakat a terekről!” (9,20)

Habakuk próféta egy arrogáns babiloni uralkodót hasonlít a Seolhoz:

„Bizony, a bor megcsal, nagyhangúvá lesz a férfi, nem nyugatnak. Szélesre tátja torkát, mint a sír, telhetetlen, mint a halál, magához ragad minden nemzetet, magához gyűjt minden népet.” (2,5)

A Pál szavaiban is visszhangra találó megemésztő, mérges tövisével, fullánk-jával megsebző halálról Hóseás így beszél:

„Kiváltom őket a holtak hazájából, megváltom őket a haláltól. Hol van a tövised, halál? Hol a fullánkod, holtak hazája?” (13,14)

További képekkel is találkozunk a bibliai szövegekben: Az alvilág hasonló egy városhoz, amelynek zárva vannak a kapui (Zsolt 9,14; Ézs 38,10; Jób 38,17) vagy egy házhoz (Jób 17,13; 30,23). Máskor határait az ismert természeti világ elemei alkotják: a tenger (Jón 2,4), a sivatag (Zsolt 107,4) vagy a hegyek alapjai (Jón 2,7), vagy csak egyszerűen börtönre emlékeztet.¹⁵ A sötétség helye (Zsolt 88,7; Jób 10,21; 17,13), a „vissza nem térés helye” (Jób 7,9; 16,22), a csendé (Zsolt 94,17), a poré (Ézs 26,19) és főként a feledése (Zsolt 88,13). Jákób például ismételtén utal arra, hogyha legkisebbik fiát is elveszíti, akkor a holtak hazájába kell leszállnia, ahol nem fog többé találkozni sem Benjáminnal, sem Józseffel (1Móz 37,35; 42,38; 44,29). Amikor aztán a családi újraegyesülés után étellel betelve meghal, akkor a többszörösen elbeszélte eseményt a Szentírás nem kapcsolja össze a Seol fogalmával (1Móz 46,30; 47,29; 48,21; 49,29; 50,5.16). Hasonlóan, Ábrahám és Mózes halála is a Seol fogalmának a kerülésével, sokkal pozitívabb fényben van elbeszélve (1Móz 25,8; 5Móz 5–7). Ebből arra következtethetünk, hogy bár a Biblia korai időszakában a halál utáni erkölcsi megítélés képzetével

¹⁵ Liess: *Der Weg des Lebens*, 34–35.

még nem találkozunk, mintha erre némi korai utalást találnánk abban, hogy a Seol képzete leginkább egy szenvedéssel teli, negatív jelzőkkel illehető étellel van kapcsolatba állítva.¹⁶

A halottak helye kívül esik Jahve fennhatósági körén, mert – teológiailag tekintve – a halottak birodalma és Isten birodalma ellentétben állnak egymással (Zsolt 42,3; 84,3; 2Kir 19,4). A halott pedig Isten színe előtt olyan helyre kerül, ahol a halottaknak árnyékszerű léte van (pl. Ézs 14,9; 26,14), erőtlenségben vannak (Ézs 14,10), álomba szenderültek (Jób 14,12; Zsolt 13,4) és feledésre vannak ítélve:

„Az élők annyit tudnak, hogy meg fognak halni; de a holtak semmiről sem tudnak, semmiből sincs hasznuk többé, még az emléküket is elfelejtik.” (Préd 9,5)

A Jahve és a halál birodalma közti szakrális távolság magyarázza, hogy a korai zsidóság vallási előírásai szigorúan tiltották a halottakkal való kapcsolattartást (3Móz 19,31; 5Móz 18,11). A halott tisztátalan, és így a halottak egész birodalma is az (3Móz 21,1–4; 22,4). A halottakkal való kapcsolattartás egyike azon vallási gyakorlatoknak, amelyet az izraeliták megvetéssel elítéltek a környező népeknél. Joggal merül hát fel, hogy a tiltás mögött ezért inkább a „hivatalos teológia” polemikus szándékát kell látnunk.¹⁷ A tiltás a törvényi rendelkezéseken túl kevés visszhangot talál a prófétai irodalomban, és itt az Ézsaiás 14,10 jelentős kivétel:

„Ülj némán, menj sötét helyre, káldeusok lánya! Nem neveznek többé országok úrnőjének.” (vö. Ézs 47,5; Jer 48,2)

Az újabb kutatások megerősítették, hogy a környező népekhez hasonlóan az izraeliták is igyekeztek kapcsolatot tartani halottaikkal, és ez a gyakorlat a halál tabusítása ellenére állandóan jelen volt vallásgyakorlatukban (1Sám 28,2; 2Kir 23,24).¹⁸

¹⁶ *The Encyclopedia of Judaism*. Ed.: Neusner, Jacob J. – Avery-Peck, Alan J. – Green, William Scott., Vol 1. New York, 1999, Continuum, 198. Hasonlóan Kállay Kálmán: *Az Ótestamentum felfogása a halál utáni életről. (Bibliai vallástörténeti tanulmány)*. Debrecen, 1924, Orsz. Ref. Lelkész-Egyesület, 72.

¹⁷ Raphael, Simcha Paull: *Jewish Views of the Afterlife*. Northvale, NJ, 1994, Jason Aronson, 357–402.

¹⁸ Johnson: *Shades of Sheol*, 127.

Gillmann a halál véglegességének izraelita szemléletét két érveléssel magyarázza: egyik a környező pogány kultuszoktól való elkülönülés, a másik annak a teológiai tételnek a következetes alkalmazása, amely szerint egyedül Isten halhatatlan, az ember halandó.¹⁹

Csak egészen ritkán találkozunk azzal a szemlélettel, hogy Jahve az alvilágnak is ura (pl. Zsolt 139,8), ami a zsoltárosnak teljes bizalmat ad a halál árnyékában is (Zsolt 73,23 vö. Jób 19,25). Ez a szemlélet jelenti egyik kiindulópontját az Ószövetség halál utáni étellel kapcsolatos felfogásának fejlődéséhez.

A fogság utáni időszakban egyre erőteljesebben jelentkezik a halottak erkölcsi megítélésének a gondolata, amely a Seol, azaz a halottak helyének belső tagolásához vezetett (1Énoch 22). A Jézus előtti második századra a Seol fogalmát egyre inkább felváltja a „gyehenna” fogalma, ami földrajzilag a Jeruzsálemhez déli irányban legközelebb eső völgy neve volt, a nagy szemétegetőé. Az állandó égés motívuma így könnyen összekapcsolódott a bűnösök megítélésével. A Jer 7,31–32 tanúsága szerint korábban itt gyerekáldozatokat mutattak be. A fogság utáni judaizmusban – akárcsak a görögöknél –, a régi és új képzetek sokáig egymás mellett éltek.²⁰

A halottak helyének tárgyalásakor joggal merül fel a kérdés, hogy a „menny” miért nem kerül említésre? Válaszként idézzük a kérdést alapos monográfiában tárgyaló Edward Wright szavait:

„Az ókori izraeliták, más közel-keleti népekhez hasonlóan, a világot hármas osztatúnak képelték el: fő szintjei a menny, föld és alvilág. Ugyancsak kortársaikhoz hasonlóan hitték, hogy az ég (menny) az istenek lakhelye, a föld az embereké, az alvilágban pedig a halandó istenek és meghalt emberek lakoznak. Az emberek sem életük során, sem haláluk után nem emelkedtek az égbe, talán Énoch és Illés lehetséges kivételeknek tekinthetőek. Az emberek mindannyian ugyanazon az elkerülhetetlen sorson osztoztak: a biztos halálon és az alvilágon. Az alvilág (Seol) nem jelentette a retentő szenvedés helyét, legalábbis még nem. Egyszerűen egy sötét, poros hely volt, ahol az egyén árnyékszerűen tovább folytatta földi

¹⁹ Gillmann, Neil: *The Death of Death: Resurrection and Immortality in Jewish Thought*. Woodstock, Ve, 1997, Jewish Lights Publishing, 243–274.

²⁰ Friedman, Richard E. – Overton, Shawa S.: *Death and Afterlife: the Biblical Silence*. In: Avery-Peck, Alan – Neusner, Jacob J.: (eds.): *Death, Life-After-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaism of Antiquity*. Leiden, 1995, Brill, 35–57, 56.

életét. A menny ... kizárólag az istenek helye volt, ahová az ember nem léphetett be. Ahogyan az Ószövetség legkésőbbi könyve, a Dán 12,1–3 mutatja, ez az elképzelés drámai változáson ment keresztül, ahogy a zsidók közvetlenebb kapcsolatba kerültek a perzsákkal és a görögökkel.²¹

Az intertestamentális korban jelenik meg a „paradicsom” fogalmának zsidó használata, egyértelműen perzsa hatásra, amelynek az Újszövetségben mindössze néhány előfordulásával találkozunk (Lk 23,43; 2Kor 12,4; Jel 2,7). Az Újszövetség ezzel szemben a „menny” (*ouranos*) fogalmát részesíti előnyben, mintegy 272-szer használva a kifejezést. Jelentéstartománya többnyire az ószövetségi „felső világnak” felel meg, de egyre erősebben viseli magán az erkölcsi megítélés utáni másvilági élet helyének jelentését. A teológiai áttörést a menny fogalmának Jézus Krisztus személyével való összekapcsolása hozta. Keresztségekor megnyílt az ég fölötté, ő maga vált a menny kapujává és Isten házának (*Bethel*) ajtajává (Jn 1,51 vö. 1Móz 28,12). Az Újszövetség szerzői eltérő hagyományokra építve eltérő értelmezést képviselnek a halál utáni élet számos vonatkozásában.²² Egy dologban azonban biztosan egyeznek egymással: abban, hogy a halál nem tudja elválasztani a keresztény embert Istentől, sőt még inkább a közelségébe emeli:

„Mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelmek, sem jelenvalók, sem eljövendők, sem hatalmak, sem magasság, sem mélység, sem semmiféle más teremtmény nem választhat el minket az Isten szeretetétől, amely megjelent Jézus Krisztusban, a mi Urunkban.” (Róm 8,38, vö. Fil 1,20; 1Thessz 4,13; Jn 12,24–26; Jel 14,13)

Isten már nem csak az élet ura, hanem a létezés minden szintjének az ura:

„mert ha élünk, az Úrnak élünk, ha meghalunk, az Úrnak halunk meg. Tehát akár élünk, akár meghalunk, az Úréi vagyunk.” (Róm 14,8)

²¹ Wright, Edward J.: *The Early History of Heaven*. New York, 2000, Oxford University Press, 25.

²² Részletes elemzéséhez lásd: Clark-Soles, Jaime: *Death and the Afterlife in the New Testament*. New York/London, 2006, T&T Clark International.

Ez a teológiai fejlődés fokozatosan ment végbe, a halál utáni reménység csíráit már felismerhetjük az ószövetségi kor halottkultuszában, ugyanakkor számos szövegrészletében. Ezeket tekintjük most át.

III. Temetés és halottkultusz

Láthattuk, ahogy a korai ószövetségi teológia tiltotta a halottakkal való kommunikálást, és általában a halottakkal való bármiféle kapcsolattartást. A halott test tisztátalan, a halál végleges, a Seolból nincs visszatérés. Egy dolog azonban a „hivatalos teológia”, és más a vallás megélésének népi valósága. Az archeológiai leletek azt mutatják, hogy a temetkezési szokások és a halottkultusz tekintetében nehéz különbséget tenni izraelita és az úgynevezett kánaánita szomszédos népek feltárt síremlékei között.²³

A test eltemetésének ténye az első feltétele a „továbbélésnek”. Egy eltemetetlen test olyan, mint „egy szamar temetése” (Jer 22,19) A temetés az összetartozó családtagok egy helyre gyűjtését is jelenti. Ezért kap nagy hangsúlyt, hogy ki kinek a sírjába került. (Bir 8,32; 16,31; Sám 2,32; 17,23; 21,14; 19,38; 1Kir 13,22; Neh 2,3; 5,2; 2Krón 35,24) Nincs lehetőség egy temetetlen számára, hogy csatlakozzon a sírkamrában együtt levők közösségéhez:

„Téged azonban temetetlenül dobnak el, mint valami hitvány gazt, mint eltaposott hullát; elborítanak a meggyilkoltak, akiket karddal öltek meg, és kőhalom alatt lesz a sírjuk.” (Ézs 14,19)

Az „összegyűjtés” kifejezése ugyanakkor arra a szokásra is utal, amely szerint a test szétbomlása után a csontokat közös családi osszáriumba gyűjtötték. Az archeológiai leletek az „összegyűjtésnek” mindkét formáját megerősítik: gyakoriak a 15–20 személy maradványait őrző sírkamrák, melyben kor és nem szerint vegyesen kerültek eltemetésre a közelebbi és távolabbi családtagok, akár négy-öt nemzedéken keresztül.²⁴

A sírokban talált tárgyak a halál utáni reménységre mutatnak: étel (vö. Zsolt 106,28), ital – és edény megkészítésükhöz, továbbá olaj, ami szintúgy a további öngondoskodás szükségletére mutat. Gyakoriak a különféle mágikus tárgyak,

²³ Hallote, Rachel S.: *Death, Burial, and Afterlife in the Biblical World: How the Israelites and Their Neighbours Treated the Dead*. Chicago, 2001, Ivan R. Dee, 8.

²⁴ Podella, Thomas: *Cult of the Dead: Old Testament*. In: *Religion Past & Present*. Vol III., Leiden/Boston, 2007, Brill, 686.

mint például az ékszerek, apró állatfigurák, időnként fegyvertárgyak vagy munkaeszközök. Higiéniai eszközök is előfordulnak ritkábban, mint tükör, fésű, arc- és szemfestékek. A testet mindig felöltöztetve, ruházatban temették el. Ez a szokás jól tükröződik az 1Sám 28-ban, ahol a halottidéző által előhívott Sámuel teljes öltözetében jelenik meg.

Hallote a leletek alapján három temetkezési helyről beszél.²⁵ A temetők képviselik a leggyakoribb temetkezési helyet, különösen a későbbi évszázadokban. Ritkábban előfordult, hogy a halottat nyílt mezőn temették el, főként, ha az illető tulajdonát képezte az a föld. Ezt inkább csak „fontos” férfiak esetében gyakorolták. Gyakori temetkezési hely volt a ház, amelynek vagy a falába falazva, vagy a padlója alá temetve helyezték el a halottat, elsősorban fiatalon elhunytak esetében, de olykor ilyen módon temettek el felnőtt férfiakat és nőket is. A temetkezési szokás a gondoskodás folytatására és a családi közelség megőrzésére néző üzenetet hordoz.

A halottkultusz közvetlenül az ősök tiszteletét jelenti. A korai bibliai időket tekintve azon elgondolás áll mögötte, hogy a halottak mint „egyfajta istenek” segíteni tudják a hátramaradt hozzátartozókat.²⁶ A halottak „isteni” státusa mindössze két ószövetségi szövegben jelenik meg a halottidézés gyakorlatának dokumentálásával. Az imént említett 1Sám 28,13 úgy utal Sámuelre, mint „Elohim”-ra, míg a másik hely, az Ézs 8,19–20 az „isteneik” és „halottaik” kifejezéseket felváltva használja:

„És ha így szólnak hozzátok: »Forduljatok a halottidézőkhöz és a jövendőmondókhoz, akik suddognak és mormolnak! Miért ne fordulna a nép az Istenéhez, az élők ügyében a halottakhoz?» (Káldi-Neovulgáta).

Bár számos bibliai hely vehemensen tiltotta vagy próbálta megsemmisíteni a halottidézés (*ob* vagy *jiddé'onim*) gyakorlatát (3Móz 19,31; 20,6,27; 5Móz 18,11; 1Sám 28,3,7–9; 2Kir 21,6; 23,6; Ézs 8,19; 19,3; 29,4), mint láttuk, elsősorban po-

²⁵ Hallote: *Death, Burial*, 31. Hozzáteszi: „A feltárt leletekben nem minden kategória van megfelelően képviselve. Főként az alacsonyabb rétegek adatai hiányosak, mert ők gyakran nem részesültek olyan temetésben, amelynek nyomai túléltek volna a régészeti feltárásokig.” Ford. Ferenczi – Czire

²⁶ Block-Smith, Elizabeth: *The Cult of the Dead in Judah: Interpreting the Material Remains*. *Journal of Biblical Literature* 111 (1992), 213–224.

lemikus okokból (vö. 5Móz 18,9–12), az széles körben gyakorlatban maradt.²⁷ A tiltó intézkedések elsősorban a hivatalos kultusz szintjét érintették, de kevés hatásuk maradt a családi és népi vallásgyakorlás szintjén, ahol a halottak családi és talán helyi szentélyekhez (Bir 17,5) kapcsolódó kultusza nem csak a halott számára biztosított különleges státust, hanem a család számára is erős összetartó funkcióval bírt.²⁸ Az emlékezés kulturális paradigmájaként értelmezhető vallásgyakorlat klasszikus bibliai helye a 2Sám 18,18:

„Absolon még életében vett és felállított magának egy emlékoszlopot a Király-völgyben, mert ezt mondta: Nincs fiam, aki fenn tartaná nevem emlékét. Ezért a maga nevééről nevezte el az oszlopot. Absolon emlékoszlopának nevezik azt még ma is.”²⁹

Itt az emlékoszlop a hiányzó utód helyettesítésére szolgál, akárcsak az Ézs 65,14-ben a gyerektelen eunuch esetében.

Mint általában a régészet számos kérdésében, az idevonatkozó tárgyi leletek értelmezése megosztja a kutatókat. Általában az figyelhető meg, hogy a zsidó kutatók kevesebbet, a keresztény kutatók többet látnak bennük. Az utóbbit jól szemlélteti Friedman–Overton-szerzőpáros megállapítása:

„Ha figyelmesen tanulmányozzuk a régészeti és történeti leleteket, lehetetlen, hogy azok ne járuljanak hozzá a korabeli halál utáni élet-képzetek bizonyosságához.”³⁰

Abban azonban túlnyomóan egyetértés van, hogy a régészet fényében az ószövetségi kor népi vallásossága több halál utáni reménységet mutatott, mint ahogy az az Ószövetség lapjairól egyértelművé válik. De ha a népi vallásosság ennyivel több reménységet hordozott, akkor érdemes a szembetűnő mögé hatolva keresni a halál utáni reménység fejlődésének nyomat az Ószövetség lapjain!

²⁷ Idekapcsolható az ószövetségi „teraphim” gyakorlata, ami valószínűleg az elhalt ősök házi istentiszteleten használt apró szobrainak a használatát jelenti. Vö: Bienert, Hans-Dieter – Müller-Neuhof, Bernd: *Im Schutz der Ahnen? Bestattungssitten im präkeramischen Neolithikum Jordaniens*. Damaszener Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut 12 (2000), 17–29.

²⁸ Niehr, Herbert: *Aspekte des Totengedenkens im Juda der Königszeit*. Theologische Quartalschrift 178 (1998), 1–3.

²⁹ Vö. 1Móz 35,20.

³⁰ Friedman – Overton: *Death and Afterlife*, 46.

IV. A halál utáni reménység korai fejlődése

A vallási eszmék fejlődése nem egyvonalú, és nem feltétlenül folyamatos. Amikor az ószövetségi halál utáni reménység nyomait keressük, akkor erre mindenképpen érdemes figyelni:

„A halál utáni étellel kapcsolatos felfogásokat nem lehet egyenes vonalú fejlődési pályán végigkövetni. [...] Ellenkezőleg: számos egymással ellentétes szemlélet párhuzamos együttállását figyelhetjük meg. Tehát ahelyett, hogy egyetlen időben fokozatosan kibontakozó eszmei fejlődésvonalat akarnánk megrajzolni, sorra kell elemeznünk minden halálhoz kapcsolódó felfogást, rítust, az alvilági képzeteket, az elődök tiszteletét, a halottidézést és a feltámadásra vonatkozó utalásokat, mindeniket a maga irodalmi-történeti helyzetének az összefüggésében. Értenünk kell, hogy minden szerző a maga sajátos politikai és tér-idő kontextusain belülről szemlélve beszélt az ember halál utáni életéről, a folytatás mikéntjéről, vagy arról, hogy miként is kell megfelelő viszonyt fenntartani az élőknek a holtakkal.”³¹

Mint az ószövetségi teológia megannyi kérdésében, a vízvonalat itt is a fogság képezi. Mivel a fogság előtti időszakból származó irodalomban Jahve birodalmára és a halál birodalmára az alapvető elválasztottság jellemző, a halál utáni életbe vetett reménység elsősorban Jahve hatalmának a kiteljesedésére vonatkozik. Így Ámós arról beszél, hogy:

„Ha a holtak hazájába hatolnak be, onnan is kiragadja őket a kezem. Ha az égbe mennek föl, onnan is lehozom őket.” (9,2)

Az 1Sám 2,6 szerint

„Az ÚR megöl, és megelevenít, sírba visz, és felhoz onnét. Az ÚR tesz szegényé és gazdaggá, megaláz és felmagasztal.”

A halál utáni életbe vetett reménység témakörében a fogság előtti irodalom legvitatottabb szövegeit a Zsoltárok képviselik. A Zsoltárok könyve, amely az

³¹ Im. 56.

egyéni és közösségi kegyességi irodalom, illetve a bölcsességi irodalom gyöngyszemeit őrzi, a maga költői fogalmazásmódjában sokat sejtető mondásokat tartalmaz életről és halálról. Ezeket többnyire – főként a zsidó exegéták – úgy értelmezik, mint amelyekben Isten azon ereje jut kifejezésre, amellyel egyaránt adhat életet vagy halált: tehát „megszabadíthat a Seoltól, de nem a Seolból”.³² Egyértelmű ez például a Zsolt 30,2–4 esetében: „Magasztallak, Uram, mert megmentettél. Nem engedted, hogy ellenségeim örüljenek bajomon. Uram, Istenem, hozzád kiáltottam, és te meggyógyítottál engem. Uram, kihoztál engem a holtak hazájából, életben tartottál, nem roskadtam sírba.” Egyértelmű, főként ha együtt olvassuk a párhuzamos utalásokkal (1Sam 2,6–7; Jón 2,6–7). Ezek a részek Isten hatalmát ünneplik, amellyel képes a bajba jutott embert kiszabadítani bajából, és ezzel megmenteni a haláltól, de nem szólnak a már meghalt feltámasztásáról. Goldingay szerint ugyanígy értendő az 5Móz 32,39 (*ani memit umehaye*) – „én adok halált s életet”, amely ugyan a későbbi talmudi liturgiában feltámasztási konnotációt kapott, de az eredeti szövegekörnyezetében ez helytelen értelmezése lenne.³³

Nem célunk most részletes exegézisbe bocsátkozni, de néhány fogság előtti ószövetségi – főként zsoltár és bölcsességi – szövegrész esetében megpróbálunk rámutatni arra, hogy a kétségbeesésben fohászkozó, vagy éppen létkérdéseket firtató ember időnként talán mélyebb sejtésének adott hangot, mint amit az adott kor „hivatalos teológiája” kijelölt számára. Három példát említünk.

Az egyik gyakran idézett zsoltár a 16., amely ezekkel a szavakkal zárul:

³² John Goldingay – jogosan bírálva M. Danhood zsoltárookra és R. E. Murphy bölcsességi könyvekre irányuló spekulatív értelmezését – arra figyelmeztet, hogy a Zsoltárok és a más bölcsességi irodalomhoz tartozó könyvek egy olyan irodalmi korpusznak a részét képezik, amelyekben egyszerűen értelmetlen más szemléletet keresni, mint ami arra a korra jellemző volt. (Lásd: *Death and Afterlife in the Psalms*. In: Avery-Peck–Neusner (eds): *Judaism in Late Antiquity. Death, Life-after-Death, Resurrection and the World-to-Come in the Judaisms of Antiquity. Vol. IV.*, Leiden, 2000, Brill, 61–85.) Többen úgy érvelnek a zsoltárokból – szerintük – fellelhető halál utáni reménységre vonatkozó gondolatiság mellett, hogy az előbbi időtényezőt módosítják: az adott szövegrészek később keletkeztek, lehetőleg a fogság utáni korban. De van talán egy harmadik út is, amely az eszmék párhuzamos pályákon való kibontakozását tartja szem előtt. Ezt az utat képviseli például Johnson (*Shades of Sheol*) vagy Levenson, Jon D. (*The Death and Resurrection of the Beloved Son*. New Heaven, 1993, Yale University Press), és ezen próbálunk járni most mi is.

³³ Goldingay: *Death and Afterlife in the Psalms*, XX. Nem így Szathmári Sándor: *Halhatatlanság vagy feltámasztás?* Theológiai Szemle 1968, 284.

„Mert nem hagysz engem a holtak hazájában, nem engeded, hogy híved leszálljon a sírba. Megismerteted velem az élet útját, teljes öröm van tenálad, örökké [*leòlam*] tart a gyönyörűség jobboldon.” (10–11)

Talán ebben a zsoltárban sincs többről szó, mint a kétségbeesett zsoltáros életben maradása fölötti örömről: nem engedi Isten a holtak hazájába jutni. De talán a költői nyelvezet többet sejtet, amikor az Istenhez való közelségét örökké tartónak mondja.

A 49. zsoltár témája a halál „mint a nagy kiegyenlítő”: gazdag és szegény, igaz és bűnös egyaránt elpusztul, és nincs váltság, nincs az a gazdagság, amit az ember önmagáért adhatna. A halál mindenkinek egyaránt osztályrésze. A 16. versben aztán a zsoltáros váratlan kijelentést tesz:

„De Isten engem kivált a holtak hazájából, és magához fog venni.”

Lehet, hogy a zsoltáros csak pillanatnyi szabadításról beszél, de a zsoltár gondolatisága a maga filozofikus emelkedettségével mintha többet akarna mondani.

Szintén megkerülhetetlen a 73. zsoltár ebben az összefüggésben. Témáját tekintve hasonló az előbbihez, fő gondolatisága a jólétben élő bűnösök arrogáns magatartásának a bemutatása, és szembeállítása a tiszta szívű, de sokat szenvedő ember sorsával. A bűnösök végül

„mint ébredés után az álmokép, úgy tűnik el képük”, de „én mindig veled leszek, mert te fogod jobb kezemet. Tanácsoddal vezetsz engem, és végül dicsőségedbe [*ahar*] fogadsz... Ha elenyészik is testem és szívem, szívemnek kösziklája és örökségem te maradsz, Istenem, örökké.” (23–26)

Ezek a mondatok érthetőek ugyan a földi életre, de a fogalmak és a nyitottan hagyott mondatok legalábbis lehetőséget adtak az idők folyamán más értelmezések megfogalmazására is.

A fogság utáni időszakra az izraeliták számos új vallási hatást integráltak, főként a hazatérésüket lehetővé tevő perzsáktól. Ennek egyik következményeként a halál utáni reménységnek új gondolatisága jelenik meg, még ha elszórtan is: a feltámadásé. Két olyan rész van az Ószövetségben, ahol ez a tanítás egyértel-

mű kifejeződést nyer: Ézsaiás próféta könyvében, az ún. „Ézsaiás apokalipszisben” (24–27) és a Dániel könyve 12. fejezetében (1–3; 12,12).

Ézsaiás apokalipszisében két vers is található:

„Véget vet a halálnak örökre! Az én Uram, az Úr letörli a könyvet minden arcról. Leveszi népéről a gyalázatot az egész földön – Ezt ígérte az Úr!” (25,8)

Később pedig:

„Életre kelnek halottaid, föltámadnak a holttestek! Ébredjetek, és ujjongjatok, kik a porban laktok! Mert harmatod a világosság harmata, és a föld visszaadja az árnyakat.” (26,19)

A keletkezés pontos idejét a bibliatudomány vitatja, de valószínűleg valamivel Dániel könyve előtt íródhatott. Az eszkatologikus hangvételű rész az egész föld megítélését helyezi kilátásba, főként Izrael nyomorgatóit és ellenségeit. Itt azzal találkozunk, hogy a kegyesek támadnak föl, és feltámadásuk (felemelésük) Isten igazságosságának a helyreállítását jelenti. A „véget vet a halálnak örökre” olvasata problematikusabb. Amennyiben ez a helyes olvasat, úgy a szövegrész magának a halálnak a halálát, azaz az eltörlését ígéri, amely eszme a zsidóságban csak jóval későbbi időszakban válik elterjedtté. Lehetséges azonban, hogy a helyes olvasat nem a halál végét, hanem a tömegek halálának a végét hirdeti meg, ahogyan azt például az 1985-ös Tanakh fordítás tartalmazza.³⁴ Feltételezhetően az ézsaiási szöveg valamikor Ezékiel (37. fej.) megelevenedő csontokról szóló látomásának idejében keletkezett, ahol a metaforikus üzenet szintén a nemzeti újjászületés, a fogságból való szabadulás utáni vágyat szólaltatja meg (37,11).

Dániel szövegét meglehetősen könnyű datálni a benne szereplő történelmi utalások alapján. A szerző egészen pontosan követi az eseményeket IV. Antiochus haláláig (11,45), azaz i. e. 164-ig, de innen kezdve kétségesebbé válik a történelmi megbízhatósága: Antiochus nem „a tenger és az ékes hegy [Jeruzsálem] között” halt meg, hanem Perzsiában. Ugyanakkor a könyv nem tud a Makkabeusi

³⁴ Lásd The Jewish Publication Society of America (Az Amerikai Zsidó Kiadó Társaság) Tanakh kiadványát, amely több mint harminc éves felekezeti munkával készült el a masszöréta szövegek modern angol fordításaként. Ez a fordítás szolgál többek között a zsidó reformmozgalom és a konzervatív mozgalom mellett az Oxford University Press, az International Bible Contest hivatalos angol alapszövegeként.

felkelés sikeres végkifejletéről, de magára az eseményre azonban utal (11,32–35). Valószínűleg tehát a könyv közvetlenül Antiochus halála előtt íródott, 165-ben.

A szerző az elnyomás és üldözés alatt élő zsidókhöz szól vigasztalólag, akik inkább vállalták a meghurcoltatást és mártíriumot, mintsem a behódolást:

„Azok közül, akik alusznak a föld porában, sokan felébrednek majd: némelyek örök életre, némelyek gyalázatra és örök utálatra.”
(12,2)

Így biztatja őket: „Te pedig menj a vég felé! Elpihensz majd, de fölkelsz kijelölt sorsodra a végső napon!” (12,13)

A történelmi kontextus érthetővé teszi a kérdésfelvetést, amely nem más, mint az életben meg nem történt igazságszolgáltatás átvitele a halál utáni időszakra. A hagyományos izraelita teológiában az igazságszolgáltatás már a földi életben megtörténik, a bűn mindig elnyeri büntetését, az igaz élet a maga jutalmát. A halál mint a nagy kiegyenlítő már semmin nem változtat. De ebben a történelmi helyzetben az Istenért és hitükért harcoló igazak kegyetlen szenvedést és halált kell, hogy elviseljenek. Hogyan érvényesül tehát Isten igazságossága? Erre a kérdésre válaszol Dániel módosított eszkatológiájával: az igazságszolgáltatás a halál után fog megvalósulni.

Ézsaiással szemben Dániel mind az igazak, mind az igazakat sanyargató gonoszok feltámadásáról beszél, hogy mindkét fél abban részesülhessen, ami jár tetteiért. Azonban megjegyzendő, hogy figyelme csak erre a két csoportra terjed ki, nem foglalja azok sorsával, akik közvetlenül nem voltak érintettek az adott történelmi eseményekben.

Dániel, aki ismeri és épít Ézsaiás szövegére, két vonatkozásban is meghaladja tehát annak szemléletét. Míg Ézsaiásnál a feltámadás maga az igazságszolgáltatás, addig Dánielnél az igazságszolgáltatást megelőző lépés. Ebből következően Ézsaiás csak az igazak, míg Dániel mind az igazak, mind a bűnösök feltámadásáról beszél. Dániel valószínűleg ismeri Jób könyvét is, és feltételezhetően a „felébrednek” (*yakitzu*) válasz Jób kijelentésére, amely szerint „az ember nem kel föl, ha egyszer lefeküdt”. (pl. 4,12).

Mint korábban említettük, az Újszövetség a halált elsősorban mint a bűnesemény következményét tekinti, amelynek eltörlése Jézus halála és feltámadása által vált lehetségessé. A halál utáni reménység tehát teljes egészében Isten szabadító munkájára tekint, amelyet Jézus Krisztusban mutatott be. Így az Újszövetség halállal kapcsolatos hivatkozásainak túlnyomó többsége Jézus halálát állítja középpontba, mely halál emberi halál volt (Fil 2,7; Zsid 2,14), mely halál értünk

volt (Róm 5,8; 1Kor 15,3), sokakért volt (Mk 10,45; 14,24; Zsid 9,28), érted volt (1Kor 11,24 vö. Lk 22,19). Már a Pál előtti korai hitvallásokban is ennek a reménységnek a megfogalmazásával találkozunk:

„Mert én elsősorban azt adtam át nektek, amit én magam is kaptam; hogy tudniillik Krisztus meghalt a mi bűneinkért az Írások szerint. Eltemették, és – ugyancsak az Írások szerint – feltámadt a harmadik napon.” (1Kor 15,3–4)

A halál fölötti győzelem örömhíre számos formában és teológiai felfogással árnyalva jelenik meg az evangéliumokban is. Ezek áttekintése túlmutat célunkon, csak néhány képpel szemléltetjük itt ezt a reménységet.

A szinoptikus evangéliumok – amelyek mindegyike szintén sajátos teológiai szemléletet képvisel – Jézus halál fölötti győzelmét számos módon szemléltetik, elsősorban a csodatettek által. A halállal szembesülve Jézus hatalommal intheti a zsinagógái elöljárót: „Ne félj, csak higgy!” (Mk 5,36) A kor szokásait megbotránkoztató módon mondhatja tanítványainak, hogy „hagyd a halottakra, hogy eltemessék halottaikat!” (Mt 8,22)

János evangélista a Jézusban nyert haláltól mentes életet így tolmácsolja:

„...aki hallja az én ígémet, és hisz abban, aki elküldött engem, annak örök élete van; sőt ítéletre sem megy, hanem átment a halálból az életbe.” (5,24)

Összefoglalás

Az Isten kijelentésének tekintett Biblia ó- és újszövetségi lapjai több ezer év emberi tapasztalását, vallási útkeresését, egyéni és közösségi örömet és fájdalmát tükrözik, amely útkeresésben az élet nagy kérdései között mindig kiemelt helyen szerepelt a halál, a halandóság, az örökélet reménysége. Láthattuk, hogy a Biblia különféle beszédmodokat használ a halállal kapcsolatban: az emberi élet természetes velejárójának tekinti, de ugyanakkor, keresve annak eredetét, a bűn következményének is tekinti; az emberi szenvedés összefüggésében a halál leginkább mint a halál előrevetülése jelenik meg a maga rettenetével; az élet útja és a halál útja a Biblia lapjain többnyire vagy-vagy választási lehetőségként különül el egymástól, jelképezve a kegyes és bűnös életvitelt; a próféták ítéletpróféciáikban gyakran használták a halott test naturalista képi megjelenítését mint elrettentő eszközt; és az a beszédmod is jelen van, amelyben a halál mint a szenvedés előli

menekülés, kiút kívánatos képe jelenik meg. A halottak helyének áttekintése rendjén láthattuk, hogy milyen hosszú utat tett meg az emberiség a korai Seol képzettől a halál utáni reménység újszövetségi magaslatáig, mely utóbbit külön is áttekintettünk részint a halottkultusz archeológiai leletekben is dokumentált népi valóságán, részint pedig a feltámadási eszme korai fejlődéstörténetén keresztül.

A lelkészek és a helper-szindróma

Bevezetés

A Jézus által hirdetett felebaráti szeretet az altruizmus, a másokon való önzetlen segítség megnyilvánulása. Gyökereit az emberi természetben kell keresnünk, s mint egyetemes emberi megnyilvánulás, nem a vallásos egyének vagy a kereszténység kizárólagos sajátja². Azonban, amiként például a mózizmus és az iszlám is, a másokon való, önös érdektől mentes segítséget a kereszténység is egyik legfontosabb alapértékének tartja, amely aztán a nyugati kultúrában elvárt viselkedési normává vált. Ebben a tekintetben, Jézus tanítása nyomán, mások segítése, a nagylelkűség, mindaz, amit a jóság fogalmával jelölünk, olyan imperatívusz, amelyet a keresztény embernek még az ellenségeivel is gyakorolnia kell³.

A hivatásos segítség mint az altruizmus szakszerű és módszeresen végzett, ún. professzionizált változata olyan segítői kapcsolatra vonatkozik, amelyben legtöbbször két személy vesz részt, s ahol az egyik fél a segítő, a másik fél pedig a segítséget kérő kliens. E kapcsolati forma elmélyült, személyes viszony, mely a szó gyógyító erejére és az érzelmi szintű önmegértésre alapoz. Pszichológiai jellegzetességeit a neves amerikai pszichológus, Carl Rogers írta le, aki rámutatott arra, hogy a pszichoterápia hatékonysága nem annyira a módszeren, mint in-

¹ Jakabházi Béla Botond lelkész, pszichológus, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ecumene doktori iskolájának diákja.

² Az altruizmus és felebaráti szeretet rövid evolúciós magyarázatát lásd: Pinker, S.: *Hogyan működik az elme*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 370–379.

³ A Hegyi Beszéd első fejezetében (Mt 5,44–45) Jézus az istenfiúságot a feltételek nélküli szeretethez köti: „Én pedig azt mondom néktek: Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek, és imádkoztatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket. Hogy legyetek a ti mennyei Atyátoknak fiai, aki felhossa az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra, és esőt ad mind az igazaknak, mind a hamisaknak” (Károli).

kább a terapeuta személyiségén múlik⁴, valamint a közte és kliense közötti bizalmas, elfogadó és őszinte kapcsolat⁵.

Az érett, funkcionális segítői kapcsolatban a lelkipogozó, a mi esetünkben a lelkész, kiegyensúlyozottan, őszintén, türelmesen és bizalommal fordul a híve felé, a rogersi értelemben vett empátia, kongruencia és feltételek nélküli elfogadás által. Célja az, hogy a segített személy minél hamarabb függetlenül és segítség nélkül felelősségteljes és érett döntéseket tudjon hozni, olyanokat, amelyek az élet szolgálatában állnak, azaz saját és társai jóllétét szolgálják, és megfelelnek az adott közösség erkölcsi elvárásainak. A lelkészi munka lényege ilyen értelemben az egyéneknek és csoportoknak (családoknak, közösségeknek) nyújtott pszichológiai-spirituális támasz, amely a segítő és a segített fél részéről is állandó önismereti munkát, őszinteséget, rugalmasságot és hitelességet feltételez, valódi, autentikus kapcsolatot a felek között.

A lelkész mint hivatásos segítő nem csupán a másik emberért, hanem önmagáért is felelős. Találhatóan fogalmaz Hézser, amikor azt mondja, hogy „a saját egészség megőrzése egyenértékű – emberképünk szerint – a másikért való fáradásunkkal. Szállóigévé vált a bibliai ajánlás: szeresd felebarátodat, mint önmagadat. Itt ezt így értelmezhetjük: gondoskodj önmagadról úgy, mint a felebarátdról. Vagy még élesebben fogalmazva: aki magáról nem tud jól gondoskodni, az nem fog tudni jól gondoskodni a másiról sem”⁶. A segítség akkor egészséges (hatékony, őszinte és rejtett indítékoktól mentes), ha az önszeretet, a saját igényeink és szükségleteink egyensúlyban vannak a mások jóllétéért tett erőfeszítéssel.

A diszfunkcionális segítség

A mások segítése torz formákat is ölthet különböző okok miatt, pl. sérült személyiség, motiváció, környezeti faktorok (pl. az intézmény szervezeti kultú-

⁴ Fodor László – Tomcsányi Teodóra: *Segítő kapcsolat, segítő szindróma, segítő identitás*. http://internet.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_tamop222_szakanyag_online_tomcsanyi., 1. o., letöltve: 2015. július 27.

⁵ A gyülekezeti lelkész számára idegenként hathat a hívekre mint kliensekre való utalás. A humanisztikus pszichológia egyik megalapozójának, Carl Rogers személyközpontú terápiás vonalát nevezik kliensközpontú terápiának. Rogers azért vezeti be a kliens fogalmát, mert ezt méltóbbnak tartja a hagyományos páciens kifejezésnél, amely a betegség képzetével társul és passzivitást sugall. A kliens kifejezéssel a segített személy mint a lelkipogozóval egyenlő fél iránti tisztelet jut kifejezésre.

⁶ Snellenperg Enikő: *Önmagunkra találásunk elválaszthatatlan a számunkra elfogadható ember-, világ- és Istenképtől*. Beszélgetés dr. Hézser Gábor pasztorál-pszichológussal, *Szabadság* 2009. szeptember 8.

rája). Az egyház szervezeti kultúráját elemezni nem szándékunk itt, részletesen a későbbiekben inkább a szindrómás segítő személyiségvonásaira és motivációira térünk ki, valamint a segítői kapcsolat aszimmetriájából fakadó veszélyekre.

A külső kulturális normák által közvetített „parancsok”, amelyeket az egyén magának úgy fordít le, hogy abból kényszerítő erejű készítés válik, amelynek következtében a segítő foglalkozású minden áron segíteni akar másokon, nem az altruizmus megnyilvánulása, hanem egy torzult formája a mások iránti törődésnek. Egyes esetekben a segítő azáltal kívánja enyhíteni, nem tudatosan, saját lelki szenvedéseit, hogy figyelmét a saját problémáiról nagymértékben átirányítja a szenvedőkre. Gyakran az önfeláldozás álcájába burkolódik, és megtévesztő lehet a kívülállók számára. Nem kizárólag a hivatásos segítők (orvosok, pszichológusok, szociális munkások, lelkeszek stb.) viselkedhetnek így, hanem bárki, aki olyan felelősséget vállal másokért, amelyek túlzott mértékűek, azaz meghaladják tűrőképességük és szakmai kompetenciájuk határát. Gyakorlatilag az ilyen személy keresi és meg is találja azokat a helyzeteket, amelyekben figyelmét mások segítésére irányíthatja. Az önző érdekből fakadó segítés az altruizmus árnyoldala, amelyet elsősorban a hiányos önismeret alakíthat torz működési mintává. Forrása a saját élettől való menekülés.

A diszfunkcionális segítő jellegű kapcsolatokkal nem csak az ún. szakmabeliek (lelkeszek, orvosok, szociális munkások stb.) esetében találkozhatunk, hanem mindazokban a segítő jellegű kapcsolatokban, amelyben az egyik fél függő, szubmisszív és a másik fél domináló, agresszív, vagy gondoljunk az alkoholista és a kodependens közötti erős kötelékre. Az ilyen jellegű kapcsolatok működnek, nemritkán egy egész életen át tartanak, ellenállnak a változásnak, merevek, és a felek képtelenek fejlődni, ugyanis saját szűk szerepeik rabságában (és biztonságában) élnek.

A hivatásos segítők esetében a diszfunkcionális segítség jelei nem csupán a szakavatott megfigyelő számára nyilvánvalóak. Egy olyan viselkedésmódról, tünetegyüttesről van szó, amelyet a szakirodalom segítő- vagy helper-/helper-szindrómának nevez⁷. Ez a szindróma felelős a kiégés és a depressziós tünetek jelentős részéért, lelkeszek körében is. Köztudott, hogy a lelkeszi pályára lépők között Erdélyben a szelekció nem történik módszeresen végzett, tudományosan igazolt pszichológiai szempontok által, ugyanakkor a szupervízió hiánya is elősegíti azt, hogy a lelkeszi pályára lépők olykor rejtett, önmaguk előtt sem ismert indítékok alapján választják hivatásukat. E személyek indítékai között megtalál-

⁷ Fekete S.: *Segítő foglalkozások kockázatai – helper-szindróma és burnout jelenség.* *Psychiatria Hungarica* 1 (1991). 17–31.

hatóak olyan diszfunkcionális motívumok, amelyek gyakran korai megoldatlan traumákra és érzelmi konfliktusokra vezethetők vissza. A későbbiekben ezek a rejtett indítékok okozzák a legsúlyosabb lelki zavarokat hivatásuk végzésében, főleg, ha a saját sérülékenységük és tudattalan motivációik felismeretlenül maradnak. Ilyen sérülékenység-forrást képeznek az olyan érzelmi problémák, amelyek a magányosság és elszigeteltség, szeretetszükséglet, mások függővé tételének vágya és más hasonló téma köré csoportosulnak.

A „helferes” segítőre jellemző a szélsőségesen ingadozó önértékelés. Önbecsülésüket mások segítése által erősítik, és segítségüket szabályosan ráerőltetik a másik személyre, legtöbbször azok igényeinek figyelembevétele nélkül. Továbbá mások segítségét munkájuk hatékonyabbá tételében nagymértékben elutasítják („megoldom magam is” alapon – pl. a lelkész nem küldi pszichiáterhez pszichotikus kliensét), saját testi határait nem veszi figyelembe, saját igényeit és szükségleteit elhanyagolja. Elvárja a hálát és az elismerést a segítettek részéről, és dühös lesz vagy depressziós tünetek jelentkeznek, ha azok „hálátlanok”.

Paradoxonnak tűnik, viszont a diszfunkcionális, kényszeres segítő önző módon próbál önzetlen lenni: látszólag, önmaga előtt is, másokon segít, valójában azonban saját lelki egyensúlya megőrzése céljából végzi munkáját. Szüksége van arra, hogy a „megmentő” szerepét öltse magára, és így irányíthatson másokat (a mások felett gyakorolt hatalom szelíd és álruhás változatában). Motiválhatja továbbá a mások életén és problémáin való élőködés, a bizalmas kapcsolatok iránti szomja, voyerisztikus kíváncsiaskodás stb.⁸ A szindrómás segítő lehet a mindig elégedetlen, tökéletességre vágyó kényszeres perfekcionista, aki saját személyes vagy szakmai kudarcai esetében kíméletlenül ostorozza magát, és magánéletében is „szakemberhez” méltóan akarja alakítani kapcsolatait. Vagy lehet a mindig panaszkodó mártír, akinek nincs magánélete (a segítő szerepét személyes kapcsolataiban is folytatja, ő az, aki gyerekei, párja, közeli barátai körében is „palástot visel”), és lehet az a segítő is, aki határtalanul összemossa saját életét hívei magánéletével (az intimitás-szükséglete kielégítése céljából), vagy ellenkezőleg, a szakmai és magánéleti szerepeit túlzott merevséggel választja szét. Ő az erős segítő, aki otthonában az álarok lerakásával követelőző, sértett, gyenge vagy agresszív gyerekké válik. Amikor a szakmai visszajelzés és az önkritika hiányzik, a segítő szereppel (különösen lelkészek esetében) járó hatalom csábítása a súlyos etikai vétségek elkövetését segíti elő: a kliens pénzforrássá, szexuális

⁸ Collins, G. R.: Christian Counseling: A comprehensive guide. Nashville, ³2007, Thomas Nelson, 31–32.

kapcsolattá válhat⁹. Bármilyen változatában nyilvánuljon is meg, a szindrómás segítség gyökereiben és következményeiben egy jól meghatározható tünetcsoportra utal.

A helper-szindróma meghatározása

A diszfunkcionális segítőkre jellemző tünetegyüttest Schmidbauer helper-szindrómának nevezte, amelyet az önfeláldozó magatartás egyik szélsőséges formájaként határozott meg. Az 1977-ben megjelent, azóta több nyelven számtalan kiadást megért *Der Hilflöse Hilfer* címet viselő, méröldkőnek számító sikerkönyve a segítség kritikáját tartalmazza, amely mindenképpen kijózanító mű, mivel lebontja az idealizált és heroizált, a valóságnak nem megfelelő segítői szerepről kialakított képet.¹⁰

Schmidbauer pszichoanalitikus szempontból vizsgálta a segítő pályán tevékenykedők személyiségét, indítékait (motiváció), valamint a diszfunkcionális segítő - kliens kapcsolatot. Bár a freudi személyiségelméletet számos bíráló érte (tudományos megalapozatlansága miatt elsősorban), mégis hasznos az analitikus gondolatmenet nyomán haladni, ugyanis a szindrómás segítség jellemzőinek a felismerése ebben a paradigmában kézenfekvő. Megjegyzendő, hogy bár a témában Schmidbauerrel kezdve rengeteg mű látott napvilágot, hiányoznak a témát feldolgozó empirikus vizsgálatok. Ez a tény óvatosságra int, és a kényszeres segítő jellemzőinek leírását, motivációit egy olyan elméletnek kell tekintenünk, amely minden segítő foglalkozású személyt és minden lelkipogonozással foglalkozó lelkeszt a saját szakmai szerepének a komoly felülvizsgálatára kell, hogy vezesse (egyéni terápiás munka, önismereti csoportban való részvétel és szupervízió keretében).

Schmidbauer nem általában bírálja a segítő foglalkozásúakat, hanem arra mutat rá, hogy vannak emberek, akik saját problémáikat, gyengeségeiket és segítségre szorulásukat a komolyan elkötelezett, mindig minden helyzetben a segítségre szorulóknak megmentőjének álarca mögé rejtik. Nem a spontánul segítők (mint amilyen a példázatbeli irgalmas samaritanus) vagy az ésszerűen és módszeresen hivatását végző személyek az érintettek, hanem azok a sérült egyének,

⁹ Mándi N. és Fekete S.: A segítő krízise In Csürke J. és mtsai (szerk.): Mindennapi kríziseink – A lélektani krízis és a krízisintervenció kézikönyve. Budapest, 2009, Oriold és Társai Kiadó, 256–257.

¹⁰ Gyakorlatilag minden szerző, aki a témáról ír, Schmidbauer megállapításait veszi alapul

akik mások segítségével a saját sérelmeik elől menekülnek. Erőfeszítéseik jutalma az elégtétel és a belső, lelki nyugalom. Ezért válhat a segítség droggá, melynek dózist állandóan növelni kell, nem véletlen, hogy ily módon a kiégés szinte elkerülhetetlenné válik.¹¹ Életük beszűkül, kizárólag a hivatása gyakorlását tartják fontosnak, és meggyőződésük, hogy csakis ez adhat életüknek értelmet. Következésképpen magánéletük gyakorlatilag megszűnik létezni, leszűkülnek a családi és baráti kapcsolatok. A szindrómás segítő az, aki még késő este is klienst fogad (mert képtelen nemet mondani), akinek az a fontos, hogy mindenben megfeleljen saját túlzott elvárásainak. Schmidbauer hasonlata szerint teherbírása, segítőkézsége erős bástyának mutatja, de a falak mögött elhagyott, éhes csemmő sír¹².

Schmidbauer meghatározása szerint a helper-szindróma a saját érzelmek és szükségletek kifejezésének képtelensége, amely a személyiségstruktúra részévé vált. A szindróma hátterében a kora gyermekkorban átélt, nem tudatos, indirekt szülői elutasítást feltételezi. Az ilyen személy azért segít másokon, hogy saját valódi érzéseit, szükségleteit ne kelljen észrevennie.¹³ Mások érzelmeire és szükségleteire fogékony, mások tehetetlensége láttán erősnek érzi magát, míg ön maga előtt elutasítja azokat az érzelmeket és szükségleteket, amelyeket másokban meglát. Mások számára a sérthetetlen és hibátlan segítő próbál lenni. A kívülálló, aki a segítő-szindrómás segítő munkáját figyeli, rádöbben, hogy az úgy él és dolgozik, mint aki önmagát nem szereti, s aki a „Szeresd felebarátodat, mint magadat!” jézusi felhívást egy rögeszmés-kényszeres, belső ürességet és bizonytalanságot feloldani hivatott magatartásban látja. A kellő önszeretetet és hiteles emberség hiányzik belőle, életelve: „Szeresd felebarátod magad helyett is!”

A szindrómás segítők személyisége

A pszichodinamikus személyiségelméletben a tökéletességre törekvő, a szülői és társadalmi értékeket magában foglaló felettes én (superego) a cenzor szerepét játssza az egyén életében, eldöntve azt, hogy mi a helyes és mi a helytelen¹⁴. A kora gyermekkorban átélt, nem tudatos, indirekt szülői elutasítás hatására a

¹¹ Schmidbauer, W.: *Hilflose Helfer, Über die seelische Problematik der helfenden Berufe*. 9. kiadás. Reinbek bei Hamburg, 2000, Rowohlt, 21.

¹² Uo. 18.

¹³ Uo. 15.

¹⁴ Freud elmélete szerint az id (ösztönén), az ego (én) és a superego (felettes én) kiegyensúlyozott működése és a közöttük keletkező konfliktusok, feszültségek sikeres csökkentése biztosíthatja a lelki egészséget. A pszichoanalitikus személyiségelmélet leírását

gyerek azonosul a felettes énnel, melyekhez kényszerítő erejű altruista normák társulnak. Ez a korai gyermekkori narcisztikus sérülés nem válik tudatossá a későbbi segítő számára. A későbbiekben mint szindrómás segítő végezheti hivatását, személyiségsérüléseinek okait, mivel azok tudattalanok, nem ismerheti fel segítség nélkül.

A sérülés okai és jellemzői különbözőek lehetnek: gyermekkori elutasítás, rejtett narcisztikus szükségletek, felettes-énnel való azonosulás, indirekt agresszió és a kölcsönösség kerülése¹⁵. A következőkben minden okot röviden körvonalazok a segítő-szindróma kialakulása feltételeinek szempontjából.

Gyermekkori elutasítás

Vannak felnőttek, akiket gyerekkorukban szüleik, nevelőik nem szerettek feltétel nélkül, vagy nem alakult ki a biztonságosan kötődés. Esetleg gyermekként nagyon sok felelősségük volt. Megtanulták saját szükségleteiket elnyomni, nagyon érzékenyek viszont mások érzelmei iránt, szabályosan lesik azokat. Az elutasítás okai különbözőek lehetnek: a szindrómás felnőtt nem kívánt gyermek volt, a legjelentősebb felnőttekkel (szülők) hűvös, távolságtartó kapcsolata volt, a szülők a gyermekkel nem törődtek stb. Felnőtt korban ezek az emberek törékeny lelki egyensúllyal rendelkeznek, rendkívül sebezhetőek, és amit a gyermekkorban megtapasztaltak, hogy csak akkor szeretik őket, ha bizonyos elvárásoknak megfelelnék, hiányzik belőlük az önbecsülésnek a belső forrása. Önértékelésük mások jóváhagyásától függ, minden megerősítést kívülről várnak. Érthető, hogy keresik azokat a helyzeteket, amelyekben mások dicsérik és hálásak nekik, mert csak így felelhető az üresség, és egy ideig elhiszik, hogy fontosak és szerethetőek. Ugyanakkor nagyon gyakran mártírszerepben tetszelegnek: ők azok, akik feláldozzák magukat mások jólléte érdekében. Úgy gondolják, legbecsesebb jellemzőjük az, hogy tudnak szenvedni és önfeláldozóak lenni. A gyermekkorban, pl. rossz szülői nevelés által kialakított, onnipotencia-érzésre utaló patológiás büntudat arra ösztönzi őket, hogy felelősséget vállaljanak mások érzelmeiért. Gyakori a mindent-vagy-semmit gondolkodásmód, a fehér-fekete látásmódja és értékelése az embereknek és a világnak, ami a segítségben azt a torz elképzelést szüli, hogy minden esetben segítőkésznek és elérhetőnek kell lennie, különben önző ember. Az önzőség nála a saját igényeire és szükségleteire való odafigyelést

lásd Carver, S. C. – Scheier, M. F.: *Személyiségpszichológia*. Budapest, 2003, Osiris, 194–221.

¹⁵ Schmidbauer, W.: *Das Helfersyndrom*. Hamburg, 2013, Rowohlt, 43.

is jelenti. „Nem lehetek fáradt, nem mehetek szabadságra, nem lazíthatok, nem vallhatok kudarcot, különben csódtömeg vagyok.”

A gyermekkori elutasítás hatására a segítő hivatást választó személy függővé válhat: a segítség függőjévé. Ezt bizonyos hiedelmek megerősíthetik: ha a családban a mások gondozása (pl. beteg hozzátartozó) a családtagok más szükségleteit teljes mértékben fölülírja, és amennyiben az önfeláldozó magatartást állandóan erősítik a gyermekben, a saját szükségletei kielégítésére tett kísérleteit pedig az önzés vádjával elfojtják, a gyerek megtanulja, hogy saját igényeit és vágyait elfojtassa, mások igényeit és szükségleteit pedig minden esetben előnyben részesítse, hogy neki saját vágyai és szükségletei nem szabad legyenek. Éppen ezért e diszfunkcionális minták elkerülése érdekében van szükség arra, hogy a gyermekek saját maguk iránti felelősségtudatát a szülők és nevelők erősítsék, és az interperszonális kapcsolatokban a megfelelő határok észlelésére és azok betartására neveljék.

Az elutasítás, el nem fogadottság okozta sérülések következményei:

– a megerősítések állandó keresése – elismerés utáni sóvárgás, mindig azt kell érezniük, hogy rájuk szükség van

– nagyon merev elképzeléseik vannak arról, hogy mi a „rossz”, „helytelen” és mi a „jó” és „helyes” - ez a merevség, fehér-fekete gondolkodás megnyilvánul az attitűdök, gondolatok, hiedelmek szintjén

– saját dühük és agressziójuk fenyegeti a saját magukról kialakított képet, ezért e kellemetlen érzelmeket gyakran elfojtják, mert nincs kellő önbizalmuk ahhoz, hogy felvállalják saját érzelmeiket azok teljességében

– képtelenek kiegyensúlyozott, kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolatokra, meghitt barátságokra, mivel nekik állandóan adni kell. Gyermekkoruk sérelmei lehetetlenné teszik, hogy őszintén elismerjék gyengeségeiket, és képtelenek segítséget kérni

– ideáljuk a hősiezen önzetlen, egyéni szükségletektől és igényektől mentes szuper-segítő

Rejtett narcisztikus szükségletek

Amennyiben a segítő gyermekkorában érzelmi traumákat tapasztalt meg, a maradandó és kellőképpen fel nem dolgozott sérülések egy olyan, ún. narcisztikus jellegű hiányt képeznek, amelyet mások segítése és függővé tétele által próbálnak pótolni. A sérült személyiség rendkívül érzékeny mások szükségletei iránt, és mélységesen képes empatizálni. A narcisztikus hajlamú segítő saját gyermekkori sérelmei következményeképpen fejlesztette ki azon képességeit,

hogy érzékeny és fogékony legyen mások érzelmei iránt. Önmagukban ezek a képességek pozitívak és szükségesek a hivatásvégzéshez, a gond abban rejlik, hogy a narcisztikusan sérült segítők ezeket a képességeit az önmagán való segítség céljával használja. Ezért az innen származó empátiás készség és altruizmus alapjában véve hamis: a komoly segítők álarca mögött egy bizonytalan, alacsony önértékelésű, félnék egyén küzd az elfogadásért. A bírálatot nehezen tűri, protekcionista, túlon túl fontos számára a külső megerősítés, amely, ha elmarad, depressziós zavart kelt, és darabokra töri énképét és önbecsülését.

Indirekt agresszió

A segítők-szindrómás lelkipogozó által megfogalmazott kérések tulajdonképpen parancsok. Mivel nem képes asszertív módon kommunikálni, nyílt agressziót pedig egyáltalán nem fejez ki, passzív-agresszív módon nyilvánul meg: áskálódik, gúnyolódik, pletykál, esetleg becsmélően beszél klienseiről, híveiről vagy kollégáiról. Fontos megjegyezni itt, hogy úgy tűnik, társadalmunkban elfogadott és a norma része az, hogy egy férfi szabadon kifejezheti a dühét, míg a nőktől általában nehezebben fogadják ezt el. Ezért aztán marad a dühnek és haragnak vagy csalódásnak az indirekt kifejezési lehetősége,¹⁶ amely nyilván nem női sajátosság, hanem a társadalom által szentesített viselkedésmintázat része. Ebből a szempontból is az erdélyi nők nehezebb helyzetben vannak, mint a tőlük nyugatabbra élő társaik. De akár női, akár férfi segítőről van szó, a szindrómás segítők közvetlenül nem mutat nyílt agressziót, hiszen ezt szigorú felettes-énje nem engedi meg. A diplomatikus és kimért színpal mögött a feldolgozatlan és fel nem vállalt agresszióját azokban a helyzetekben nyilvánítja ki, amelyekben pl. másokat gyanúsíthat meg agresszióval. Ilyenkor különböző manipulatív módszerekkel kiváltja a másik agresszióját,¹⁷ vagy egy harmadik személy védelmére kel, és amit saját védelmében elfogadhatatlannak tart, abban (agresszív megnyilvánulásokban elsősorban) felhatalmazottnak tekinti magát, ha másvalaki védelmében teszi. Ugyanakkor a tipikus szindrómás segítőre jellemző, hogy amennyi-

¹⁶ Micus, C.: *Friedfertige Frauen und wütende Männer? Theorien und ergebnisse zum Umgang der Geschlechter mit Aggression*. Weinheim, 2002, Juventa, 178.

¹⁷ Fodor L. – Tomcsányi T.: *Szindrómák, segítők kapcsolata, segítők szindróma, segítők identitás* – online forrás http://www.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_tamop222_szakanyag_online_tomcsanyi, 8. o. http://internet.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_tamop222_szakanyag_online_tomcsanyi, letöltve: 2015. júl. 27.

ben a segítségét elutasítják, dühös lesz, olyannyira, mintha életcéljától fosztották volna meg.

Kölcsönösség kerülése

A segítő szindrómás személyek rendkívüli mértékben terhelhetőek, s mivel negatív érzelmeiket nem tudják megfelelően kifejezni, ugyanakkor ezeket el is fojtják (nem engedik meg maguknak, hogy gyengéknek vagy sérthetőknek láttassanak), azt a látszatot keltik, hogy nincs szükségük kölcsönösségre. Valójában képtelenek a kölcsönösségen alapuló kapcsolatokra, ezért az ilyen helyzeteket elkerülik. Számukra a segítség egy teljesítményorientált tevékenység, amelyet az az elképzelés vezérel, hogy minél többet kell adni másoknak, míg a saját igények és szükségletek jelentéktelenek, vagy egyenesen akadályt jelentenek a segítő heroikus, másokért tett erőfeszítéseiben. Kapcsolataiból hiányzik az adás-kapás egyensúlya. A kölcsönösség kerülése még párválasztását is meghatározza, előszeretettel választ olyan élettársat magának, aki védelemre és ápolásra szorul, s akihez úgy viszonyulhat, mint a jóindulatú zsarnok vagy segítőképző szülő.

A szindrómás segítőök motivációja

A szindrómás segítő azért segít másokon, hogy saját valódi érzéseit, szükségleteit ne kelljen észrevennie, és hogy kitölthessen egy olyan belső űrt, mely a spontán érzésektől való félelemből is származik. Vizsgáljuk meg röviden azt, hogy melyek is azok az indítékok, amelyek a professzionális segítőök kényszeres és diszfunkcionális magatartásaihoz vezetnek.¹⁸

Félelem és tehetetlenség

A lelkész a lelkigondozás és általában tevékenységei során a mások problémáival való foglalkozás által saját magát (is) segíti. Számos tudatos és tudattalan indíték játszhat közre abban, hogy a segítő a lelkigondozottak problémái által újra meg újra „megoldja” a saját problémáit. Sokkal könnyebb mások nehézségeivel foglalkozni, mint saját lelkünk mélyére nézni. Nem kell azt feltételeznünk, hogy a segítő szakemberek általában – és a lelkészek különösképpen – saját nar-

¹⁸ Leene, Gert J. F. – Schuyt, Theo N. M.: *The Power of the Stranger: Structures and Dynamics in Social Intervention – A Theoretical Framework*. Hampshire, 2008, Ashgate Publishing Ltd., 57–59.

cisztikus hiányérzetük, intimitásigényük és önző indítékaik miatt vállalták hivatásukat, vagy hogy a segítői hivatás mint professzió kizárólag az ilyen típusú személyiségeket vonzza. Viszont fokozottan kell tudatosítanunk, hogy nem vagyunk mentesek a segítőkre általában lefelé forduló veszélyektől, kísértésektől (önigazolás, tekintély, hatalom, mások függővé tétele magunkhoz láncolás által, a segítői szerep által megerősített felsőbbrendűség-érzés).

A segítő szerep biztonságot ad, akkor is, ha alapján véve bizonytalanok vagyunk. Tekintéllyel ruház fel, még ha nincs is önbecsülésünk és önbizalmunk, hatalmat ad akkor is, ha gyengének érezzük magunkat. Thomas Maeder szerint az altruista emberek, akik komoly erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy másokon segítsenek, nem gyanúsíthatóak eleve azzal, hogy hátsó szándékok vezetik őket tevékenységükben. Viszont éppen a „segítő professzió” (mint amelyet feltételez az egészségügy, az önkéntesség, lelkesedés stb.) vonzza magához azokat a személyeket, akik szakmai szerepüket azért választják, mert vonzza őket – tudatosan vagy tudattalanul – a hivatással járó szerep tekintélye, a felhatalmazottság érzése (hogy mások függnek tőlük, sőt hogy kiszolgáltatottak előttük), a jóságos segítő szerepében való tetszelgés, mások dicsérete és hódolata előttük, vagy hogy mások segítése által önmagukon is segítenek. A segítséget kérő személy veszélyben van, ha olyan segítőhöz fordul, aki ún. sebzett gyógyító, aki nem oldotta meg és nem képes kontrollálni saját sérüléseinek következményeit. A sebzett gyógyítónak két lehetősége van: a nehezebb és „üdvözítő” út az önismeret rögzítő útja. Ez az út vezethet el az őszinte, együttérző, alázatos segítségi magatartáshoz, melyben a másokon való segítség mások érdekében történik. A sérült, sebeit fel nem ismerő személy számára a másik út a könnyebb, de szinte a biztos katasztrófához vezet. A segítő ebben az esetben, tudatosan vagy tudattalanul, hivatását eszközként használja arra, hogy elkerülje a saját problémáival való szembesülést. Tekintélyt és hatalmat szerez azért, hogy kompenzálja gyengeségeit és sebezhetőségét. Analitikus szóhasználattal élve: a narcisztikus hiány vezérli. Ezért választja a szindrómás segítő hivatását, mely iránt egyébként nagyon elkötelezett. Helyzete azonban kényelmetlen kényszer. Hivatása tulajdonképpen ürügyet szolgáltat arra, hogy letagadja vagy leválassza magát érzelmeitől, amelyek vállalása fájdalmas lehet. Fokozatosan egy hideg és merev eszközzé válik, nem pedig sebezhető és esendő emberi lényé. Abban az illúzióban élhet, hogy feláldozza magát mások jólléte érdekében, és a felebaráti szeretet vagy önzetlenség nevében éli életét, holott valójában ez a szeretet és önzetlenség eltorzított formája az evangéliumi szeretetnek. Örömtelen és túlhajszolt életében azon fáradozik, hogy minél tökéletesebb segítő lehessen mások számára. Diszfunkcionális gondolkodásának tévedése az, hogy miközben az önzetlen segítő szerepét ölti

magára önmaga előtt, alapjában véve az önérdek motiválja, és valamilyen lelki elégtételt nyer önsanyargatásig fajuló kényszeres segítségével. Letagadja vagy elferdíti saját érzelmeit és szükségleteit, teszi mindezt a tévesen értelmezett és betegesen megélt önzetlen „másokért való élés” égisze alatt. Mivel energiái nagyobb részét arra fordítja, hogy védelmezze saját helyzetét, tekintélyét, segítői imázsát, elkerüli az önmagával való őszinte szembenézés alázatra és szerénységre intő önismereti munka nehézségeit. Gyakorlatilag a hatalomért és saját kényelméért feláldozza lelki egészségét, és a teljességgel megélt, változó emberi élet helyett mereven ragaszkodik ahhoz a mókuserékhez, amelyben vergődik.¹⁹

Amennyiben – jézusi képpel élve – lehetséges volna beteg fáról egészséges gyümölcsöt szedni, úgy a helper-szindrómás lelkész is nagyszerű lelkigondozó lenne. Emberekkel, drámákkal való találkozásában azonban azért kétes segítségének a hatékonysága, mert az előtte lévő, segítségre szoruló személy valódi érdekei helyett a saját szükségleteit vetíti ki a másik személyre. Természetesen mindent megtesz annak érdekében, hogy a segített személy mindent megkapjon, amire szüksége van, és elégedett legyen. Ha ebben kudarcot vall, akkor segítőként és lelkészként úgy érezheti, hogy elbukott, kudarcot vallott, és menthetetlenül értéktelen. Ezért aztán még nagyobb lendülettel akar segíteni, nehogy a kudarc esetén ismét saját értéktelenségével kelljen szembesülnie. Ebben a folyamatban a híve pusztán eszközzé válik a lelkész saját önbecsüléséért vívott kétségbeesett harcában.

Önérdek

A másokon való segítség által a lelkész erősebbnek érezheti magát. Az „óráló” szerepében rejtett uralkodásvágyának is szabad utat engedhet. Ugyanakkor a segítői szerep, amelyet a társadalom pozitívan értékel és díjaz, erősíti az önbecsülést és önbizalmat. Ismert jelenség a szociálpszichológiában, hogy a rossz hangulat elűzésének egyik leghatékonyabb módja a másokon való segítség, mások problémáival való foglalkozás. Mivel az ember hajlamos az erkölcsi felsőbbrendűség magaslatát keresni bármilyen helyzetben, a segítő is ilyen helyzetben találhatja magát, ezért is keresheti és erősíti meg ezt a szerepét.

¹⁹ Maeder, T.: *Wounded Healers*. The Atlantic Monthly, 1989/1, 37–47.

A segítői kapcsolat aszimmetriája

A szolgálat a lelkész esetében is felhatalmazást, azaz hatalmat jelent, a lelkész és a gyülekezeti tag közötti kapcsolat is alapjában véve egy aszimmetrikus kapcsolat. A lelkészek, mint ahogyan a szociális munkások vagy más, professzionális jellegű segítők, még az önkéntes munkát magukra vállaló személyek esetében is fontos kérdés az, hogy mi a segítői szándék indítéka. A kérdés megválaszolásának sürgető fontosságát vizsgáljuk meg Klessmann gondolatmenté alapján.²⁰ Eszerint a segítségnek vannak „nemes és igazi okai”, amelyekről könnyen és szívesen beszélnek lelkészi összejöveteleken és a templomokban: segítők lelkészekként, mert ez a hivatásuk, mert ez a jézusi élet értelme, mert így teljes az életük. Ezek helyes érvek, amelyek bizonyítják a hivatási motivációk tisztaságát. De ezek mellett ott vannak az „igazi okok”, amelyekről nem szívesen beszélnek, sőt, belegondolni is kínos: a szolgálat hatalmat jelent. A lelkigondozók akkor élnek vissza sajátos helyzetükből származó hatalmukkal, amikor tudomást sem akarnak venni arról, hogy a segítségnek az uralkodáshoz is köze van. Ezért is kell a lelkésznek körültekintően bánnia a segítői, lelkészi szerepével, és ellenállnia annak a kísértésnek, hogy a lelkigondozás során a saját konfliktusait, problémáit is feldolgozza. Megbízásával akkor él vissza a legsúlyosabban, ha a segítség leple alatt, a másokon való segítség és támogatás ürügyén saját problémái elől menekül el. A segítő magatartását nem csupán az ún. nemes okok határozzák meg, mert a valósághoz az is hozzátartozik, hogy a lelkigondozói szerepben tulajdonképpen saját segítség-igényüknek akarnak eleget tenni, amivel szembenézni illúzióromboló lehet.

A segítségben és a hatalmi kapcsolatokban az erőviszonyok hasonlóak, viszont a cél ellentétes: míg egy hatalmi kapcsolat célja a fennálló alá- és fölérendeltségi viszony megőrzése, addig a segítői kapcsolat célja a segített személy autonómiájának és optimális működésének az elősegítése vagy visszaállítása, amely egyfajta felhatalmazást is magában hordoz. Van den Berg a hatalom meghatározásában a következő definíciót használja: egy személy vagy csoport azon képessége, hogy a saját érdekében más személyek vagy csoportok cselekvési opcióit és lehetőségeit korlátozza. A segítői kapcsolat éppen ennek ellenkezője: egy személy vagy csoport azon képessége, hogy más személyek vagy csoportok cselekvési opcióit és lehetőségeit kiterjessze a célzott személy vagy csoport érdekeit

²⁰ Klessmann, M.: *A klinikai lelkigondozás kézikönyve*. Debrecen, 2002, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszéke, 253–254.

támogatva.²¹ Szem előtt kell tartanunk: mindig fennáll a kockázata annak, hogy egy segítői kapcsolat kimondottan hatalmi kapcsolattá alakuljon. A segítő és segített kapcsolata kiegyensúlyozatlan (terapeuta – páciens, orvos – páciens, lelkigondozó – kliens, lelkész – hívei), mivel a szerepek eleve feltételeznek egy alárendelt-fölrendelt viszonyt. A jó segítő észleli és tudomásul veszi a szerepéből fakadó autoritást, de nem él vissza szerepével. A szindrómás segítő viszont ezeket figyelmen kívül hagyja, vagy egyenesen tagadja, kliense, híve bizalmával visszaél, és a függetlenség, és a segített saját kompetenciájába vetett hite erősítése helyett a kliensben a függőséget erősíti meg. A szindróma diszfunkcionális és megbetegítő sajátossága nagyban függ a segítői szerepre való reflektálás és analízis elmulasztásától, amely a segített személy kihasználásához vezethet, olyan rejtett indítékok kielégítésére, mint a saját fontosság, nagylelkűség és kompetencia érzései, melyek lelkészek estében nemritkán a keresztyéni szeretet és nagylelkűség leple alatt fejtik ki önös és romboló hatásukat.

A hagyományos segítői kapcsolati modell helyett, amely az említett hatalmi kapcsolat veszélyét hordozza magában, a kölcsönösségen alapuló segítői modellt kell megtestesítenünk. A kölcsönösség azt feltételezni, hogy mindkét fél változik a lelkigondozás folyamán: a lelkigondozó lelkész ad, viszont kap is cserébe, a kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolat terében.

A segítő-szindróma következményei és a kiegész összefüggése

A lelkész, amennyiben a tévesen értelmezett felebaráti szeretet nevében a segítség és a gyengék támogatásának a rabjává válik, továbbá az ingatag lelki egyensúlyát a segítő hivatás választásával és gyakorlásával próbálja fenntartani, egy olyan függőség taposómalmába kerül, amelynek első szakasza az önfeláldozás tudatából fakadó elégtétel, aztán a segítség kényszere, végül pedig a kiegész, és akár az öngyilkosság kockázata. Aki saját lelki, érzelmi, fizikai és spirituális igényeit csak mások segítése árán próbálja kielégíteni, hatalmas árat fizet ezért, és nagy árat fizettet a környezetében élő emberekkel is, elsősorban családtagjaival.

A szindrómás segítőnek szüksége van arra, hogy aránytalanul többet adjon, mint amennyit kaphat. Akkor is segíteni akar, amikor nincs szükség a segítségére. Mások igényeiről és szükségleteiről többet tud, mint a sajátjairól. Hivatásvégzésében túlhajszolja magát, ezért sokszor kimerült. Amikor depresszióba esik,

²¹ Berg, H. van den: *Sociologie van de Hulpverlening*. Meppel, J. A. Boom, 1963, 20. in N.M. Schuyt *The Magnetism of Power in Helping Relationships. Professional Attitude and Asymmetry*, Social Work and Society International Online Journal, Vol 2, No 1 (2004)

mások támogatását elutasítja, inkább fordul a gyógyszerek és alkohol nyújtotta megkönnyebbüléshez. További következmény a depresszív zavarok mellett a pszichoszomatikus megbetegedések és a kiégés.

A kiégési szindrómát ebben a tanulmányban csak érintőlegesen említjük, mivel a segítő hivatásúak és lelkesek körében tapasztalható gyakori előfordulása okán külön cikket érdemel.

A Herbert Freudenberger által körülírt jelenség (1974-ben írta le először egy jelentős, sokat idézett cikkében²²), amelyet a krónikus érzelmi megterhelések nyomán fellépő fizikai, emocionális és mentális kimerülésnek az állapotaként határozhatjuk meg. A kiégés nem minden esetben következménye a szindrómás segítő sérült személyiségének, és nem minden személy, aki a segítő szindróma jeleit mutatja, fog szükségképpen kiégni, viszont az ő esetükben a kiégésnek a veszélye fokozottabb, mivel személyiségük jellemzői erre hajlamosítják őket. A merev életformává, kényszerű szükségletté vált segítség örömtelen függőséggé válik. Időnként szükség lehet arra, hogy háttérbe helyezzük saját igényeinket és jólétünket azért, hogy hozzájáruljunk valaki más vagy egy közösség életminőségének javításához és jóllétéhez. Viszont a saját testi-lelki egészségünk és kapcsolataink elhanyagolása sosem lehet indokolt.

A szindrómás segítőkön való segítség

A segítő lelki kiegyensúlyozatlanságára és saját szakmai határainak a nem ismerésére vall a mindenáron segíteni akarás rögeszmévé válása. A lelkeszi hivatásban (is) a perfekcionizmusnak és a mindent-vagy-semmit gondolkodásmódnak, az ilyen jellegű határtalan „szolgálatkészség” vezet a kiégéshez, depresszióhoz, megromlott családi és baráti kapcsolatokhoz.

A szindrómás segítség rabságából azonban van kiút, és a szindrómás segítőből is válhat jó segítő. Ebben a gyógyulási és képzési folyamatban elsősorban a szupervízió nyújthatja a megfelelő támaszt, emellett fontos az önismeret (egyéni és csoportos formában), és általában a külső szakember által segített belső munka (pszichoterápia, spirituális coaching, lelki gyakorlatok stb.) A csoportmunkában például a hivatással és szakmaisággal kapcsolatos diszfunkcionális attitűdök, a szakmai szerepre vonatkozó torz elképzelések, a rejtett indítékok felszínre kerülnek, ugyanakkor – pszichodramás csoportban – begyakorolhatóak azok az új viselkedési minták, amelyek mindaddig elképzelhetetlenek voltak a kényszer-

²² Freudenberger, H. J.: *Staff Burn-out*. Journal of Social Issues, Vol. 30, No 1 (1974), 159–165.

res segítő számára: szégyen és büntudat nélkül felvállalni saját szükségleteket, a saját sérülékenységtől és gyengeségektől való irreális, eltúlzott félelmek helyett az ezekkel való fokozatos szembesülés; ezáltal a lelkész a saját elképzelt ideálja helyett „valódi” emberré válik, a legjobb értelemben vett átlagemberré. Megtanulja anélkül vállalni hibáit, hogy a tökéletlenséggel („gyarlósággal”) való kérkedés végletébe csábuljon.

Az önismeret fontosságát nem lehet elégszer hangsúlyozni. Templomban, főleg ünnepek előtt híveik lelkére kötik a lelkészek, hogy végezzenek önvizsgálatot, viszont használható módszert és közeget ehhez nem szoktak ajánlani. Gyakran a lelkész sem tudja, kihez vagy kikhez forduljon, és az introspekcióval, segítség és támogatás nélküli önvizsgálattal próbálja beérni. Így a szindrómás segítő is önmagára van utalva, ily módon képtelen felismeri saját magában azt, hogy a segítési szándék mögött önző érdekek (is) állnak, hogy neki nagyobb szüksége van a segítői szerepre, mint a problémával küzdő híveinek a segítségre. Arra sem fog ráébredni, hogy a segítői, lelkigondozói hivatását esetleg önbecsülése erősítésére használja. Csoportos és egyéni önismereti munka, szupervízió és megbízható mentorokkal való beszélgetések során a szindrómás segítő megtanulhatja az önértékelés megerősítésének más, egészséges módzatait. Pszichoterápiás „kezelése” során pedig megtanulhatja értékesnek érezni magát akkor is, amikor nincs a lelkigondozó vagy lelkész szerepében, megtanulhatja, hogy nem kell állandó jelleggel áldozatot hoznia másokért annak érdekében, hogy teljes embernek érezze magát. A segítő szindrómás számára tehát a segítség elérhető és kézenfekvő, és a visszautasítás gyakorlásával, hobbi üzésével és rekreációs időtöltéssel, a mások segítségének és támogatásának kérésével, a kimerülés és fáradtság testi és érzelmi jelzéseinek komolyan vételével, a témában való olvasással a szindrómás lelkész a tökéletesség helyett megtanulhat egyensúlyra törekedni, kényszeres, örömtelen segítőből emberséges, hiteles, érett lelkigondozóvá válni.

Ami a prevenciót illeti, Egyházunk intézményi szinten is haladéktalanul be kellene vezesse a pszichológiai alkalmasságvizsgálatot, elsősorban a lelkészi pályára készülő teológiai hallgatók, de a gyakorló lelkészek számára is. A saját hiányosságok és az egyéni vulnerabilitás tudatában, a motivációk tisztázásával és szakmával kapcsolatos hiedelmek vagy vélemények felülvizsgálatával a leendő lelkészek jobb döntéseket fognak tudni hozni, pl. azt illetően, hogy gyülekezeti lelkészségben, kórházi lelkigondozásban vagy a vallásoktatásban keressék a képességeiknek és személyiségüknek leginkább megfelelő munkát. A saját személyiségtípus, temperamentum szakszerű módszerekkel való tudatosítása során lelkészekként teljesebb és realisabb rálátásuk lehet a saját mentális állóképessé-

gük határait és teherbírásuk mértékére. Mindezek felbecsülhetetlen segítséget jelenthetnek az elkerülhető krízisek és a nem szükségképpen elkövetendő szakmai hibák kivédésében.

Zárszó

Önmagunk és munkatársaink egészsége érdekében tudatában kell lennünk annak, hogy a lelkész nem képes mindenkin segíteni, minden problémát megoldani, és minden hívét sikeresen lelkigondozni. Bár időnként hízelgő lehet a lelkészségünkre nézve az, ha híveink „az Isten emberének” tartanak, ez a megtisztelő cím magában hordozhat egy irreális elvárást, amelynek jó lenne minden esetben ellenállni, éspedig azt, hogy mi mint lelkészek nem tévedhetünk, nem vallhatunk kudarcot sem hivatásunk végzésében, sem magánéletünkben. Az ilyen és hasonló valótlan elvárások helyett lelkészekként egy modell vagy példakép megtestesítőivé kell válnunk. Az unitárius lelkész élete nem azért lehet modellértékű, mert esetleg tökéletes volna, vagy mert hibátlan segítő lenne, netán problémamentes az élete és tökéletes a családja. A példaérték nem az idealizált és valótlan elvárásoknak megfelelni akaró életben rejlik. A modellérték abban áll, hogy milyen mértékben tud emberségesen és hitelesen, ámitás nélkül szembenézni a személyes és szakmai kudarcával, és milyen mértékben képes közösséget vállalni még azokkal is, akiket mindenki más szégyellne felvállalni és szeretni. Hivatásból ember, ahogy Hézszer megfogalmazza: „[...] »hivatásos ember» vagyok. Vállalom, hogy embernek, és nem lelkésznek teremtettem, hogyha akarnék, sem tudnék tökéletes lenni. Azt, hogy mint ember napról napra újat fedezek fel az életemben és az életben, és ez nehéz is, és gyönyörű is egyben. Ez a »hivatásból embernek lenni« jó életprogram a magam számára, és gazdagító lehet, ha mások rajtam ezt meglátják, mások számára is. [...] Ennyiben az én lelkészideálom: a mindennapi ember.”²³

Felhasznált irodalom

Pinker, Steven: *Hogyan működik az elme*, Budapest, 2002, Osiris Kiadó
Fekete Sándor: *Segítő foglalkozások kockázatai – helper-szindróma és burnout jelenség*. *Psychiatria Hungarica* 1 (1991). 17–31.

²³ Hézszer, G.: *Újra szárnyra kapni. Interjúk és előadások a krízisről és a segítségnyújtásról*. Marosvásárhely, 2013, Lector, 13.

- Mándi Nikoletta – Fekete Sándor: *A segítő krízise*. In Csürke József és mtsai (szerk.): *Mindennapi kríziseink – A lélektani krízis és a krízisintervenció kézikönyve*. Budapest, 2009, Oriold és Társai Kiadó.
- Freudenberger, H. J.: Staff Burn-out. *Journal of Social Issues*, Vol. 30, No 1 (1974), 159–165.
- Collins, G. R.: *Christian Counseling: A comprehensive guide*. Nashville, 32007, Thomas Nelson.
- Carver, S. Charles – Scheier, Michael F.: *Személyiségpszichológia*. Budapest, 2003, Osiris.
- Schmidbauer, Wolfgang: *Das Helfersyndrom*. Hamburg, 2013, Rowohlt.
- Hézszer, Gábor: *Újra szárnyra kapni. Interjúk és előadások a krízisről és a segítségnyújtásról*. Marosvásárhely, 2013, Lector
- Schmidbauer, Wolfgang: *Hilflose Helfer, Über die seelische Problematik der helfenden Berufe*. 9. kiadás. Reinbek bei Hamburg, 2000, Rowohlt.
- Micus, Christiane: *Friedfertige Frauen und wütende Männer? Theorien und Ergebnisse zum Umgang der Geschlechter mit Aggression*. Weinheim, 2002, Juventa
- Snellenperg Enikő: *Önmagunkra találásunk elválaszthatatlan a számunkra elfogadható ember-, világ- és Istenképtől*. Beszélgetés dr. Hézszer Gábor pasztorál-pszichológussal, Szabadság 2009. szeptember 8.
- Leene, Gert J. F. – Schuyt, Theo N. M.: *The Power of the Stranger: Structures and Dynamics in Social Intervention – A Theoretical Framework*. Hampshire, 2008, Ashgate Publishing Ltd.
- Maeder, Thomas : *Wounded Healers*, *The Atlantic Monthly*, 1989/1
- Klessmann, Michael: *A klinikai lelkipozás kézikönyve*. Debrecen, 2002, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszéke.

Farkas Emőd

Pohárköszöntő a Berde-serleggel

Főtisztelendő püspök úr, főgondnok úr, tisztelt főtanácsi tagok, kedves testvéreim!¹

Nagy megtiszteltetésnek tekintem főtisztelendő püspök úr felkérését, hogy az idei főtanácsi vacsora alkalmával én mondjam a köszöntőt a híres Berde-serleggel. Pontosan a Berde Mózsa születésének kerek 200. évfordulóján állhatok én is az ebben a szép hagyományban előttem járók, a Berde-serleggel köszöntőt mondók 1900-ban indult hosszú sorába. Jó néhányuk életéről, munkásságáról már szintúgy meg lehet emlékeznünk, mint magáról a serleg névadójáról. Csak néhány nevet említek: báró Petrichevich Horváth Kálmán, egyházunk főgondnoka 1892 és 1925 között, Péterfi Dénes teológiai tanár, a későbbi püspök Józán Miklós vagy Vári Albert teológiai tanár.

Éppen kétszáz éve született tehát a nagy jótevő, akinek nemes adományozását a Berde Mózsa alapítvány hosszas pereskedés utáni 1899-es életbe lépésekor Péterfi Dénes fejedelminek nevezte, akit János Zsigmond fejedelemmel, Zsuki Lászlóval és Augusztinovics Pállal azonos szinten említett, és megjegyezte: „Nemzedékekre fogja jótéteményeit árasztani és a Berde nevet örökíteni.”

Vajon ma, születése után kétszáz, halála után is több mint 120 évvel születet-e még hozzá hasonlóan nagylelkű adománytevő? Vajon a zivataros XX. század, a Monarchia és benne a régi Magyarország felbomlása és megszűnése, az unitárius közösségünk életét megváltoztató főhatalomváltás, két világháború, több mint negyven év hazug ideológia és pártállam általi kifosztottság, majd az azt követő negyedszázadnyi, napjainkban is tartó rafinált asszimiláció és rabló-

¹ A főgondnoki pohárköszöntő elhangzott a főtanácsi vacsorán, 2015. július 3-án, Kolozsváron.

gazdálkodás után jöhetnek-e még Berde Mózsához és elődeihez mérhető önzetlen támogatók? Képes-e újjászületni az adakozás ilyen szinten művelt kultúrája? Mit mondhat, mit üzenhet a ma emberének Berde Mózes élete?

Szentiványi Gyula 1901-ben így összegezte az adománytevő életútját, jelentőségét: „Berde Mózes élete, szelleme, emlékezete világító és melegítő erővel hat nemcsak az unitárius egyház kebelében, hanem erkölcsi hatalmánál fogva az egész magyar nemzetnek lelkére, szívére nemesítőleg kell hogy hasson, a humanizmus gyakorlásában, a nemzeti művelődés támogatásában, a jellemek fejlődésében.” Vajon 114 évvel később világít-e még az a világoosság, melegít-e még az az erő, nemesítőleg hat-e még ránk az ő példája?

Úgy tűnik, a ma világa szinte mindenben homlokegyenest ellentétes mindazzal, amit Berde Mózsá képviselt. Ő mindenkoron úgy tartotta, hogy még saját magánvagyonra sem az övé: tekintélyes, veritékkel összegyűjtött anyagi javainak ő csak kezelője, az a feladata, hogy a vagyonnak, mely fölött a sors kegyelme folytán rendelkeznie adatott, saját élete megkönnyítésénél magasabb, fennköltebb felhasználási célt találjon.

Ezzel szemben a multinacionális nagytőke világában minden a pénznek van alárendelve, legyen az oktatási rendszer, művészet vagy egészségügy. A gazdasági elit nemcsak, hogy nem érzi kötelességének az emberi közösségek gyarapítását, hanem morális válsága végül pénzügyi és gazdasági válságot idézett elő a világban. A közösség boldogulása ma kevesek számára fontos, sokkal inkább az individualizmus, az egyéni érvényesülés és a haszonszerzés került előtérbe. A kommunista diktatúrának sikerült kisebbségi létbe került nemzeti közösségünket, benne szűkebb, unitárius közösségünket passzivitásba süllyesztenie; az azt követő két és fél évtized során pedig a kezdeti reményeket mára sok tekintetben a kiábrándultság és a fásultság váltotta fel. A Berde Mózsához hasonló elveket valló mecénások egyelőre nem jelentkeznek. Hiszen, mondhatnánk, belőlük még a régi világban sem volt sok. Azonban az egyházunk dolgaiban való világi részvétel és felelősségvállalás kérdésében sem igen jeleskedünk.

Csengjenek fülünkben Ferencz József püspökünk 1898-ban megfogalmazott intő szavai: „Ne higgye senki, hogyha rövid időn belül boldog emlékezetű Berde Mózsánk gazdag hagyományának élvezetébe jutunk, ez minden gondtól felment, s egyházi életünk minden térein csak a kezünket kell kinyújtani, hogy arassunk, s a gyümölcsöket szedegessük. Mert bizony mondom, ha öntevékenységünk megszűnik, ha mi magunk egyházunk és iskoláinkért semmi áldozatot nem tudunk, nem akarunk hozni, szerencsétlenebbek és szegényebbek leszünk hitelődeinknél, sőt még az ő jótéteményeire sem leszünk méltók.”

Berde Mózsza emlékét nem dicső alakjának, nyugodt alapossággal társuló, 1848-as forradalmi lelkületének, bölcsen választott életcélja szívós kitartással történő megvalósításának felidézésével ápoljuk leginkább, bár már az ősről való méltó megemlékezés is megfelelő alkalmat teremthet az elmélyülésre, reflexióra, önnön szerepünk, céljaink megfogalmazására. Az ő emlékét azonban akkor ápoljuk leginkább, ha sikerül a saját boldogulásunkon túlmutató módon, szűkebb és tágabb közösségünk javát szem előtt tartva cselekednünk, mindenki a maga képességei és lehetőségei szerint.

Végezetül hadd idézzem itt Józán Miklós egykori püspökünk versének két szakaszát, a Berde-serleggel elmondott mindmáig egyetlen versbe szedett köszöntőből, amely az 1913. évi Főtanácson hangzott el:

*„Berde Mózsáról szól az ének ...
Dicsőség Isten nagy nevének,
Jókedvibe, hogy nekünk adta őt,
– Az ős ugarban új barázdát szántva,
Arany kalászit gyűjtve garmadába –
A fejedelmi, áldott Jóltevőt.
[...]
Berde Mózsáról szól az ének...
Áldozunk az ő szellemének:
E hősi szellem a mi örökünk.
Ha elfelednénk nyomdokába lépni,
Koszorújába friss virágot tépni, –
Oh, akkor – akkor... oh jaj, jaj nekünk!”*

Mindezen gondolatok jegyében ürítem a Berde-serleget a világiak szerepvállalására unitárius közösségeinkben!

Lőrinczi Lajos

Isten országa¹

„Az Isten országa nem úgy jön el, hogy az ember jelekből következtethetne rá. Azt sem mondhatják, hogy íme itt, vagy íme ott van! Mert az Isten országa ti bennetek (közöttetek) van.” (Lk 17, 21)

Mély tisztelettel és hálaadással állok itt, e templom szószékén, köszöntve benneteket, kedves Testvéreim.

E tisztelet és hálaadás elsősorban a mindenható Istennek szól, aki megtartott bennünket, s ma is idevezérelt, összegyűjtött, hogy számadó, tervező főtanácsi gyűlésünket megtarthassuk, szőlőmunkásaiként színe előtt találkozhatunk, Hozzá közösen imádkozhatunk, egymással ezáltal szövetségünket megújíthatjuk.

De szól ez a tisztelet és hálaadás az előttem e szószékről szolgáló lelkészeknek is, akik evangéliumi tanításaikkal és példaadó cselekedeteikkel jó irányt szabtak az előttünk járó nemzedéknek és nekünk is.

Végül szól ez a tisztelet és hálaadás, köszönet Nektek is, akik gyülekezeteitekben, munkahelyetekben, otthonotokban, életetekben felvállaltátok azt a jézusi többletet, ami az írástudók igazságán túl van, és ami feljogosított arra, hogy ma előjárókként, megválasztott képviselőkként itt legyetek.

Mindjárt beszédem elején meg szeretném osztani azokat a csodálatos érzéseket, amivel tele van most a szívem. Két hét táborozás áll mögöttem. A Nyikó menti SegédKezek tábor és a még ma is tartó egyházköri gyermektáboraink. Csodálatos érzés volt látni az elsőben, hogy az Erdély különböző gyülekezeteiből

¹ Elhangzott 2015. július 3-án, a főtanácsi gyűlésen, Kolozsváron.

összegyűlt fiatalok milyen jó kedvvel, szeretettel vállalták idegen falvakban az idős rászorulókon való segítséget. És csodálatos érzés volt ott lenni az összese-reglett 130 gyermek között, akiknek a gyülekezeti munkájukon túl, hivatásból fakadóan, egy héten át többletszeretetet nyújtottak az egyházköri táborainkat levezető lelkész testvérek. Ha meg akarnám fogalmazni, hogy mi az, amit Jézus evangéliumában lelkünkre köt, ránk hagy, hogy mi az, ami méltókká tesz bennünket arra, hogy keresztény unitáriusnak neveztesünk, akkor azt mondanám, az ilyen magatartás, amikor nemcsak kötelességünket teljesítjük, hanem azon túl, egy kicsivel többet – jó kedvvel, örömmel tölt el.

Táboraink az idén Jézus példázatai mentén haladtak. Amikor egy esős hajnalon elgondolkodtam azon, hogy hová is akarja Jézus elvezetni tanítványait példázatai és tanításai által, a Hegyi beszéd első fejezete végén található összegzés jutott eszembe: „de keressétek először az Isten országát és igazságát, és ezek is mind ráadásul megadatnak nektek.”

Több helyen olvassuk, hogy szánta a sokaságot, mert „elesettek és nyomorultak” voltak. Ezért Jézus egy boldog világról álmódott. Amikor Isten közelségében kiteljesedhetik az ember. Amikor nem gyűlölik, hanem szeretik egymást az emberek. Amikor nem féltékenykednek, irigykednek egymásra, hanem támogatják és segítik egymást. Amikor nem törnek egymás életére, nem használják ki egymást, nem nyomják el a másikat, hanem kölcsönös tiszteletben élve kiegészítik egymás hiányosságait. Ezt a helyet, időt, de inkább: állapotot nevezi Jézus Isten országának.

Jézus azt is tudja, hogy Isten országát az emberek más- és másképpen kezelik el, az álmaik és vágyaik magasságához, életük hiányosságához és kudarcaik mélységéhez mérten. Ezért több példázat irányából világítja meg ezt a tartalmat, hogy egyre nyilvánvalóbb legyen. A magvető, az igazgyöngy, a háló, a mustármag, a kovász mind erről szólnak, de közvetve erről szól Jézus egész tanítása: hogyan valósulhat meg az Isten országa.

Mert Jézus egyben biztos: Isten országa, a szeretet, az igazság, a boldogság országa nem az égből pottyán le, hanem meg kell dolgozni érte, állandó harcot kell folytatni érte kívül és belül. Kívül a gonosz világgal és belül a saját gátjainkkal, gonoszságunkkal. Nem hiába mondja, hogy: „ha valaki én utánam akar jönni, tagadja meg magát.”

És e gondolatsorok, fénycsóvák közt jelenik meg az a mondat, amit ma felolvastam, ti. hogy Isten országa nem itt vagy ott van, hanem ímé, Isten országa Tibennetek, közöttetek van.

Dr. Erdő János, egyházunk tudós főjegyzője, püspöke, professzora és sokunk mentora ezt a jézusi igazságot a *többre hivatottság* kifejezésével fedte le. Az

unitárius keresztény emberre egy többletet bíz az Isten, a Jézus-követő ember egy többletet vállal és képvisel. Azt a többletet, ami után sóvárogva vár a teremtett világ. Mert a teremtett világ ma is sóvárogva várja Isten ilyen fiainak megjelenését. Isten gyermeke, itt, a Kárpátok völgyében, annyi harc és küzdelem után, ma is nyomorúságban él, szabadságában korlátozva, emberségében megtiporva, a nagyok kénye-kedvének kiszolgáltatva. A jótól elszigetelve, a világ szemetével elhalmozva. Isten színétől eltávolítva. És várja, sóvárogja a megváltást. Az Isten áldásától megerősített biztonságot, a békességet, azt az alkalmas időt, amikor szülőföldjén és nyelvében boldogan élhet, Isten színe előtt, Isten gyermekeként.

Ezért kell az Isten fiainak megjelenése, eljövetele, példamutató munkája, élete. Ezért kell a többlet vállalása. Olyan embereké, akik Isten gyermekéhez méltó, segítő életet élnek. Akik a föld sója, a világ világossága, akiknek „fényével fényesebbnek látszik a föld”.

Ezért mondja Jézus, tanítványaira, az emberhalászokra, az aratókra nézve, hogy az Isten országa tibennetek van mint lehetőség, mint felelősség. Bennetek, akiknek füle van a hallásra, szeme a látásra. Bennetek, akik nem homokra, hanem kősziklára építetek. Bennetek, akiket arról ismernek meg, hogy tanítványai vagytok, hogy egymást szeretitek. Bennetek, akik vállaltjátok a második mérföldet. Akik az eke szarvára téve kezeteiket nem néztek hátra. Akik nem béresek, hanem jó pásztorok vagytok. Akik nem szégyellitek a virágvasárnapi szamarat, vállaltjátok a keresztet, és mertek, akartok Isten gyermekei lenni.

Nem könnyű ez... De vállalni kell.

A kalákatábor zárásakor egy olyan életre szóló élményt elevenítettünk fel, amit Szabó László és Gyerő Dávid évfolyamtársammal, és id. Bulbuka Csabával, a kolozsvári Írisz telepi egyházköztség gondnokával éltünk át Déva várában, ez előtt 20 esztendővel. Barbár kezek megrongálták Dávid Ferenc cellájának vasajtáját, letépték, és a cella alatti gödörbe dobták. A júniusi szesszió végeztével a gondnok úr öreg Skodájával hatvanas átlagsebességgel letempóztunk négyen Dévára, a kétmázsás vasajtót kézben lehoztuk a vár aljába, meghegesztettük, majd a gyalogösvényen felfelé, legalább huszonötször pihenőt tartva, egymást biztatva, visszacipeltük, s helyére rögzítettük. Egyszerű történet. De olyan élménytartalom, üzenet van benne, ami ma is erőt ad nekünk. Örök erdélyi igazság, hogy „Imre szorítja, Áron pedig... Áron nem hagyja magát!”

Jézus evangéliumát, egyházunk sorsát, Dávid Ferenc cellájának nehéz vasajtáját bizony sokszor megrongálták, de ha van, aki megragadja, ha van, aki a többlet felvállalja, akkor lassan minden a helyére kerülhet – még akkor is, ha messzi távoli a cél. Csak zárójelben mondom el, hogy amikor egyházunkban, érdekek mentén csoportok különülnek el, és feszülnek egymásnak, sokszor gondolok

erre az élményre. A vasajtót, a cipelni valót nem lehet széttépni, de rendeltetését sem lehet visszaadni másként, csak ha egyesült erővel visszük oda, ahol a helye van. Ha odafigyelünk egymásra, ha számítunk egymásra, ha bízni tudunk egymásban minden a helyére kerülhet. Mi olyan kevesen vagyunk, hogy nem engedhetjük meg magunknak a széthúzás luxusát.

Kedves Testvéreim! Ma főtanácsra gyűltünk össze. Milyen szép a magyar nyelvünk: *fel*jöttünk Kolozsvárra, a mindenkori unitáriusok Sion hegyére, Isten színe elé. De nem azért, hogy farizeusokként magunkat mutogassuk, vámszedőkként a mellünket verjük, hanem azért, hogy alázattal odaüljünk testvéreként, tanítványokként Jézus lábaihoz, aki Mózes igazságán túlmenően nemcsak a szent hegyig vezette híveit, hanem felvitte őket magával Istenhez, a hegyre. Jézus nem tűzben és viharban láttatta Isten csodáit, hanem a szeretet csodatévő erejében. Ezáltal nem a félelem Istenét mutatta fel, hanem a gondviselő Atyát hozta közel hozzánk.

És ez a Jézus ma nekünk mondja: Isten országa tibennetek van. Titeket küldelek el újra, mint juhokat a farkasok közé, nektek kell okosoknak lennetek, mint a kígyók, és szelídeknek, mint a galambok. Nektek kell felruháznotok a ruhátlant, befogadnotok az otthontalant, megvédenetek a gyengét. Nektek kell az igazságot kiharcolni, de azon túl hetvenszer hétszer is megbocsátással és szeretettel élni. Nem mástól, hanem Tőletek várja el ezt az Isten.

Nekünk pedig el kell gondolkodni ezeken. Egyházunknak jó pásztorokra van szüksége. Erős, hűséges és alázatos vezetőkre. Hivatásnak élő, tartásos lelkészekre, felelős gondnokokra, szeretetteljes kebli tanácsosokra, akikre a hívek felnézhetnek. Jó emberekre, akik Istenből töltekezve híveink, testvéreink lelkéből újra és újra felszínre hozzák azt a mustármagnyi Isten országát, ami fává nőhet, hogy alatta megpihenhessen minden szenvedő. Akik lélektől lélekgig ébresztgetik, terjesztik a nép vágyának, Jézus álmának beteljesülését erős közösségekben.

Ezért most, Testvérem, amikor a hívást hallod, ne nézz másra! Jól hallod! Neked szól: Isten országa Tebenned van. Magadban keresd! Isten Téged emelt fel. Rád bízta a magot, hogy belőled kinőve, melletted ülő társadéval összesimulva ég felé növekedhessen! „Ne félj, és ne rettegj”, mert veled van az Úr! Vállald a hivatást! Mert Váci Mihály költővel vallom: „Nem elég megborzongni,/ De lelkesedni kell!/ Nem elég felloboggni,/ De mindig égni kell! És nem elég csak égni:/ Fagyot is bírjon el,/ Ki acél akar lenni,/ Suhogni élivel./ Nem elég álmodozni!/ Egy nagy-nagy álom kell!/ Nem elég megérezni,/ De felismerni kell,/ Nem elég sejteni, / Hogy milyen kor jön el, Jövönket? tudni kell!/ Nem elég a célt látni,/ Járható útja kell!/ Nem elég útra lelteni,/ Az úton menni kell! Egyedül is!?! Elsőnek,/ Elöl indulni el!/ Nem elég elindulni,/ De mást is hívni kell!/ S csak az hív-

jon magával,/ aki vezetni mer.../ Nem elég? a Világért!/ Több kell? a nemzetért!/ Nem elég? a Hazáért!/ Több kell most? a népedért!/ Nem elég? Igazságért!/ Küzdj azok igazáért,/ kiké a szabadság rég,/ csak nem látják még, / Hogy nem elég!/ Még nem elég!”

Talán sok, amit Jézussal kérek. Talán kételyeid vannak. Lehet, hogy belefáradtál már. Ilyenkor menj fel a hegyre, tekints fel az égre, és Isten megerősít téged. Ámen.

Pünkösöd: a vigasztaló és pártfogó isteni lélek ünnepe

„Ha szerettek engem, megtartjátok az én parancsolataimat, én pedig kérni fogom az Atyát, és másik Pártfogót ad nektek, hogy veletek legyen mindörökké: az igazság Lelkét, akit a világ nem kaphat meg, mert nem látja őt, nem is ismeri; ti azonban ismeritek őt, mert nálatok lakik, sőt bennetek lesz. Nem hagylak titeket árván, eljövök hozzátok. Még egy kis idő, és a világ többé nem lát engem, de ti megláttok, mert én élek, és ti is élni fogtok.”
(Jn 14,15–19)

A pünkösdi ünneplésünk bibliai alapja szorosan összefüggésben van a húsvéti tanítással. A passiótörténet a nagypénteki embertelenségben éri el a mélypontot, és végül a húsvét reggeli üres sír hitével teljesedik ki, emelkedik minden emberi esendőség fölé, és nyer végső értelmet. Még elevenen él bennünk a gondolat, miszerint húsvétkor a halál felett diadalmaskodó örökélet hite áll az ünnepi tanítás középpontjában, mert hisszük, hogy az örökélet evangéliuma legyőzi az elmúlás bizonyosságát, a halállal szembeni rettegést. Húsvét számunkra, keresztények számára tehát nem más, mint a halandóságunkkal való szembesülés és annak a szüksége, hogy a halálfélelmünkkel és gyászunkkal hittel nézzünk szembe. Ötven nappal korábban tehát azzal a megerősödött hittel távoztunk Isten hajlékából, hogy bár a test megtörhető, elpusztítható, az Istentől kapott lélek, hitünk szerint, örök és halhatatlan. Akkor azzal a reménnyel tértünk vissza ünneptelen hétköznapijainkhoz, hogy a mindennapi dolgainkban viszontláthatjuk hitünk gyakorlati vetületeit. Ha nyitott szemmel jártunk, ha hitünk vezérelte lépteinket a mai ünnepi állomásig, láthattuk a hétköznapiakban is, hogy Isten hogyan viseli gondunkat még akkor is, amikor mi, földi dolgaink miatt, igen gyakran megfeledkezünk szeretetéről.

Így érkezünk meg az ötvenedik napi állomáshoz, hogy ismét számba vegyük lelki üdvösségünk utjait. Alig tíz napja, hogy a tanítványok öntudatra ébredését hirdető áldozócsütörtököt ünnepelhettük. A hétköznapi csütörtöki csöritezésben a keresztény világ ma már kevés időt szán a menybemenetelt ünneplő

állomásra, akárcsak az öntudatra ébredés gondolatára. A naptár-béli jeles alkalom elmúlt, de azért pünkösöd ünnepéből visszanyúlhatunk egy gondolat erejéig ehhez az ünnepi hagyományhoz. A könnyedséggel mellőzött áldozócsüörtök szerepe lenne elgondolkodtatni bennünket, hogy a húsvéti hit talán mégsem az üres sírnál válik teljessé. A húsvéti történet talán mégis csak úgy válhat teljessé, hogy Jézus áldozócsüörtöki menybemenetele után, a szétszaladt és a világ szemé elől rejtőzködő tanítványoknak öntudatra kell ébredni, hogy a megígért pártfogó és vigasztaló szentlélek kitöltetésével testet ölthessen a keresztény Egyház. Enélkül értelmetlen lenne a húsvéti mártíromság. Enélkül értelmetlen az üres sír legendája. Enélkül a keresztény hit csupán elmélet, könyvekbe zárt vallásfilozófiai rendszer maradna. Az Egyház létrejötte nélkül elmaradna a jézusi tanítás gyakorlatba ültetése, gyakorlati megvalósítása. Ezért állítjuk, hogy pünkösöd a húsvéti hit kiteljesedését hozza el nekünk.

Jézus, aki az evangéliumok leírása szerint tragikus elmúlását előre látta, tanítványainak többször beszél távozásáról, és beszélt arról, hogy kikerülhetetlen halála szükségzerű ahhoz, hogy végül a pártfogó szentlélek kitöltethessen a tanítványi közösségre. János evangéliumában olvassuk Jézus hagyatkozását, ígéretét és biztatását: „...*én pedig kérni fogom az Atyát, és másik Pártfogót ad nektek, hogy veletek legyen mindörökké: az igazság Lelkét, akit a világ nem kaphat meg, mert nem látja őt, nem is ismeri; ti azonban ismeritek őt...*”

A szentlélek eljövételének ígéretéről unitárius prédikációt nem emlékszem, hogy hallottam, vagy olvastam volna. Talán azért, mert a János evangéliumára jellemző gondolat enyhén ködös teológiai értelmezéseket igényel. A kereszténység korai évszázadaiban is ellentmondásos nézetek fogalmazódtak meg az egyházatyák írásaiban arról, hogy pontosan miként is kell érteni azt, hogy Jézus elküldi a szentlelket, ami pártfogó és vigasztaló. Hogyan küldi el Jézus azt a szentlelket, amit az evangéliumok végső igazságnak, az Igazság Lekének is neveznek?

Induljunk ki abból, hogy unitárius hitvallásunkban megvalljuk: „*Hiszem a szentlelket!*” Unitárius hittanunk tehát vallja és tanítja a szentlélek létét és jelenvalóságát. Hisszük azt, hogy a szentlélek Isten Lelke, Isten hatóereje a világban. A szentlélek nem azonos az emberi lélekkel, de lényegében nem idegen egyik a másiktól, hiszen valljuk, hogy lelkünk Istentől való, és halálunk órájában Őhozzá tér vissza.

János evangéliumában Jézus az Isten szentlelkének eljövételét ígéri meg, hogy az pártfogója, oltalmazója, vigasztalója legyen a magukra maradt tanítványoknak. A pünkösdi történet szerint pedig Jézus ígérete beteljesedik akkor, amikor a tanítványok Húsvét után ötven nappal, az első pünkösöd alkalmával Je-

ruzsáleben színre lépnek, és a nyilvánosság előtt megvallják hitüket a megfeszített és feltámadott názareti Jézusról, akit Krisztusnak vagy felkentnek mondanak a követői.

A görög nyelven írt evangéliumok, amikor a megígért pártfogó szentlélekről szólnak, a Paraklétosz kifejezést használják. A kifejezés szó szerinti fordítása annyit tesz, mint melléhívott. Az ókori görög társadalomban a bíróság elé állított, beidéztetett vádlottat görögül enklétosznak nevezték, a paraklétosz pedig a vádlott mellé hívott védőügyvéd megnevezése volt. A kifejezést számos további formában is fordíthatjuk, így: segítségül hívott, meghívott személy, aki az őt hívó mellett áll, aki megszán valakit; közbenjáró, védőügyvéd, segítő, pártfogó, szószóló, gyám, tanácsadó; aki bátorít, buzdít, vigasztal; aki kedvesen beszél, jó szót szól valakihez; aki sarkall, késztet, sürget valamire; aki kér, könyörög, esedezik valamiért, lelkére beszél valakinek; aki megkövetel, kíván valamit; aki int, megfed, felszólít.

Az igen tág értelmű görög Paraklétosz kifejezést az evangéliumi szövegekben tehát elsősorban pártfogó, vigasztaló szentlélekként értelmezzük. János evangélista az ógörög jogi világból kölcsönzi a paraklétosz kifejezést, és ezzel utal arra, hogy Jézus tanítványai vagy éppen a kései keresztények, ebben a világban könnyen a vádlott pozíciójába kerülhetnek. Gyakori evangéliumi gondolat, mely a keresztény üldöztetések idejét eleveníti meg. Emlékezzünk csak a Hegyi beszéd soraira: „*Boldogok vagytok, ha énmiattam gyaláznak és üldöznek titeket, és mindenféle rosszat hazudnak rólatok. Örüljetek és ujjongjatok, mert jutalmatok bőséges a mennyekben, hiszen így üldözték a prófétákat is, akik előttetek éltek.*” (Mt 5,12–13) Keresztény ember számára a segítő és pártfogó a megpróbáltatásban, legyen az hitbéli üldöztetés vagy az élet bárminémű megpróbáltatása, nem más, mint Isten szent lelke. A szentlélek ügyvédként, pártfogóként áll mellettünk, és védelmez a gonosz és igazságtalan váddal szemben.

A görög nyelvű Újszövetség a Jézus-követő keresztényeket gyakran nevezi ekklétosznak, ami a vádlott ellentétét, vagyis a vádlás alól felszabadított embert jelenti. Az egyház pedig görögül ekklészia, vagyis a „vád alól felmentettek közössége”; maga a felmentés pedig a paraklétosznak, a „melléhívott”-nak, a pártfogó szentléleknek köszönhető. A keresztény ember hite szerint tehát a pünkösdi események során kitöltetett szentlélek pártfogol, bátorít és felszabadít. Felszabadít a félelem és a rettegés rabságából. Megszabadít a rosszindulatú vádak bilincseiből, és erőt ad mindezek fölé kerekedni.

A pártfogó szentlélek gondolata az ókori görög társadalom egy másik sajátos gyakorlatából is eredeztethető. Így nevezték azokat a kiváltságos háziszolgákat, akiket a gazdag athéni polgárok otthonaiban alkalmaztak azzal a céllal, hogy

a család fiúgyermekével, a család örökösével legyen gyermekkorától kezdve egészen felnőttkorig. A paraklétosz soha nem maradt el a pártfogolt fiútól. Az ő szobájában aludt, vele evett, tanult, vagy szórakozott – amit kellett. Munkája fontossága miatt a paraklétosz rangban magasan a többi szolga fölött állt. Ebben az értelemben a húsvéti tragédia bekövetkeztéig Jézus volt a tanítványok vigasztalója, pártfogója, irányítója, egyszóval paraklétosza. Ő volt a segítségük az ellenséges világgal szemben, tanította őket, míg velük volt, rámutatott az élet alapigazságaira. Ennek a majdnem szülő-gyermeki, ideális bizalmi viszonynak azonban hirtelen vége szakadt, amikor Jézus eltávozott ebből a világból. Ez volt az a pont, amikor a tanítványoknak föl kellett ismerniük: hinni azt jelenti, hogy immár a láthatatlantól kell erőt meríteni. Ilyen helyzetben és szükségben, amikor az embernek csupán a hite marad támaszul, bizony könnyen megtörténik, hogy a legszilárdabb hitű ember is megtántorodik. Az emberi erő bizony hamar felmondja a szolgálatot. Ahogy az első tanítványoknak, nekünk is fel kell ismernünk, hogy az anyagi világ útvesztőiben nagyobb szükségük van az isteni lélek pártfogó és vigasztaló útmutatására, mint korábban bármikor.

Jézus a magukra maradt tanítványok lelki szükségleteit előre látta. Ezért kapták mesterüktől az ígéretet a vigasztaló és pártfogó lélekről, aki segítségükre lesz, és vezeti őket a szükségben. Az evangéliumok bizonyossága szerint a vigasztalót csak a hitben lehet látni és megtapasztalni. Jézus eltávozott ugyan, de az Igazság Lelke, Isten szentlelke megmutatja a mindenkori tanítványoknak, az üdvösségre vezető helyes utat.

Hogyan történik ez? – kérdezhetjük. Hogyan mutatja meg a szentlélek az üdvösségre vezető utat? Hogyan is működik valójában az az erő, amely elvezeti a keresztény közösséget a tanítástól a szeretet evangéliumának gyakorlásáig? Ennek szemléltetésére hívjuk segítségül a képzelőerőnket.

Képzeljünk el egy hatalmas barlangot, melynek a mélyén már kora gyermekkoruktól fogva leláncolt emberek élnek. Ezek az emberek még soha nem hagyhatták el a barlangot, ezért nem is sejtik, hogy a barlangon kívül más valóság is létezik. A barlangban egy nagy tűz ég, a tűz előtt pedig egy hatalmas fal helyezkedik el. Az örök a fal mögül mindenféle mesterséges tárgyakat mutatnak fel, „valahogy úgy, ahogyan a bábosok mutatják fel a bábokat a nézőknek”, melyeknek az árnyékát a tűz a barlang falára vetíti. A szerencsétlen leláncolt emberek csupán ezeket az árnyékokat láthatják. Az örök élénken beszélnek egymással, azonban a barlangüreg eltorzítja a hangjukat. Így aztán a barlang falán látott árnyékokat és az örök eltorzított hangját a rabok valóságnak tartják.

Egy nap az örök az egyik leláncolt emberről leveszik a láncokat, és felvezetik a barlang szájához. Miután a felszabadított rab kilép a sötét barlangból, kezdetben nagyon kellemetlennek tapasztalja a kinti világot: a nap elvakítja, és nem lát semmit. Idővel azonban, miután a szeme hozzászokott a világossághoz, meg fogja pillantani a dolgokat a maguk valóságukban, ekkor rájön, hogy mindaz, amit eddigi életében valóságnak hitt, csupán a valódi dolgok árnyékai voltak. [...] Először csak az árnyképeket látná, aztán emberek és más dolgok vízi tükörképét, később magukat a dolgokat; aztán már könnyebben szemlélné a csillagokat és az eget, persze csak éjjel, amikor a csillagok és a Hold fényét pillantaná meg, mintha nappal nézné a Napot és annak fényét.

Miután a felszabadított rab megismerkedett a barlangon kívüli világgal, az örök újra láncra verik és visszaviszik a barlangba. A visszatért rab elmeséli a társainak, hogy mit látott, hogy a falon látott dolgok csupán csak árnyékok. A társai ki fogják nevetni, és örültnek fogják tartani, a visszatért rabnak pedig soha többet nem lesz nyugta a barlang mélyén, hanem vissza fog vágyni a fenti világba.

És ha ismét az árnyak böngészésében kellene versengenie az örökös rabokkal, vakoskodna, míg a szeme meg nem szokná a sötétet – és ez az idő, míg megszokná, nem is volna rövid. A rabok persze kikacagnák, és mondanák róla: úgy kell neki, miért ment fel, íme szeme világát veszve jött vissza, lám, nem éri meg a felmenetel! És ha valaki eztán megpróbálná béklyóikat megoldani, és felvezetni őket, azt, ha nyakon csíphetnék, bizonyára helyben megölnék.

Testvéreim, a történet hallatán jó eséllyel gondolhatjuk, hogy az a 21. század emberéről szól, a látszat és valóság közötti dilemmáját mutatja be mint korunk egyik sarkalatos problémáját, miközben erősen utal a keresztény üdvtörténetre. Meglepő lehet, de a szöveget nem valamelyik ma népszerű író vetette papírra, hanem az i. e. IV. századból való Platón, a filozófus *Az állam* című könyvében írta le. A barlang-hasonlat olyan egyetemes emberi kérdéseket vet fel, amelyek a Jézus előtti IV. században, Jézus korában, a tizenhatodik században de ma, ezen a pünkösdi ünnepen is érvényesek:

1. Meg kell vizsgálnunk, hogy az, ami feltétlen meggyőződésünket képezi, tényleg a valóság vagy lehetséges, hogy csupán árnyékképe annak. Az isteni lélek értelmünket megvilágosítja, és keresésünkben pártfogol.
2. A látszat világától nem egyszerű elszakadni, áldozatokkal jár, de a szentlélek vezérelte felfedezésünkben olyan világ tárul fel előttünk, mely új megvilágításba helyezi a dolgokat, az eseményeket, s immár saját tapasztalatokkal gazdagít.

3. Annak, aki lehetőséget kapott arra, hogy megtanulja az igazat és jót, egyszersmind kötelessége, hogy visszamenjen a raboskodókhoz, és osztozzon velük gondjaikban, akár megérdemlik ezt, akár nem. Többé nem hagyhatja magukra, még akkor sem, ha ezért életével fizethet. Lehetetlen a kiáradó lelket gúzsba kötni, lehetetlen az élet kiteljesedését megfékezni, megvesztegetni, eltéríteni.
4. A szentlélek kitöltetésének következménye tehát a keresztyén gyülekezet létrejötte. A keresztyén gyülekezetben testet ölt a Jézusi tanítás/értékrend – a tanítványi közösség a szentlélektől átlelkesülve viszi a világban Jézus életének, halálának és tanításának hírét.
5. A Vigasztaló és Pártfogó isteni lélek a keresztyén Egyházban, az apostoli tanításban, vagyis a prédikálásban mutatkozik meg leginkább. Az első tanítványokhoz hasonlóan mi is felelevenítjük a mestertől tanultakat, és bizonyosságot teszünk hitünkéről, hogy Jézus tanításának követésével és gyakorlásával vallási és nemzeti közösségünk szolgálatára állhassunk. Cselekedeteink, egyéni és közösségi életvitelünk az apostoli tanítás szilárd alapján állva Isten országának építését szolgálják.
6. A nyilvános hitvallás, bizonyágtétel és cselekedet célja egy: tanítvánnyá tenni minden népet. Az öntudatra ébredés, a felismerés, teljesüljön az ki a kenyértörésben vagy az imádságos együttlétekben, nem elegendő. A meggyőződésből cselekedetnek kell következnie. Ehhez legtöbbször az emberi akarat kevésnek bizonyul. Kell az isteni lélek pártfogása. Ez adatik meg nekünk minden pünkösdi ünnep alkalmával.

Pünkösöd tehát véges emberi valónk elfogadása, küldetésünk megfogalmazása és annak gyakorlatba ültetése. Ám az erről szóló mindenkori keresztyén tanítás, a tanítók szavai akkor válnak érthetővé, ha az élet tapasztalatával egybecsengnek. Csak így válik olyan meggyőződéssé, ami tettekre sarkall. És így lesz pünkösöd a valóra vált jézusi ígéletben kibontakozó lehetőségek ünnepe. Ámen.

Tőkés-Bencze Zsuzsanna¹

Az asztal

(Úrvacsorai agenda)

„Miközben ettek, vette Jézus a kenyeret, áldást mondott, és megtörte, a tanítványoknak adta.” (Mt 26,26)

Kedves Testvéreim!

Asztal. Ha ezt mondom, bizonyára az étel jut az eszetekbe, s az alkalmak, amikor körülülve az asztalt elfogadjátok a rá helyezett étkeket.

Amikor az úrvacsorával élünk, akkor is egy asztalhoz közeledünk, körülálljuk, s elfogadjuk az úrvacsorai jegyeket. Valahányszor ezt tesszük, Jézus életére és halálára emlékezünk, s mindig az utolsó vacsora képe elevenedik meg előttünk, az, ahogyan tanítványaival körülülte az asztalt, vette a kenyeret, megáldotta, megtörte, majd rendre tanítványainak adta.

Kedves Testvéreim! Az étel az életet jelenti. Így volt ez Jézus korának mediterrán világában, de így van napjainkban is. Az étel pedig sohasem a véletlen műve, hanem Isten áldása. Az isteni jószág abban fejeződik ki, hogy hozzájutunk az ételhez, a mindennapi betevőhöz. Nem hiába kapott olyan nagy hangsúlyt az utolsó vacsora, s vált olyan jelentőssé, hogy ezt a jézusi cselekedetet ünnepről ünnepre megismételjük.

Mit akart Jézus az utolsó vacsora által üzeni? Hogy azt megértsük, a Jézus korabeli ember szemével kell az eseményre tekintenünk. Az Ószövetség alapvető tanítása az isteni szövetségkötés. Isten szövetséget köt az emberrel, mondhatni szerződést kötnek, s ebből a szerződésből következik, hogy Isten oltalmazza az embert, gondját viseli, életesélyt biztosít neki, de az élet fenntartásához a lelkieken kívül elsősorban táplálék szükséges. Az elsődleges táplálék Izraelben is a kenyér volt. A kenyeret többnyire búzából sütik, a búza pedig a föld ölén szökken szárba és érik meg. A föld, a termőtalaj nem az emberé, hanem az Istené. Az em-

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett úrvacsorai beszéd- és imapályázat III. helyeztjé.

ber Istentől csak bérbe kapja a földet, de a valós tulajdonos Isten. Tehát Isten az, aki a kenyeret adja, aki ételt rendel ki számunkra, aki táplál.

Az evangéliumokban gyakran olvashatunk arról, hogy Jézus asztal mellé ül, elfogadja a kenyeret, az isteni áldást. De nem elhanyagolható az sem, hogy kiknek az asztalánál foglal helyet. A korabeli szokások előírták, hogy az asztalnál ülők azonos rangúak legyenek. Nem volt mindegy, hogy ki kivel ül asztalhoz. Jézus személyválogatás nélkül asztalhoz ül bárkivel. Számára csak az ember teremtetett mivolta számít. De miért fontos Jézusnak az asztalközösség? Mert üzenetet hordoz, Isten országára mutat. A jézusi asztalközösség előrevetíti az isteni uralmat, az Isten országát. A kenyér és a bor Isten örök jóságára utal, aki feltétel nélkül részeltet e javakban mindenkit. Azáltal, hogy Jézus nem válogatja meg az asztaltársaságát, megmutatja, hogy Isten mindenki számára elérhető, hogy Isten nem személyválogató. Isten nem tesz különbséget a szegény és gazdag, az előkelő és rongyos, a tanult egyetemi diplomával rendelkező és az egyszerű kétkezi munkás között.

Jézus asztala téged is vár, aki lelkileg összeroppantál, akiben megtört a harmónia, ez az asztal számodra is megterítettet. Isten mindenkit szeret, mindenkit megtart, személyválogatás nélkül.

Jézus a kenyeret tanítványainak adta az utolsó vacsorán, kifejezve Isten áldását vele. S ez az áldás ránk is vár. Isten elérhető valóság, itt van. Átélted te is, kedves Testvérem, Istent. Jöjj, vedd kezedbe a kenyeret és igyál a borból! S érezd, hogy az úrasztalánál levő vendégeskedés által Isten országa működik, és elért téged is! Itt a kenyér, gyere, nyújtsd ki kezéd érte! Hagyd, hogy táplálja tested és lelked! Gazdagítson az istenközelség érzésével!

Kedves Testvéreim, köszönjük meg Istenünknek, hogy ennyire közel enged magához, és köszönjük meg Neki Jézust, aki tanítani tud bennünket nap mint nap!

Jer az Úrnak asztalához!

Ámen.

Jakabházi Béla Botond¹

A tökéletes szeretet evangéliuma

(úrvacsorai agenda)

Ti azért legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes. (Mt 5,48)

Kedves Testvéreim, ünneplő gyülekezet!

Az Úr asztala, a Jézustól tanult tökéletes szeretetnek a jelképe most is vár bennünket, hogy a jézusi tanítás és példa nyomán a legősibb keresztény szertartás hagyományát követve emlékezzünk a Mester tanítására, életére és halálára.

De ez nem csak az emlékezés és hálaadás alkalma. A mi templomunkban megterített asztal azért más és lényegileg teljesebb, mint bármely más felekezetnél, mert úrvacsoravételünk által a tökéletes szeretetet gyakoroljuk, azt a feltétel nélküli, radikálisan elfogadó és megbocsátó szeretetet, amely nélkül vallásosságunk csupán önmagába forduló, kizárólagos és erkölcsi felsőbbrendűség-érzést kölcsönöz, a jelenlegi életünkből egy vélt mennyország vagy sikeresebb és boldogabb életre vezető vészkijárat volna. Az unitárius lelkiségre, melynek alapértékei közé tartozik a mások és a másság iránti türelem és a lelkiismereti szabadság, nem volt és ma sem jellemző az, hogy a könnyebb, a kézenfekvő és kényelmes utat választaná az őszinteség, egyszerűség és méltányosság rovására. A mi közösségünkben arra bátorítjuk egymást, hogy őszintén és szeretettel fogalmazzuk meg kérdéseinket. És elég erősnek tartjuk a hitünket ahhoz, hogy azok szemében, akik nem ismernek vagy nem szeretnek, hitetlenségnek tűnhessen őszinte és szenvedélyes kutakodásunk lelki életünk igazságainak egyre teljesebb megértésében. Itt, az úrasztala mellett mély önvizsgálattal akarunk szembesülni a vágyaink és a valóság között tátongó szakadékkal. Nem az idealizált, önmagunknak tetszeni akaró énünket és életünket hoztuk ide, hanem valós emberségünket, egyszerűen, őszintén, szegyen és önámítás nélkül.

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett úrvacsorai beszéd- és imapályázat I. helyezettje.

A mostani szertartásunk találkozás. Találkozás a jézusi értékekkel, találkozás embertársainkkal és Istennel. Egy olyan alkalom, amikor bizonyítékokat is keresünk arra, hogy a jézusi út nehézségének jutalma olyan kincs, amelyért érdemes küzdenünk. Keressük a bizonyítékot, mert szükségünk van belső és külső támpontokra egyaránt. Keresünk valami kézzelfoghatót úgy, mint a kételkedő Tamás egykor, szinte két héttel az első, Jézus által megáldott vacsora után.

A felolvasott evangéliumi rész Jézusnak a tanítványaihoz intézett felhívása, amelynek értelmezésében nehéz lenne minden kereszténynek egyetértésre jutni. Abban biztosak lehetünk, hogy Jézus a tökéletesség által nem a perfekcionizmust kéri tanítványaitól és tőlünk, késői követőitől. Láthatjuk környezetünkben élő társainkon, vagy akár magunkban is, hogy a törekvés a tökéletességre gyakran a hibáktól való rettegést idézi elő, és ezáltal gátat vet a tanulás és a növekedés útjának. De akkor mégis, mit érthet Jézus azon, hogy tökéletesekké kell válnunk? A Mester e tekintetben sem hagy bizonytalanságban: mint minden tanításában és felhívásában, erre is példát ad élete és emberi magatartása által. Hogy mire érti Jézus a tökéletességet, amely Isten jellemző vonása, az kiderül abból, ahogyan például a kereszten embertársaihoz viszonyul, és még erőteljesebben a Tamással való húsvét utáni találkozásban.

Amikor Jézus megjelent a tanítványoknak, akkor Tamás nem volt köztük, ezért csak később értesült a hihetetlen eseményről. Tamás kételkedik, és a „hiszem, ha látom”-szerű kijelentése miatt ma is úgy szerepel a köztudatban, mint a hitetlen tanítvány. Holott Tamás csupán csak bizonyítékot keres, nem hajlandó elhinni minden mendemondát és kósza hírt, vagy társainak egy ilyen hihetetlennek tűnő beszámolóját. Gyermekeinket is arra tanítjuk, hogy ésszerűen gondolkodjanak, logikus következtetéseket vonjanak le, és a vélemények helyett a bizonyítékoknak higgyenek.

Tamás bizonyítékot akar, és nem elégszik meg az „első kézből” kapott hírral, hanem ő is részes akar lenni, találkozni akar Jézussal. Ez az evangéliumi történet, a Pál apostol által értelmezett és hirdetett korai kereszténység aggályaira kíván választ adni. Az első század vége felé ugyanis a várt apokalipszis nem következett be, így sokan elbizonytalanodtak abban, hogy kereszténységük valóban halál utáni életet és üdvösséget biztosíthat. A Jézusnak tulajdonított „Boldogok, akik nem látnak, mégis hisznek” (Jn 20,29b) kijelentést a kereszténység, történelmének néhány igencsak restellini való időszakában, az értelemnek ellentmondó, az akkori egyház üdvösségre vonatkozó kizárólagosságának bizonyítására használta. És közben háttérbe szorult az, amit Jézus Tamásnak és az emberiségnek is felmutat: a tökéletes szeretet hatalmát, amely képes megtörni az emberi erőszak láncolatát.

Jézus Tamáshoz fordul, és arra kéri, hogy tapintsa meg, nézze meg a szegek helyét, a halált hozó erőszak nyomait a megkínzott testen. Ahogy a családtagok és barátok, és azok az emberek, akik szeretik egymást, szükségét érzik, hogy hozzáérhessenek egymás arcához, kezéhez, megölelhessék egymást, így fejezve ki ragaszkodásukat, szeretetüket, végül Tamás is megérintheti, megölelheti mestereét.

A történet azért fontos, mert az emberi életet, a mi emberi létünket is kiszabadítja a gyűlölet, harag és erőszak, a „szemet szemért” gondolkodásmód fogságából a benne megjelenő jézusi példa által. Kiszabadít és felszabadít. Hogyan képes Jézus arra, hogy miután elárulják, megverik, megkötik, megalázzák és meggyalázzák, keresztre feszítik – a gyűlöletre és erőszakra mélyről jövő ember-szeretettel válaszoljon? Hogyan tanulhatjuk meg Jézustól, hogy a kapott sebeket, amelyeket nem a tenyerünkön vagy lábfejükön, hanem szívünkben hordozunk, ne próbáljuk megtorolni? Vajon hogyan alakult volna Európa története, hogyan alakult volna a saját életünk, családjaink élete, ha a kapott sebekért nem a bosszúállás vezette volna az embert? Ha ellenálltunk volna annak a kísértésnek, hogy a „kiengesztelő erőszak” és a „megelőző csapások” véget nem érő gyűlöletláncát tovább erősítsük? Volt, amikor egyénekként sikerült megérezni a Jézus által megmutatott tökéletes szeretet hatalmát, volt, amikor vallásos közösségként is a „ránk dobott kövekből” templomokat építettünk, vagy törvényt alkottunk – a nyugati világ első lelkiismereti- és vallásszabadság törvényét. Az úrvacsoravételünk ennek a türelemmel és szeretettel megszentelt hagyománynak az élővé tétele saját életünkben.

Jézus bántalmazások közepette is módot talál arra, hogy Istenhez tartozásának áldását és rendíthetetlen emberszeretetét kinyilváníthassa. Ez a jézusi modell, amelyet követni akarunk, s amelyhez az erőt itt, az úrasztalánál keressük. Azt az erőt, amely kiemel a szeretet hatalma iránt érzett kételyeinkből, és megtanít életünk rövidzárlatait minden bosszúvágy nélkül elviselni.

Kedves Testvéreim! Van-e köztünk olyan férfi vagy nő, akinek ne lennének sebei? Ki az, aki nem érezte már tehetetlenségét az erőszak, pusztítás, gyűlölet, szeretet hiánya, a közöny láttán? Ki ne tapasztalta volna, hogy szíve megkeményedik, és arcvonásai szigorúvá merevednek az élet megpróbáltatásai, tragédiái hatására? A kenyér és a bor, a Jézusra való emlékezés, a szereteteink életéért mondott ima nem fogja nyomtalanul eltüntetni sebeinket. De az egy kenyérből és egy kehelyből való részesülés által közösséget vállalunk egymással és minden elnyomott, gyűlölt, peremre sodródott embertársunkkal: azokkal, akik megbélyegzett kisebbségként élnek, azokkal, akiket a történelemben bűnbakoknak kiáltottak ki, azokkal, akiknek befogadása, asztalunkhoz ültetése még számunkra is ké-

nyelmetlen. Unitárius templomunkban Jézus asztalközössége vagyunk tehát, ahol a tökéletes szeretet, tanuljuk, azt, hogy a gondviselő, a feltételek nélkül szerető Isten tekintetével tudjunk önmagunkra és egymásra nézni. Ez az a hely, ahol nincs kizárólagosság, ahol bárki légy, és bárhonnán is jöttél, otthonra találtál. Ahol a megváltoztathatatlanak tűnő társadalmi határvonalak értelmüket veszítik. Ahol az unitárius kereszténység élő és átformáló erővé válik éppen azáltal, hogy az asztal mindenki előtt terítve áll – Isten feltétel nélküli, tökéletes szeretetének jelképeként.

Az úrasztala készen áll. Nekünk terítették meg, értünk van, minket vár. Nézz a sebeidre, szent sebekké válnak! Nézz Jézusra, és ismerd fel, hogy a sebezhetőség a szeretet ára. Maradj sebezhető! Maradj érzékeny szívedben! És mint Isten, légy tökéletes, tökéletes a szeretetben! Ámen!

Szabó Előd¹

Vég és kezdet

(úrvacsorai beszéd)

„Amikor Jézus odaért, felnézett, és így szólt hozzá: „Zákeus, szállj le hamar, mert ma a te házában kell megszállnom.” Ekkor sietve leszállt, és örömmel befogadta. Akik ezt látták, mindnyájan zúgolódtak, és így szóltak: „Bűnös embernél szállt meg.” Zákeus pedig előállt, és ezt mondta az Úrnak: „Uram, íme, vagonom felét a szegényeknek adom, és ha valakitől valamit kizsaroltam, a négyszeresét adom vissza neki.” Jézus így felelt neki: „Ma lett üdvössége ennek a háznak...” (Lk 19,5–9a)

Életünk legfontosabb pillanataira jellemző ez a kettősség: vég és kezdet. Már a születés is tulajdonképpen vég és kezdet: vége a magzati létformának és kezdete az önálló életnek. De véget és kezdetet hordoz magában még sok más nagy esemény és pillanat: iskolakezdés vagy -végzés, házasságkötés, szülővé válás, nyugdíjba vonulás vagy a halál.

Vallásos életünk döntő fontosságú eseménye az úrvacsora. Mi ér véget és mi kezdődik az úrvacsorával? – kérdezhetjük, ha életünk fontos eseményeihez hasonlóan próbáljuk értelmezni ezt a szertartást.

Az úrvacsora bibliai eredetét vizsgálva azt mondhatjuk legegyszerűbben, hogy tulajdonképpen egy közös étkezés, asztalközösség. Jézus életére, tevékenységére jellemző, hogy asztal mellett ül, s az asztal a testi és lelki táplálkozás helyét is jelenti. Ott van az asztalközösség a tékozló fiú példázatában: amikor a fiú hazatér, az apa nem szemrehányással fogadja, hanem örömmel asztalhoz telepednek. Ott van az asztalközösség akkor, amikor a bűnös nő megkeni Jézus lábát a farizeus házában. És ott van az asztalközösség abban a történetben is, amelyből

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett úrvacsorai beszéd- és imapályázat II. helyezetteje.

úrvacsorai beszédem alapgondolatát választottam: amikor Jézus meglátja a fügefán Zákeust, nála szállt meg, leült asztalához.

Mi a közös ezekben az asztalközösségekben? Feltűnő hasonlóság, hogy mindig gondot okoz az, ha olyan ember kerül az asztalhoz vagy az asztal közelébe, aki nem méltó arra. Jobban mondva olyan valaki, aki a kor szokásai, ítéletei szerint tisztátalan, méltatlan, bűnös. A jézusi asztalközösségekben mindig akad valaki, akivel a prófétának, környezete ítélete szerint, nem lenne szabad asztalhoz ülnie, se közösséget vállalnia. Ha Jézushoz hűségesek akarunk lenni ezt az előítélet mentes viszonyulást kellene átvegyük ma is az úrvacsora szertartásában.

A jézusi asztalközösség ilyen értelemben is vég és kezdet. Vége a számkivettségnek és kezdete, lehetősége az új, tiszta életnek. Örömteli, biztató tény az is, hogy ezt a lehetőséget nem kell kikényszeríteni, különböző cselekedetekkel előre kifizetni vagy kizsarolni, hanem mindig a megbocsátás és a befogadás van előbb. A megbocsátást pedig követi az új élet iránti vágyakozás.

A tékozló fiút feltétel nélkül fogadja be az édesapja; a bűnös asszony közeledését is feltétel nélkül fogadja el Jézus; Zákeustól sem kér ígéretet, fogadalmat, hanem az ígéret és a fogadalom éppen a befogadás, a megértés, a megbocsátás utáni hála eredménye.

Az úrvacsora feltétele, hogy önmagunkba nézzünk. Szükségünk van arra, hogy meglássuk, megvalljuk magunknak bűneinket, hogy sokszor tévedtünk, és vétkeztünk, s megfogalmazzuk magunknak, hogy a bűnök terhét milyen nehezen viseljük. Mindemellett itt, ennél az asztalnál senki – sem ember, sem Isten – nem kérdez, nem kér számon, nem követel ígéretet vagy fogadalmat, nem tesz szemrehányást; itt Isten és ember befogad bennünket, elfogad minket olyannak, amilyenek vagyunk, közösséget vállal velünk anélkül, hogy előzőleg valamilyen szerződést íratna alá velünk. **Ez a vég az úrvacsorában**, e szent asztalközösségekben: vége a kitaszítottságnak, a bűnök miatti eltávolodásnak, elhidegülésnek.

A történetek vége nyitott. Nem tudjuk, hogyan hálálja meg a tékozló fiú és a bűnös asszony a befogadást. Egyedül Zákeustól hallunk fogadalmat, ígéretet, de az elbeszélés nem tér ki arra, hogy be is tartja-e azt, amit megígért. Számunkra azonban ez a befejezetlenség azt üzeni, hogy az igazán lényeges kérdés ebben a pillanatban az: hogyan fogja az úrvacsora, ez a feltétlen elfogadás, ez a feltétlen közösségvállalás befolyásolni életünket, mindennapjainkat? Ennek az elfogadásnak és közösségnek a hatására mi tudunk-e, akarunk-e jobb, hasznosabb, értékeesebb emberi életet élni? **Ez a kezdet!** Valójában lehetőség, esély az újrakezdesre. Az úrvacsora egy olyan szerződés, amelyet előre aláírva nyújt át nekünk az Isten. Ő aláírta, azaz bízik bennünk, s most már csak rajtunk áll, hogy mit kezdünk ezzel a bizalommal. Nem külső kényszer ösztönöz a megjobbulásra, a megújulásra,

hanem az a vágy, hogy a bizalomra, a megbocsátásra, az elfogadásra, a szeretetre hálával válaszoljunk.

Vég és kezdet – így válhat megújító erejűvé, döntő pillanattá az úrvacsora mint az Istennel és embertársainkkal való szeretetközösség megélése. Áldása akkor lesz, ha lezárjuk vele a rosszat, a haragot, a sértődést, a bűnt, a rossz szokások láncolatát, és elkezdhetnénk építeni és gyakorolni végre azt, amiről régóta álmodozunk, és ami jobbá teheti életünket és a világot. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Sascha Salatowsky: *Die Philosophie der Sozinianer. Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 2015, Fromman-Holzboog (Quaestiones. Themen und Gestalten der Philosophie 18) p. 519.

Bár nem elsőkönyves szerzőről van szó, mégis érdemes bemutatni Sascha Salatowskyt a németül nem olvasóknak, hiszen ez az első olyan műve, amely jelentős nemzetközi visszhangot váltott ki. Salatowsky egészen 2008-ig a berlini rendőrség tisztviselője volt, eközben végezte germanisztikai és filozófiai tanulmányait a Freie Universitäten. Ekkor még a 17. századi lutheránusok filozófiai etikája foglalkoztatta, mestervizsgáját is ebből a témából írta. 2005-ben avatták doktorrá, disszertációjának tárgya az arisztotelészi pszichológia 17. századi recepciója volt. 2009-től a marburgi Philipps-Universität filozófiai intézetének munkatársaként, Winfried Schröder filozófiatörténész mellett dolgozott, akinek fő munkaterülete a valláskritika és az ateizmus története. Kapcsolatuk nyilvánvalóan már csak azért is fontos, mert Salatowsky alapvetően Schröder hatására kezdett foglalkozni a reneszánsz-arisztotelizmus és a korai felvilágosodás közötti „transzformációkkal”, ezen belül is a szentháromság-tagadók (szociniánusok) filozófiájával, amelynek eredmé-

nyeképp a röviden bemutatandó monográfia megjelent.

Salatowskynak ezenkívül még egy nagyobb munkája ismeretes, amelyet a már említett arisztotelészi pszichológiáról írt. Számos tanulmánya közül a porosz és brandenburgi szociniánusokról szólót emelném ki (*Dürfen Sozinianer geduldet werden? Obrigkeitliche und theologische Debatten in Brandenburg und Preußen im 17. und 18. Jahrhundert*). Ezt 2014-ben már abban a sorozatban (*Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit*) publikálta, amelyet a Németországban újonnan szerveződő antitrinitarizmus-kutató csoport (Martin Mulsow, Martin Schmeisser stb.) nemrégiben indított, s amelyben a szentháromság-tagadás főként németországi forrásait igyekeznek közzétenni és értelmezni. A sorozatot indító kutatók tekintete elsősorban az altdorfi egyetemre irányul, ahol 1605-től Ernst Soner vezetése alatt egy olyan titkos antitrinitárius csoportosulás működött, amelynek száalai Lengyelországig és Erdélyig értek, s egyáltalán nem vé-

letlen, hogy a sorozat első kötetében (*Sozinianische Bekenntnisschriften. Der Rakower Katechismus des Valentin Schmalz (1608) und der sogenannte Soner-Katechismus*) a rakóvi katekizmus német változata mellett Soner ká-téját is nyilvánosságra bocsátották. Fontosabb most ennél azonban, hogy Salatowsky (*Dürfen Sozinianer geduldet werden? Obrigkeitliche und theologische Debatten in Brandenburg und Preußen im 17. und 18. Jahrhundert*) tanulmányában, amely a sorozat második kötetében (*Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*) jelent meg, a magyarországi kutatók számára is ismerős, idősebb Joachim Stegmann személyét vette górcső alá. Stegmann 1633-ban került Kolozsvárra mint a szász unitáriusok papja, s talán itt is fejezte be legfontosabb művét, a *De iudice et norma controversiarum fideit*, amely az ész szerepét hangsúlyozza a vallási vitákban.

Salatowsky már ebben a publikációjában (is) egy olyan forráscsoportból merített, amelyből előtte egyedül Theodor Wotschke szemezgetett, Wotschke azonban az anyagnak csak egy töredékét használta fel, s jelentős előrelépés azóta sem történt. Ez a forráscsoport, amely több iratcsomórúg, a berlini Geheimes Staatsarchivban található, és a 17–18. században a német–lengyel határon tevékenykedő unitáriusok tevékenységét ismerhetjük meg belőlük. Ez a vidék tulajdonképp Brandenburg keleti része, ahol a vidék

földesurai a Sackok voltak. Altdorfi bukásuk után a kriptoszociniánusok a Sackok védelmét kérték, s e vidéken élénken tevékenykedtek. Ennek a folyamatnak azonban nemcsak a Sack család védelme, hanem az oderafrankfurti egyetem, a Viadrina közelsége is rendkívül kedvezett. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez az intézmény a későbbiekben számos Hollandiába tartó erdélyi peregrinust, köztük sok unitáriust csábított magához egy-két szemeszter erejéig. E témával a magyar kutatók közül Keserű Bálint foglalkozott, aki Wotschke forrásai alapján hangsúlyozta, hogy magyar unitáriusok is tartoztak ehhez a közösséghez. 2010-ben magával a tanár úrral néztük át a Geheimes Staatsarchivban ezeket a dokumentumokat, közöttük több olyat találtunk, amelyek erdélyi vonatkozásúak. A regiszterből az is kiderült, hogy Salatowskyn és Wotschkén kívül mások ezeket az iratokat nem kutatták, pedig mennyiségéből már akkor sejthető volt, hogy az azt feltárók valószínűleg új megvilágításba fogják helyezni a szocinianizmus 17. századi történetét. Bizonyosnak vehető az is, hogy ez csak évtizedek munkájával valósulhat majd meg, amit jól jelez, hogy Salatowsky is csak a Joachim Stegmannra vonatkozó iratokat válogatta ki a dossziékból, s egyelőre csak ezeket használta fel.

Salatowsky munkájának éppen ezért külön kiemelendő érdeme és újdonsága, hogy az archiváliák egy részét

feldolgozta, mert az antitrinitarizmus-kutatásban az átfogó levéltári vizsgálódást máig háttérbe szorítja az unitáriusok vallási-eszmetörténeti profilja megrajzolása szempontjából fontosabbnak tartott, főként kéziratban fennmaradt műveik kutatása. Ez a „hangsúlyeltolódás” aztán azt a visszás helyzetet eredményezi, hogy miközben a kutatók törekednek egy mélyen történetiségben gyökerező olvasat megkonstruálására, épp azokra a forrásokra nem fordítanak elég figyelmet, amelyek megalapozhatnák ezt. Ma a kora újkori unitarizmus vizsgálatának két fő iránya látszik kirajzolódni. Az egyik egy egyháztörténeti diskurzus, a másik diskurzus nem szilárd levéltári alapokon álló történetiséget próbál teremteni a fontos művek köré, hanem filozófiai kontextusba igyekszik helyezni azokat. Könyvének első részében Salatowsky a szociniánusok filozófiához való viszonyát térképezi fel, s felsorolja a szerinte figyelemreméltó szerzőket ebből a szemszögből, így például kiemeli Sonert, Joachim Stegmannt, Samuel Crellt. A szociniánus filozófusok munkássága Salatowsky szerint már csak azért sem hagyható figyelmen kívül, mivel Leibniz és Locke munkáiban is felfedezhetőek szociniánus sajátosságok.

A monográfia második részében Salatowsky bemutatja azokat a filozófiai rendszereket, amelyeket magukénak éreztek az unitáriusok a kora újkorban. A szerző korai kutatási eredményeit is

felhasználva ismerteti az unitáriusok arisztotelizmusát. Salatowsky megpróbálja tisztázni, hogy a szocinianizmuson belül hogyan viszonyult egymáshoz a filozófia és a teológia, illetve hogy mi volt az értelem szerepe a vallási viták eldöntésében. Salatowsky rekonstruálja azt a szociniánus gondolkodási paradigmát, amely attól az állásponttól, hogy a tanításnak összhangban kell lennie az értelemmel, eljut egészen addig, hogy az értelem önmagában is képes vallási igazságok megállapítására, vagyis valamiféle természetvallásnak feltétlen léteznie kell. Az ugyanezt valló Andrzej Wiszowaty legfontosabb munkáját magyarrá is lefordították, s a művel Keserű Gizella foglalkozott behatóan (*Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély*). Salatowsky kötetének harmadik és negyedik része a szociniánusok anyagfogalmáról és antropológiai nézeteiről szól. Anélkül, hogy érinteném a részleteket, és azt, hogy a természetvallás léte vagy tagadása miképp „determinálja” az unitáriusok emberről vallott elképzeléseit, kiemelném azt az igencsak érdekesnek tekinthető tényt, hogy a szociniánusok alapvetően nem tanították a semmiből való teremtés elvét, szerintük ugyanis létezett a kezdet kezdetén valamiféle formátlan anyag, amely nem Istenből/Istentől származott. Márpedig ha egy ilyen anyag létezett a teremtés előtt, akkor ennek ugyancsak örökkévalónak kellett lennie. Ez az anyagfelfogás hol visszafogottabban, hol radikálisabban

jelent meg a 17. századi unitárius gondolkodóknál, s a felvilágosodás előfutárainak, a már említett Leibniznek és Locke-nak élénk figyelme kísérte. Nyilvánvalóan egy ilyen erőteljes álláspont teljességgel rányomta a bélyegét a szociniánusok antropológiájára is, s különböző válaszok születtek arra nézve, hogy miképp is viszonyul az ember ehhez az első vagy preegzisztens anyaghoz, amelyből teremtetett. Az ötödik fejezet azt vizsgálja, hogy a szociniánus filozófiában miként jelenik meg a halhatatlanság és bűnbeesés, illetőleg John Locke műveiben milyen nyomokat hagyott a szociniánus filozófia. Főbb kérdéskörök: bűnbeesés

előtti halhatatlanság, halál utáni élet, a lélek természete.

A könyv végén tartalmas bibliográfia található, amelyből az is kiderül, hogy a szerzőnek szándékában állt a lengyel és magyar kutatók eredményeinek beépítése is művébe, de ez nem igazán sikerült.

Összességében elmondható, hogy tartalmas és olvasmányos munkát vehet kézbe az Olvasó, s már most látni lehet, hogy a hazai kutatás építeni tud és építeni is fog rá, lényeges pontokon kiegészíti majd, és új forrásokkal illusztrálja a szerző legfontosabb megállapításait és feltevéseit.

Molnár Dávid

ABSTRACTS

Dávid Molnár: *Valentin Radecke*

Valentin Radecke (?–1632) was a teacher in the Unitarian College of Kolozsvár (Cluj) from 1605, and the bishop from 1615. He is the author of a number of works which have been brought into focus by recent research (*Disciplina Ecclesiastica, Der kleine Katechismus, Geistliche Gesänge, Apologia*). There is a recognized gap in our knowledge about his first decade in Kolozsvár. He was supposed to steer Transylvanian Unitarians away from Ferenc Dávid's tradition (i.e. nonadorantism). However, his church policy significantly contributed to the almost complete survival of a majority of Unitarian beliefs. This paper provides an overview of his career until his appointment as minister (1622), building on previously unknown letters and other papers discovered in the Archives of the Unitarian Church in Kolozsvár.

Keywords: Unitarian College, Kolozsvár, Ferenc Dávid, nonadorantism, Transylvania, Unitarian beliefs, Valentin Radecke, Unitarian Archives

Szabolcs Czire – Enikő Ferenczi: *Death and Dying – Biblical Rhetoric*

While there are only a few typical expressions used in the Bible for describing death and dying (Hebrew: *mut, mavet, halak, sakab, asap*; Greek: *thanatos*), many biblical texts employ imagery of life and death for rhetorical ends. The first part of this study presents six such distinct categories: death as life's natural end, death as (legal) punishment, death as ultimate threat, death as wisdom alternative of life, death as part of the prophetic judgment speeches, often called as "aversion therapy", and finally death as a welcomed way out from misery and suffering. The second part of the study discusses the realm of death, the imagery of the underworld, while the third part presents the biblical traditions around burial, mourning and especially around the practices and laws concerning the burial of the dead. The final part of the study discusses the early development of the hope of an afterlife in the Biblical tradition.

Keywords: Bible, death, dying, life, afterlife, underworld, biblical rhetoric, biblical tradition, burial, mourning

Zorán Mándity: *New Information Concerning János Körmöczi's Album Amicorum (The Friendship Album of the University Student János Körmöczi)*

The first half of this paper explores the friendship album (*album amicorum*) of János Körmöczi (1762–1836), which he developed as a student, while the second half covers a number of other albums and album entries which are connected to Körmöczi's circle of acquaintances. The album contains 65 entries from the period 1794–1799. The original album is kept today in Kolozsvár (Cluj), in the Romanian Academy Library's Cluj branch.

Compared to other entries from the same period in Hungarian travelers' albums which are catalogued in the *Inscriptiones Alborum Amicorum* internet database (~900 such entries are available), Körmöczi's album is interesting for a number of reasons. First, it is not entirely similar to the conventional travel album (almost all the inscribers are Hungarians or at least, people with "hungarus" identity). Additionally, it is scarcely ever in concordance with Körmöczi's diary of his travels. It is also somewhat puzzling that inscribers tend to rely on the Hungarian language in a proportion that is unusual in the previous decades. A number of textual examples are provided for such entries, which are usually composed in verse form and are often comic in tone.

Körmöczi was a translator of Johann Gottlieb Fichte (1762–1814). His album, as well as other albums from the same time, contain quotations from Fichte; in the last years of the 18. century, there are altogether 5 entries where Hungarian university students cite the author. These entries are also reviewed as well as a number of entries with a passage from Persius (A.D. 34–62): "quem te deus esse / iussit et humana qua parte locatus es in re / disce" (Satires: 3. 71–73. "Learn whom God has ordered you to be, and in what part of human affairs you have been placed.")

This quote later became a motto in Körmöczi's work, published in 1800 with the title: *Divinity's two daughters': faith and reason – their mutual struggle and victory (Az istenség két leányainak a vallás és a józan okosságának kölcsönös viaskodásai és győzelmei)*.

Keywords: János Körmöczi, album amicorum, autograph album, 18th century, Hungarian language, J. G. Fichte, Persius

Béla Botond Jakabházi: *Ministers and the Helper Syndrome*

In companies, institutions and organizations the health and well-being of the workforce is very important for overall success. This is even more so in the

case of churches, where the well-being of the ministers is one of the many reliable signs of how the institution is functioning. Focusing on protecting and enhancing the health of ministers in the church leads to a more successful and authentic way of spreading the good news and helping people in distress and crisis. Ministers encounter many pitfalls in their work of pastoral counseling and pastoral care in general, as does any other mental health professional.

Wolfgang Schmidbauer (1941–) coined and defined the term Helper Syndrome, which can be summarized as an attitude of – in this case – a minister who selfishly tries to exercise selflessness. This paper presents the personal traits of someone with the Helper Syndrome (hidden narcissistic traits, rejection in childhood, indirect aggression, avoiding reciprocity, fear, powerlessness, selfishness) and the direct connection between the Helper Syndrome and the Burn-out Syndrome.

Keywords: Wolfgang Schmidbauer, mental health, pastoral counseling, Helper Syndrome, Burn-out Syndrome.

Jenő Murádin: *István Sárdi, Painter (1843–1901)*

István Sárdi (1843–1901) was a renowned painter in 19th century Kolozsvár (Cluj). His iconic painting of the renaissance buildings in Kolozsvár (Cluj) is still well known, but his name and artworks are completely forgotten. This paper offers a resumé of his life and his artistic career since art history is still deficient on this subject. His life could be an allegory of the contemporaneous Transylvanian artist's fate spanning from hope and possibilities, to limiting circumstances. Sárdi was born into a famous Unitarian family from Torockó (Rimetea). He started to paint before the painting academy was founded. He first learned from György Vastagh (1834–1922), a painter who studied in Vienna, then he went to the Kunstschule of Nuremberg with a scholarship offered by Gusztáv Keleti (1834–1902), the founder of the Drawing School (Mintarajz-tanoda és Rajztanárképző). Sárdi met the well-known Hungarian painter Mihály Munkácsy (1844–1900), who even offered him his own studio. When Sárdi returned home, he taught drawing in the State Training School of Kolozsvár, but his last decade was marked by the disease of tabes dorsalis (syphilitic myelopathy). His works were featured in several art exhibitions, together with those of other painters. Unfortunately many of his paintings have been lost or destroyed, and as a consequence his fame has faded away.

Keywords: 19th century, Kolozsvár, György Vastagh, István Sárdi, Mihály Munkácsy, Kunstschule, Nuremberg, Budapest, Unitarian

STUDII

Jenő Murádin Pictorul István Sárdi (1843–1901)	135
Dávid Molnár Valentin Radecke	155
Zorán Mándity Informații noi privind albumul lui János Körmöczi	192
Enikő Ferenczi – Szabolcs Czire Pieirea și moartea – expresii biblice.	202
Béla Botond Jakabházi Preoții și sindromul helper	225

ATELIER

Emőd Farkas Toast cu pocalul Berde.	243
--	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Lajos Lőrinczi Țara Domnului	246
Sándor Lakatos Rusaliile: sărbătoarea duhului consolator și ocrotitor.	251

Zsuzsanna Tőkés-Bencze	
Masa	257
Béla Botond Jakabházi	
Evangelhia iubirii perfecte	259
Előd Szabó	
Sfârșit și început	263

RECENZII

Sascha Salatowsky: <i>Die Philosophie der Sozinianer. Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung.</i> Stuttgart-Bad Cannstatt, 2015, Fromman-Holzboog (Quaestiones. Themen und Gestalten der Philosophie 18) (Dávid Molnár)	266
--	-----

Rezumate	270
----------------	-----

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **Júlia Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
 Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
 Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Jenő Murádin The Painter István Sárdi (1843–1901)	135
Dávid Molnár Valentin Radecke – 17 th Century Unitarian Teacher and Bishop	155
Zorán Mándity New Information Concerning János Körmöczi’s Album Amicorum	192
Szabolcs Czire – Enikő Ferenczi The Biblical Rhetoric of Death and Dying	202
Béla Botond Jakabházi Ministers and the ‘Helper Syndrome’	225

WORKSHOP

Emőd Farkas Toast with the Berde-Stoop.	243
--	-----

SERMONS

Lajos Lőrinczi Kingdom of God.	246
Sándor Lakatos Whitsun: Holiday of the Vindicator and Consolator Spirit of God	251

Zsuzsanna Tőkés-Bencze The Table	257
Béla-Botond Jakabházi The Message (Gospel) of Perfect Love	259
Előd Szabó Ending and Beginning	263

BOOK REVIEWS

Sascha Salatowsky: <i>Die Philosophie der Sozinianer. Transformationen zwischen Renaissance-Aristotelismus und Frühaufklärung</i> . Stuttgart-Bad Cannstatt, 2015, Fromman-Holzboog (Quaestiones. Themen und Gestalten der Philosophie 18) (Dávid Molnár)	266
Abstracts	270

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **Júlia Andorkó**

Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
 Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
 Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.